

В.Г.Таранець

Українці: етнос і мова

Монографія

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. Г. ТАРАНЕЦЬ

**УКРАЇНЦІ:
ЕТНОС І МОВА**

Монографія

**Одеса
2013**

ББК 63.5+81.2(4Укр)

Т 19

УДК 394(-161.2)+811.161.2

Рецензенти:

Бондар О. І. – доктор філологічних наук, професор.

Кожолянюк Г. К. – доктор історичних наук, професор.

Лесюк М. П. – кандидат філологічних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського регіонального інституту державного управління
НАДУ при Президентіві України
Протокол № 170/4-7 від 11 квітня 2013 р.

та

Вченою радою
Міжнародного гуманітарного університету
Протокол № 7 від 4 квітня 2013 р.

© В. Г. Таранець, 2013.

© ОРІДУ НАДУ

при Президентіві України, 2013.

© Міжнародний гуманітарний ун-т, 2013.

© В. Д. Рома (обкладинка), 2013.

ISBN 978-966-394-054-0

В. Г. ТАРАНЕЦЬ

ТРИЛОГІЯ

АРІЇ – РУГИ – УКРИ

КНИГА ПЕРША

**Арії. Слов'яни. Руси:
Походження назв Україна і Русь**

КНИГА ДРУГА

**Трипільський субстрат:
Походження давньоєвропейських мов**

КНИГА ТРЕТЯ

Українці: етнос і мова

**Світлій пам'яті
мого сина Володимира
(1973-2011)
п р и с в я ч у ю**

Ми тут жили ще до часів потопу.
Наш корінь у земну востає вісь.

І перше, ніж учити нас, Європо,
На себе ліпше збоку подивись.
Ти нас озвала хутором пихато.

Облиш, твій посміх нам не допече,
Бо ми тоді вже побілили Хату,
Як ти іще не вийшла із печер...

Борис Олійник

ВСТУП

Проблема походження українців розглядається в світлі слов'янського етногенезу, що дає можливість звернутися до витоків давнього українського етносу та його мови. В основі нашого розгляду знаходиться концепція конвергенційного розвитку народів, згідно з якою праслов'яни, витворившись із індоєвропейської спільноти, являли собою первісно гетерогенну етномовну сукупність, яка на базі територіальної та язичницької близькості сформувалась у відносно єдиний етнос та надмову (койне), що постала у вигляді слов'янської прамови. Дослідження у сфері славістики підтвердили реальність зазначеної гіпотези (І. О. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, В. Порціг, Г. П. Півторак, М. О. Трубачов, Ю. Шевельов), розуміння якої може бути продовжено на час формування окремих слов'янських субетносів та мов. Саме з цих позицій розглянуто нами проблему походження українського народу та його мови, які сформувалися в період існування праслов'янських племен та діалектів і, консолідуючись на основі суміжної близькості та близькості віри, привели поступово до утворення нації та літературної мови. Таке розуміння еволюції «українства» підтверджується нашим дослідженням та попередніми результатами вивчення історії українського народу та його мови. До останніх необхідно уналежнити праці провідних вчених, зпоміж них це – С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. Д. Баран.

Зазначена вище проблема проходить основною лінією в монографії, охоплюючи три її розділи. У першому розділі розглянуто слов'янський етнімікон з позицій походження

племінних найменувань із індоєвропейського родоводу, в якому розрізнялися ‘землероби’/‘скотарі’, потім із останніх виділилися ‘воїни/жерці/князі’. Аналіз слов’янських етнонімів показав суттєву редукцію початкової частини, включаючи зникнення цілого складу. Часова локалізація засвідчує перебування давніх слов’ян у дельті Дону та Причорномор’ї в VIII ст. до н. е., на території Прибалтики в I ст. н. е. та активні міграційні процеси в ці давні часи у межах зазначених регіонів.

У другому розділі розглядаються основні загальнослов’янські мовні явища та їх репрезентативність в окремих діалектах. Матеріал засвідчив, що жодне явище не реалізується за принципом «родового дерева» і представлене численними інноваціями в різних діалектах. У наступному, третьому розділі розглядаються мовні особливості західнослов’янських племен (венедів) на матеріалі топонімних свідчень, з яких випливає, що на обстежуваних теренах о. Рюген, Померанії та Нижньої Лужиці перебували вихідці слов’ян із Карпатського регіону, перш за все *бойки, гуцули, лемки* та *украї*. Українська мова сформувалася на базі давньоруських діалектів терену України, а також особливостей західнослов’янських діалектів – *полабів, сербів* та *лужичан*.

У цілому зародження перших мовних «ембріональних» українських ознак можна віднести до часу існування ранньопраслов’янської мови (середина III тис. до н. е.), становлення українців як етносу пов’язуємо з часом зародження вихідної його етнічної основи у вигляді *украї*, що стверджує існування давньоукраїнського етносу, а також давньоукраїнської мови. Лінгвістичні дані засвідчують цей етнос в регіоні Карпат у вигляді ‘пастухів-горян’, що належить до часу їхньої міграції на

Північ в район Померанії. Мабуть, є рація пов'язати формування давньоукраїнського племені з існуванням зарубинецької культури, яка припадає на період III ст. до н. е. [9]. Поліетнічний характер останньої узгоджується з характером слов'янського етногенезу, зокрема й формуванням давньоукраїнського етносу.

Глибоко вдячний директору ОРІДУ НАДУ при Президентові України М. М. Іжу та ректору Міжнародного гуманітарного університету В. А. Крижанівському, відповідним Вченим радам та колективам кафедр за матеріальну та духовну підтримку при підготовці та виданні зазначеної монографії. Виражаю також подяку ректору Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухолинського В. Д. Будаку та членам кафедри німецької філології і перекладу за сприяння і підтримку в час написання праці.

Велику подяку виражаю рецензентам О. І. Бондарю, Г. К. Кожолянку та М. П. Лесюку за уважне прочитання тексту роботи та зроблені зауваження, які посприяли значному її покращенню та логічному утвердженні авторської концепції походження українського етносу та його мови.

Суттєву підтримку у вирішенні спірних питань дали мені бесіди та консультації з вченими, серед яких з глибокою вдячністю називаю П. Ю. Гриценка, Л. В. Войтовича, О. Л. Різниченка, О. С. Тебешевську, В. М. Никифорука, Н. І. Головачак, Е. Кайзер (Регенсбург), О. А. Войцеву, І. А. Кучера, Л. Сікору, Й. Руге (Гамбург), А. М. Тарасову, О. А. Мартинюк. Велику допомогу надали мені мої колеги та друзі в доступі до вітчизняної та зарубіжної літератури, за що я їм дуже вдячний, серед них хочу назвати Н. В. Петлюченко, І. В. Слободцову, І. А. Черняєву, І. О. Нечепуренка, І. Г. Козак,

М. М. Лаврук, С. В. Чеботар, Л. М. Зоценко, Ю. Лухневу, Крісту та Германа Пфейфер (Берлін), С. А. Бронікову, О. Ястрембську (Польща), Е. Д. Полякова. Виражаю подяку моїй дружині Л. Є. Таранець за духовну та фізичну підтримку в цій напруженій праці.

Глибоко вдячний за добре поліграфічне оформлення роботи працівникам видавництва та типографії, зокрема О. В. Патику (зав. видавництвом) та В. І. Красницькому (зав. типографією). Щиро дякую В. Д. Ромі за художнє оформлення обкладинки.

Розділ 1.

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА

1.1. Слов'яногенез:

походження давньої етнімії

Загальні зауваження. Зародження праслов'янського етносу і особливостей його розвитку детально розглянуто нами раніше [171], тут же згадаємо лише основні моменти того прадавнього часу в житті слов'ян, що необхідно для переходу до розгляду окремих їхніх субетносів та мов і діалектів.

На території України та південноросійських степів у IV-III тисячолітті до н. е. проживали носії Трипільської культури, мова яких вплинула на пришельців після 4 тис. до н. е., відомих як індоєвропейці (арії) північно-східного відгалуження відповідного етносу. На зазначених теренах арії зупинилися на тривалий час, зазнавши суттєвого впливу мови і культури місцевого населення – трипільців, що не належали до індоєвропейської етнічної групи. Очевидно, що сумісне проживання останніх привело до двомовності і відповідно до суттєвого взаємовпливу відповідних культур.

У цей час, писав І. Огієнко, теперішні іє. народи «говорили ще більш-менш однією спільною мовою», яку умовно називають «праіндоєвропейською», але скоро вона почала розпадатися на «окремі говірки», з яких, окрім інших, витворилися праслов'янська мова і народ як окрема етнічна одиниця [126, с. 138].

Вищий рівень культури в аріїв спричинив поступове розчинення етносу автохтонного населення, а з іншого боку,

відбувався також вплив останніх на арійський страт. У результаті перед розпадом іє. етносу на окремі етнічні підгрупи та самостійні діалекти в них можна було вже засвідчити появу багатьох субстратних явищ, особливо в галузі фонетики, показаних нами в окремій праці, які стверджують, що індоєвропейські племена у степах Причорномор'я є **прийшлими** (не автохтонними) [176]. На цьому ж терені помешкання аріїв відбулося зародження із іє. діалектів самостійних мовних гілок, відомих як слов'янська, германська, балтійська, кельтська, індоіранська та ін. Носії цих мов, які називаємо згідно з місцем їх становлення «давньоєвропейськими» (де.), почали мігрувати з кінця III тис. до н. е. в Європу та в південно-східному напрямку (індоіранські племена).

Аналіз гідронімів, топонімів та інших свідчень міграції індоєвропейських племен дозволяє прийти до висновку, що місця від Волги до Дунаю стали в III-II тис. до н. е. другою батьківщиною арійських племен, куди вони прийшли із півдня через Середню Азію на захід, перетинаючи Волгу, Дон, Дніпро, Дністер та Дунай.

Раніше при аналізі особливостей прояву Трипільського субстрату в Карпатському регіоні нами було зазначено, що вплив субстрату проявляється по-різному в лексиці мешканців підгір'я і верховинців [176, с. 174-178]. З цього був зроблений висновок, що слов'яни, які проживали в Підкарпатті, зазнали впливу мови трипільців, а ті слов'яни, які мешкали в горах, очевидно, не мали тісного контакту з трипільцями, які в цій місцевості не проживали, і тому в мові близьких племінних слов'янських груп мають місце тотожні словоформи, що

різняться наявністю/відсутністю субстратних явищ. Серед цих лексем можна назвати слова *воїн* та *боєць*, які мають спільний корінь, але відмінні початкові приголосні: прадавній /w/ та субстратний /b/, те ж саме: *кичера* – *печера* (/п/ – субстратний). У такому ж співвідношенні знаходяться кореневі приголосні /-п-/ та /-ц-/ у словах *гупати* та *гуцати*, в яких перший є субстратним, а другий походить із іє.*k'. До таких пар слів можна віднести споріднені лексеми *важко* та *тяжко*, серед яких остання має субстратний початковий приголосний /т/. Відносно тісні контакти слов'ян-горян та подолян привели з часом до мовного взаємовпливу і в результаті до функціонування в тому самому наріччі і навіть в одному населеному пункті різних фонетичних варіантів з тим самим значенням слів.

Таким чином, вважаємо, що біля витоків зміни одних звуків в інші знаходиться, окрім іншого, вплив Трипільського субстрату. Наявність у мовленні наріччя двох тотожних варіантів вимови словоформи (праслов'янської давньої та нової, субстратної) спричинило, наприклад, появу підстановки первинно задньоязикових (іє.) зімкнених передньоязиковими (трипільськими), а потім і навпаки, включаючи також активну дію аналогії. На користь цієї гіпотези говорять також факти етимології давніх лексем, в яких вплив субстрату виглядає очевидним. Збереження двох тотожних варіантів однієї лексеми свідчить також, що носії діалекту перебували на деякій відстані одне від одного. У цьому випадку, як уже згадувалося, був зроблений висновок, що ті слов'яни, які проживали в гористій місцевості Карпат, не мали впливу субстрату на свою мову, а ті, що були в підніжжі гір чи в долинах, де мешкали також і трипільці, такого впливу зазнали.

У зазначених працях нами було також показано, що розпад де. мовної спільноти привів до розвитку окремих мов, у тому числі й праслов'янської, і зародження самоназви відповідних субетносів. У цей час появляється загальний етнонім *слов'яни/склавіни*, який засвідчує, що слов'янські племена мали свою територію проживання, де, окрім праїндоевропейських, формувалися також свої звичаї, погляди, вірування, пізнання навколишнього світу, що привело до вироблення індивідуальних специфічних рис у тій чи іншій субмові. Виходячи із численних досліджень, а також даних ДНК-генеалогії передбачаємо зародження праслов'янської, а також інших мов та субетносів, у середині III тис. до н. е. Це засвідчують також кельтські та германські племена, які згідно з археологічними дослідженнями у цей час після Трипілля знаходилися уже в Центральній та Західній Європі.

Дослідження в класичній лінгвістиці у сфері етногенезу та мовного розвитку привели до розуміння, згідно з яким первинно діалекти об'єднуються в окремі мовні союзи, створюючи при цьому прамову, яка потім знову розпадається на нові діалекти і субетноси (І. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, В. Порціг). Саме в епоху бронзи (III тис. до н. е.), передбачає Г. Півторак, в іє. суспільстві «виникають первісні союзи племен і відбувається консолідація окремих племінних діалектів» [133, с. 36]. На перший погляд, нібито важко пояснити існування тих спільних рис, що притаманні всім спорідненим мовам чи діалектам якоїсь прамови, як, наприклад, єдина питома лексика чи загальномовні процеси. Так, серед останніх можна назвати закріплення наголосу на кореневій частині в германському слові, перший пересув приголосних (закон Грімма) чи першу палаталізацію

задньоязикових у слов'янських мовах, метатезу плавних та ін., проте всі вони, як правило, мають винятки, спричинені окремими діалектними впливами. Незважаючи на деяку мовну єдність, германці первинно не мали самоназви і не утворювали єдиного етносу [89, с. 25]. Щодо розвитку загальних мовних явищ вчені прийшли до висновку, що в ході їхньої еволюції немає безвиняткового прояву в окремих мовах, що викликає великі складнощі, наприклад, під час реконструкції вихідних етимонів. Останні не відтворюються однозначно, оскільки кожна із їхніх вхідних одиниць характеризується значною варіабільністю як за формою, так і за змістом. Саме природа зазначених складових приводить до такого стану в реконструкції тієї чи іншої праодиноці, коли остання не охоплює всіх зафіксованих у мові варіантів, понад те, етимон може навіть не відображати суттєві факти окремих субмов (див. в етимологічних словниках анлаутні так звані протетичні приголосні /h-, w-/ в лужицьких та українській мовах, реконструкцію псл. *berg та ін.). У деяких випадках подібна ситуація виправляється шляхом введення двох і більше реконструйованих варіантів слова в мові-основі. Наявність кількох етимонів уже свідчить про існування первинних варіативних форм, що можуть бути співвіднесені з діалектною різновидністю, з якої витворилася прामова.

Вищезазначене дозволяє нам прийняти гіпотезу про існування первісно окремих мов і відповідно етносів, тобто етно-мовного розмаїття, що привело з часом до формування укрупнених суспільних одиниць та мовних союзів і відповідно етносу народу та його прамови. Вважаємо, що діалектне та соціальне розшарування приводило до відносної єдності на

підставі існування суміжної **території** субетносів, близькості вірування та діалектів. Спільні культурологічні, особливо **язичницькі** особливості племен, сприяли їхній згуртованості та єдності на відносно обмеженій території. Таке соціальне утворення, що генетично походить із чисельних іє. складових, спричинило подальшому закріпленню спільних рис культури, включаючи мовні ознаки. Як буде нижче показано, наявність тісних зовнішніх контактів зумовила поступову єдність зароджуваного надплемені, а також його атрибутів у вигляді вірування, ознак побуту, світосприймання, мови. Остання, у нашому розумінні, може бути позначена як **прамова**, в межах якої з плином часу витворювалися із її діалектів інші мовні відгалуження, що ставали знову вихідними для подальшого мовоутворення.

Таким чином, зазначена гіпотеза щодо мовної генези полягає у такій його деривації: **діалекти** → **прамова** → **діалекти**, тобто вихідними є діалекти (що узгоджується з антропологічним), на основі яких витворюється відносно єдина прामова і після розвитку останньої її складники (діалекти) знову починають новий цикл на мовній спіралі. У такому коловороті циклічно відбувається еволюція людської мови. Такий підхід стверджував О. М. Трубачовим, який, розглянувши етноніми слов'янські, балтійські, германські, кельтські, іллірійські, фракійські, показав, що вони є породженням «вже відособлених відповідних етнолінгвістичних груп індоєвропейців» [188, с. 60]. Таке ж розуміння висновує В. Д. Баран, що, вивчаючи витоки українського народу як частини слов'янського світу, пише: «слов'яни ніколи не були однією етнічною спільністю», уже в найвіддаленіші епохи вони

«виступали як окремі, хоч і споріднені праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні групи (об'єднання родів, племена, союзи племен)» [7, с. 3]. В. Німчук також зазначає, що «мови формуються на ґрунті окремих діалектів та їх груп» [125, с. 258], вони «характеризуються різними комбінаціями старовинних і нових рис у фонетиці, граматиці», тобто мають в собі «елементи різної хронології» [там само, с. 261].

Х. Шустер-Шевц дотримується аналогічної точки зору, згідно з якою праслов'янська мова перед своїм розпадом не являла собою тісної єдності і була представлена уже чіткою диференціацією окремих діалектів [209]. У результаті аналізу пізньопраслов'янських інновацій Х. Шустер-Шевц приходять до висновку, що в час після розпаду прамови розвиток слов'янських мов не був «єдиним і прямолінійним процесом», і становив собою змішення старих і нових процесів [там само, с. 34].

Таким чином, розглянуте вище дозволяє прийняти положення про основну рису в розвитку етносу та його мови, для яких типовими є **конвергентні** та **дивергентні** процеси, що супроводжують постійно той чи інший людський колектив. Дивергентні і безперервні зміни в мові, вважає М. М. Мартинов, зумовлені внутрішньосистемними чинниками, а конвергентні – зовнішніми контактами [106, с. 37]. Щодо слов'янських мов, то О. М. Трубочов відзначає, що «праслов'янська мова – не штучна модель, а жива, багатодіалектна мова» [189, с. 13]. Явище конвергенції широко свідчить фактами мови. Так, поширення в українських діалектах явища ікавізму, як відмічає Ю. Шевельов, підтверджує «самостійність еволюційних процесів на півдні та на півночі» України, які не можна вивести

із єдиної всеукраїнської лінії розвитку [205, с. 932]. Розглянувши, починаючи від іє. часу, різні інновації фонетичних змін на фоні прикарпатських діалектів, М. П. Лесюк робить, зокрема, висновок, що «рефлекс давнього (праіндоєвропейського) **к**, що перейшов у праслов'янській мові у **ѣ**, не був єдиним і однаковим для всіх слов'янських діалектів» [100, с. 31]. Як буде показано далі, наш матеріал також засвідчує конвергентний напрям фонетичних змін у мовах, а також аналогічну зміну в розвитку суспільних одиниць як етносу.

Зародження етносу відбувається за відповідних умов, до яких належать: культурна єдність, територіальна цілісність, наявність мови спілкування [96, с. 14]. Проте для усвідомлення своєї належності до відповідного етносу повинні бути не тільки єдність, а й **протиставлення** себе оточуючим помешканцям, тобто відмінність від інших сусідніх («чужих») етносів.

В історичний час слов'янські племена засвідчені в численних найменнях, що ставить перед вченими питання первинного, чи основного, етноніма у слов'ян. Вирішення цього завдання можливе шляхом звернення до проблеми **типу** слов'янського етноніма, яка, окрім інших, детально розглядається в одній із праць О. М. Трубачовим [188, с. 54]. У зазначеній праці автор відзначає різні підходи вчених до цього питання, і вважає, що тут необхідно провести порівняльне дослідження слов'янської етнонімії з етнонімією інших народів. Наявні дослідження із загальної типології етнонімів (В. А. Никонов, S. Rospond, M. Pavlović, G. Langenfelt) не дають універсальної схеми їх походження, попри те що вчені і називають характерні риси етногенезу. До цих особливостей в цілому відносять самоназви з внутрішньою формою «людина»,

«люди», «народ», далі – назви патронімічні, належності, топографічні та інші, що характеризують людей племені (зовнішність, заняття, звичаї, характер, організацію) [188, с. 54]. О. М. Трубачов порівнює слов'янські найменування з балтськими, кельтськими, фракійськими, іллірійськими етнонімами і висновує, що всі вони не генетичного, а контактного походження. На нашу думку, тут мають місце походження етнонімів як одного, так і другого типів, із яких генетична спорідненість показана нами в попередній праці [171]. Наявність самоназви у слов'ян свідчить про давню єдину етнічну самосвідомість, яка збереглася досьогодні. Прийнята нами вище гіпотеза про поліетнічність праслов'янського об'єднання свідчить, що в глибоку давнину у праслов'ян існували й інші назви субетносів, проте лише одна із цих назв, а саме: *слов'яни* закріпилася за всією спільнотою. Звичайно, що поряд з цим найменням продовжували своє існування й інші давні назви тих чи інших слов'янських угруповань. У той же час у результаті розселення праслов'ян появлялися нові назви окремих спільнот, які часто відображали місце помешкання, маючи в собі топографічні апелятиви. Проте, як зазначає О. Шрадер, повсюди «на першому місці – народ, а потім уже країна», додаваючи, що в піснях Рігведи зовсім не зустрічаються назви країн, а лише народів [208, с. 55]. Таким чином, праслов'янський етнонімикон у своєму зародженні включає в себе давні первинні назви субетносів, що беруть свій початок із племінного родоводу індоєвропейців, і також нові наймення, вторинні, пов'язані, в основному, з їхнім місцем проживання і контактами з іншими народами.

Надзвичайна складність при розгляді зародження етноніма племені полягає в розрізненні двох зазначених особливостей в його появі, а саме: давньої, первинної назви, що походить із родоплемінних номінацій, і вторинної, яка появилася в ході міграцій племені і закріпилася у вигляді ландшафтних чи інших топонімічних наймень. Первинне ім'я племені є відприродним, одноплемінники, як правило, пов'язують його зі своїм першим предком, який був носієм цього етносу. Нове наймення виникає історично пізніше в результаті впливу зовнішнього чинника, нерідко його дають сусідні племена, для яких первинне ім'я племені із-за своєї давності походження може бути для сучасників незрозумілим. Ті й другі наймення племені засвідчувалися в рукописах, що приводило до появи синонімічних назв одного і того ж племені або до заміни одного наймення іншим.

Для наочності проілюструємо стисло нові наймення, засвідчені в писемних пам'ятках про слов'янські племена. Як пише Г. Брюхнер, у VII ст. в Європі відомі слов'янські союзи *Obodriten* (себе вони називали *Bodriči*, що значить 'сміливі'), союз *Lutizen*, або *Veleten* (себе вони називали *Ljutiči*, тобто 'люті'). Плем'я *Sorben* проживало на середній Ельбі і Зааль, де було багато озер та боліт, тому їх назва – *Lusizer* (*Lužičenjo*), або *Lužica* від слова *luža* 'калюжа' [216, с. 10]. Плем'я *Nisaner* (*Niženjo*) проживало в низовині, і його назва походить від *Nižina* 'низовина'.

Очевидно, що назви племен могли виникати виходячи з наймення місцевості, де проживало це плем'я. Так, можна погодитися з думкою, що етнікон *Zirzipanen* (*Zcirizspani*, *Zerezpani*, *Circipani*) значить 'по ту сторону р. Пане', дослівно

‘через Пане’. Г. Геррман виводить багато слов’янських назв племен, виходячи із гідроніміки краю: річок, боліт, близькості до моря, напр.: *Müritz* (від *more*), *Lipani* (*луна*), *Brisanen* (*береза*). Окремі назви племен є непевними або неправильними [233, с.13]. Часто імена племен та місцевості збігалися і переходили одне в одне. Іноді германські вчені вважають походження назв як дослов’янські, що вийшли із германської мови, або навіть із індоєвропейської, як, наприклад: *Daleminze*, *Rochelinze*, *Serimunt*, *Orla* [233, с. 11]. На цю сторону питання походження етніконів і розрізнення їх від місцевих назв мешканців – етніконів неодноразово вказували дослідники, про це йтиметься і в нас у зазначеному розділі.

Головну групу давньосербських наймень племен та земель (ландшафтів) утворюють походження із слов’янської (давньосербської) мови, які утворюють давні структури. До найдавнішого прошарку належать наймення племен зі суфіксом *-jane* [233, с. 11], який утворює з апелятивом назву мешканців: *Nisanen* із **Nižane*, *Besunzanen* і *Milzener* походять із невідомих племен, можливо, від назв водоймищ, поряд з *Lusizi* засвідчено *Lusizani*. Утворення на *-jane* мають місце у всіх слов’янських мовах у найменнях племен (*деревляни*, *поляни*, *пиовані* і т. д.).

Належність (не тільки до персон) засвідчує суфікс *-ici*, або розширений *-evici/-ovici*. Звідси патронімічні назви місць типу *Domaslavici* ‘люди Домаслава’, *Neletici* (власне ім’я *Nelet* або *Nelēt*). Незрозумілим є *Colodici* з суфіксом *-ici*, також *Quezici*. Сюди належать: *Zliuini* (до ‘сливове дерево’), *Mezumroka* із *mezu-* ‘між’, дсерб. *mrok* із псл. **mroka* ‘болото’ або двн. *marka* ‘земля’. Пізніше виникла назва *Zagost* ‘земля за лісом’. Часто

назви племен і земель перегукуються з гідронімами та топонімами [233, с.11].

Література середньовіччя свідчить про виокремлення 20 різних полабських і поморських племен, назви яких в основному походять від найменувань річок чи інших апелятивів [119, с. 109]. У той же час полабсько-поморські слов'яни мали загальне ім'я *венди*, або *венети*, яке перегукувалось з найменням *слов'яни*.

Названі вище етніми, точніше *етнікони* (відтопонімі назви), мають вторинне походження. Наймення племен, що беруть свій початок із часу зародження слов'янського етносу та його субетносів потребують більш детального розгляду, до якого ми переходимо нижче.

Під час аналізу давнього слов'янського етнімікону нами використано результати попереднього дослідження [171], згідно з яким в іє. праєтносі, з якого вийшли, окрім інших, слов'янські спільноти, існували два соціальні прошарки. Назва одного із соціальних станів походить від іє. кореня **k^wer-* зі значенням 'арії-скотарі; воїни', другого – від іє. **k^vel-* 'арії-землероби' [171]. Вважаємо, що такі наймення іє. родоводу знайшли продовження в зароджуваних племенах, у тому числі слов'янських. З цих вихідних позицій розглянемо етніми давніх праслов'ян, які засвідчені в історичних пам'ятках.

1.1.1. Етніми з коренем

іє. **k^wele-* 'землероби'

Сло(в'яни)/скла(віни) → вене(ти)/вене(ди) → анти. Зародження слов'янського етніміма **slověne/*sklověne* розглядалося нами в попередній праці [171, с. 196], що

дозволило реконструювати псл. форму у вигляді **k'el-*, початковий приголосний якої перед передньоязиковою голосною змінився в палаталізований /s/ (сатемна палаталізація). Іє. лабіовелярний приголосний у своєму розвитку в слов'янських мовах уплинув на початок слова, спричинивши редукцію голосного в початковому складі та появу губного голосного [o] в наступному, що привело до утворення кореня **slo-*. Друга морфема, суфіксальна, *-věne* походить із іє. **k^wene* і має значення 'одні із...'. Таким чином, псл. **slověne* вийшло із дє. **k^wele* + **k^wene* і означало 'одні із аріїв-землеробів'. Зародження в цей час смислового протиставлення слов'янського племінного родоводу індоєвропейському сприяло прийняттю самоназви для зароджуваного етносу. Назва 'одні із аріїв-землеробів' відповідала загальному розумінню виділення слов'янського етносу із спільноти індоєвропейців – скотарів-землеробів. Таким чином, прадавній слов'янський корінь **slo-* вийшов із дє. **k^wel-*. Розвиток останнього відбувся у напрямі: **k^wel-* → псл. **k'el-* → **k'el-* → **sel-* → **sl(o)-*.

Дослідники відзначають у давніх писемних пам'ятках і іншу синонімічну форму до вищезазначеного етноніма, а саме: ср.лат. *Sclaveni*, нім. *Sklawen* 'слов'яни'. Зазначені словоформи дозволяють реконструювати псл. **sklověne*, яка за значенням є омонімічною до **slověne*. Тут також виділяється за аналогією корінь у вигляді **skla-*, в якому початкове *s-* є чисто формальним елементом у слові і являє собою індоєвропейське "рухоме-*s*" [114]. Наявність цього приголосного перешкодила перетворенню наступного *k > s* у слові **sklověne* за аналогією слова **slověne*. У протилежному випадку в анлауті зійшлися б два однакових приголосних **ss-*, подібних сполук не було в

праіндоєвропейській та тогочасній праслов'янській мовах [170]. З іншого боку, можна припустити, що “рухоме-s” з'явилося в слові *sklověne під впливом тих фонетичних змін, що мали місце на початку слова під час зародження *slověne. Вважаємо, що реалізація в останньому початкового **s-* привела до появи варіанту **skel-* поряд із названими **k'el-*, **sel-*. Зазначений процес був довготривалим і, безсумнівно, у мові був перехідний період, коли співіснували варіанти одного кореня у вигляді **k'el-*, **sel-* і **skel-*. Реконструйована форма знаходить підтвердження в арабському слові *Saqâliba*, що позначало слов'ян [138, с. 70-71]. Фактичний матеріал германських та інших мов засвідчує омоніме за значенням вживання **sla-* та **skla-* у лексемах *Slaven*, *Sklassen*. Варіант **skla-* підтверджує також отриманий вище висновок про те, що **slo-* вийшло із **k'el-*. Наявність в окремих свідченнях форм *Stlaveni*, *Stlavi* поряд зі *Sklaveni*, *Sklavi* [123, с. 37], де *-k-* заміщене приголосним *-t-*, свідчить про вплив у цей час на мову праслов'ян Трипільського мовного субстрату. Понад те, наявність у синонімічних формах варіантів: *Sklaveni* – *Stlaveni*, *Sklavi* – *Stlavi*, в яких заступаються /*k* ~ *t*/, свідчить про їхні витоки, скоріше всього, із Карпатського регіону. Саме в цій місцевості, як було вище показано, співіснували зазначені варіанти зімкнених – давній задньоязиковий у мові горян та субстратний передньоязиковий у підгірців чи долинян, де був вплив мови трипільців.

Таким чином, типовою і переконливою ознакою мови протослов'ян, яка відрізняла її від інших індоєвропейських діалектів, вважаємо наявність кореня псл. **sla-*/**skla-* в етнімі та в цілому в слов'янському лексиконі. До останнього

уналежнюємо також його десемантизовані варіанти, які вживалися у вигляді суфіксальних морфем **-sla/*-skla* з тим же значенням ‘слов’яни, слов’янський’. Всі вони походять із іє. **k^wel-* ‘арії-землероби’.

Із попереднього нам відомо [171], що в результаті подальшого розвитку праслов’янської мови в етнонімі утворилися ускладнені кореневі структури, які отримали вигляд псл. **slav-*, **sklav-*, а також відповідні їм граматичні форманти. Останні, як зазначає А. П. Загнітко, є значно пізніші від «семантичного протиставлення ... та його відбиття в атрибутивному компоненті» [60, с. 72]. Зазначені словоформи знайшли вияв у пізньопраслов’янській період і засвідчені в старослов’янських та писемних пам’ятках Київської Русі. У зв’язку з цим залежно від типу кореня необхідно розрізнити хронологічно два періоди в розвитку праслов’янської мови:

- 1) ранньопраслов’янський (тип **sla-/skla-* і **-sla*, **-skla*) та
- 2) пізньопраслов’янський (тип **slav-*, **sklav-* і **-slav*, **-sklav*).

Для ілюстрації сказаного розгляньмо з цих позицій топографічні та гідронімні назви, які, як відомо, часто зберігають архаїчні риси давнього періоду мови.

До ранньопраслов’янського часу уналежнюємо корінь **sla-*, а також з голосним в інтерконсонантній позиції **sola-*. Таку давню форму в значенні ‘слов’янський’ засвідчуємо в одному складному топонімі, саме завдяки композиту в ньому збереглася ця архаїчна форма. Онім належить до наймення фортеці Братислава, яке засвідчено в 805 році в одному із рукописів у вигляді *Vratissolaburgium* [265, с. 13]. Назва розпадається на

сміслові складові *Vratis-sola-burgium*. А уже під роком 828 і пізніше вживається назва *Vratislav*, згодом подибуємо наймення *Braslav*, *Preslav* та інші. Спорідненість назв не викликає сумніву, і форми чітко відображають двокореневі форми *sola-* та *slav-*, що свідчать про ранне- та пізньопраслов'янський час, маючи смисл 'слов'янська (фортеця)'.

У статті О. М. Трубачов наводить одну із назв річки Дону у вигляді д.грец. *Σίλις* [187, с. 55], в якій представлено корінь *Sil-* (Птоломей). Необхідність розрізнення слов'янських та індоарійських племен у зазначеному Причорноморському регіоні послужило причиною зародження відмінних назв річки Дону, зокрема *Σίλις* та *Ἰνδοί* (*Indike*), тобто 'слов'янський' та 'індійський' водянні потоки.

Вважаємо, що від кореня *скла(віни)* походить назва міста *Сколе* (Львів. обл.), засвідчена в 1397 році, а також у цьому ж районі знаходиться село *Славське* (*Славсько*, 1483) на р. *Славко*, які є пізнішими назвами, оскільки вони являють собою реалізацію складнішої кореневої структури *слав-* (від *слов'яни*). Останні походять, як передбачається в літературі, від часу перемоги слов'ян у битві з татаро-монголами в 1241 р., описаної І. Франком у творі «Захар Беркут», і тим самим «перейняли славу». Очевидно, що слова *слава* і *слов'яни* одного кореня і тому вони можуть пояснювати наведені оніми. Топонім *Сколе* вважаємо відетнонімним за походженням. Його утворив корінь *скла(віни)*, структура якого належить до ранньопраслов'янського часу. Назва *Сколе* є давньою, але однозначної версії її походження немає. У нашому розуміння м. *Сколе* мало повинну мотивацію 'поселення склавів (слов'ян)'.

Аналогічні витоки має смт. Скала-Подільська, місто на заході Тернопільської області, перша писемна згадка якого як місто *Скала-над-Збручем* відноситься до 1210 року.

До ранньопраслов'янського часу уналежнюємо назву р. *Сула* (л. прит. Дніпра), яка вперше згадується в літописі в 1552 році [168, с. 63]. Порівняння зазначеної назви з коренями в інших мовах – фінських, балтійських, іранських, тюркських, як свідчать дослідження, не дало позитивних результатів. «Точно визначити, – пише О. С. Стрижак, – якому мовно-етнічному осередкові належала первісно ця назва, поки що неможливо» [там само, с. 64]. За аналогією до попереднього гідроніма ми вважаємо, що назва *Сула* є відетнонімною за походженням і прямо співвідноситься з прадавнім коренем *сла-* в назві племені *слов'яни*, що уналежнює розглянуте наймення до ранньопраслов'янського часу.

Про слов'янські зв'язки, а, можливо, і походження свідчить вживання кореня *sal-* у різних кримських найменнях, зокрема: **sal-gat-?* – *Солхат* «Старий Крим», **sal-gir(i)* *Салгур*, річка в Криму, **sal-ôsta* – *Salusta*, *Алушта*, **saka-tura?* стар. *Чалтура*, суч. *Челтера*, місто в Криму [186, с. 22]. Всі наведені топоніми є двоскладовими, в яких початкове **sal-* можна вважати атрибутивною ознакою зі значенням 'слов'янський', що має корінь **slo-*, а основу слова утворює інший компонент.

До цього ж часу уналежнюємо вживання у мові праслов'ян десемантизованого варіанта розглянутого вище кореня у вигляді *-сла/-скла*, що виконував граматичну функцію і мав значення 'слов'янський'. Географія вживання відповідних кореня і суфікса переконливо, на нашу думку, свідчить про давню локалізацію слов'ян та їхню міграцію. До давнього

слов'янського лексикону уналежнюємо свідчення грецьких та римських авторів, зокрема згадку Плінія Старшого про річку *Вістулу*. Етимологія цього гідроніма нами вже розглядалася [176, с. 166], тут лише зазначимо, що давня назва річки *Вісла* має наступні писемні свідчення: *Vistlam* (15 р. н. е., Agrippa), *Vistula* (44 р., Mela), *Vistlam*, *Visculus sive Vistla* (70 р., Plinius) та ін. [270, с. 356], в яких структурно виокремлюємо давні морфеми: корінь *Vi-* зі значенням 'річка' (іє. **vis-*/**vies-* 'вода') [244, с. 51] та суфікс. Останній має варіанти: *-sla*, *-stla*, *-sculu*, *-stula*, які безпосередньо відображають десемантизований корінь етноніма *сло-(в'яни)/скла-(віни)*. Заміщення /k/ на /t/ у варіантах типу *Vistla* свідчить про явище субституції, що відбулося на території Трипілля, зокрема, витоки якого, як уже вище зазначалося, беруть свій початок із регіону Карпат. Північний субстрат, як свідчать германські мови, має інші наслідки, відмінні від впливу мови трипільців [176, с. 119 і далі]. Очевидно, що назва річки *Вісла* мала первинно значення 'річка слов'янська'. Вісла належить до головних річок Галичини, меншими є *Вислока* та *Вислок* [90, с. 43]. Останні із названих річок мають суфікс *-сло*, що значить 'слов'янська (річка)', а також демінутивний суфікс *-ка*. Зазначений формант *-сло* свідчить про місце давнього помешкання слов'ян.

Необхідно звернути увагу на те, що у варіантах назви *Вісла*, а також *Вислока* та *Вислок* присутня відетнонімна форманта *-сла/-скла* 'слов'янський', яка викликана необхідністю відрізнити гідронім і місце проживання слов'ян від інших племен. Такі ознаки в онімах виникають завжди, коли є потреба протиставити різноетнічні помешкання. Досить яскраві аналогічні приклади засвідчені в найменнях помешкань венедів

та німців, які проживали в безпосередньому сусідстві. Такі позначення селищ мали в собі відповідні форманти, наприклад: *Wend-*, або *Wind(e)hausen*, та *Nimbschen*, або *Niemitz(sch)* ('німці'), що розрізняли вендів та німців [233, с. 43].

Аналіз історичних джерел щодо назви річки *Вісла* в I тис. н. е. дозволяє зробити два переконливих висновки: 1) в цей час слов'яни проживали на побережжі *Вісли* і 2) наявність субстратного /t/ в етнонімі *Stlaveni*, *Stlavi* і відображення його потім у назві річки *Vistlam*, *Vistula*, а також реалізація у всіх цих же найменнях до-субстратного приголосного свідчать, що в цю місцевість слов'яни мігрували з території Трипілья, зокрема з Карпатського регіону. Щодо назви річки *Вісла*, то первинним необхідно вважати наймення *слов'яни*, племен, які мігрували на зазначний терен.

Аналогічний приклад засвідчуємо в назві річки *Ворскла* (л. прит. Дніпра), зафіксованої у літописах з 1105 року. Щодо етимології гідроніма існують різні тлумачення (О. О. Потєбня, А. А. Булаховський, М. Фасмер), зокрема О. С. Стрижак допускає вплив мови іранців, які тут проживали [168, с. 40]. Проте, як було нами раніше показано, в цих місцях проживали також і слов'янські племена, топоніміка яких має в собі свідчення етноніму, необхідного для розрізнення з іншими племенами. У структурі гідроніма можна виокремити складники *Вор-скла*, серед яких початкова форма значить 'річка', а кінцева є десемантизованим коренем від етноніма *склавіни*, в якому давній корінь мав вигляд *скла-*, що дозволяє розглядати мотивацію гідроніма як 'річка слов'янська'. Наявність форманти *-скла* викликана тим, що на цій території проживали також інші племена, і це вимагало ідентифікації одних племен та інших.

Досить часто міжплеменними рубежами були природні межі, які й отримували відетнонімні наймення.

Як було вище зазначено, корінь у формі *скла-* бере свій початок із ранньопраслов'янського часу в протилежність *склав-*, тим самим гідронім *Ворскла* засвідчує перебування тут праслов'ян у ранній період їхнього існування.

Свідчення про ускладнену форму типу **-slav/*-sklav*, а також редуковану від них у вигляді *-aw/-ow* зустрічаємо широко в назвах північно-західних поселень слов'ян, що припадає на пізньопраслов'янський час. На о. Рюген засвідчені в літописах та грамотах антропоніми: *Stoislav, Stoislav, Tezlaw, Tezlaf, Tetislav, Wizlaw, Wizlaf, Wizlaus* [254]. До цього ж структурного типу уналежнюємо столицю укрів *Prenzlau* (регіон Укермарк), етимологія якої буде розглянута пізніше, а також численні назви слов'янських поселень з суфіксами *-aw/-ow*, засвідченими в північно-західному регіоні (див. розд. 3).

Реалізація кореня та відповідного суфікса від *слов'яни/склавіни* свідчить про генезис етносу ранньопраслов'янського часу. У пізньопраслов'янський період від етноніма *слов'яни/склавіни* утворилися редуковані варіанти *-вани/-вени* [171, с. 200-204], корінь яких вживався для позначення північно-західних і частково південно-східних (антських) слов'ян, до яких, до речі, примінявся також і давніший термін *слов'яни*. Зазначене дозволяє реконструювати **-vĕne* у вигляді **kwene* (із іє. **k^wana*), що мало значення 'одні з...'. Розгляд етимології слова *венети* детально показано нами в попередній праці [171, с. 200 і далі], ця точка зору суттєво відрізняється від сучасного розуміння, викладеного в словниках та наукових працях. Згідно з нашим підходом *венети*

продовжують родоплемінну назву *слов'яни* і значать 'одні із слов'ян-землеробів'.

Необхідно відзначити, що етнонім у вигляді *венети* має в собі збірний суфікс *-ти*, і тому це слово потрібно розглядати як похідне. Ранішньою очевидно була коренева форма *вене-*, яка позначала одну із гілок слов'янського етносу. Наявність такої простої, однокореневої, форми, що належить до давніх наймень, засвідчена в окремих пам'ятках. Корінь *wene-* є у мові фінів стосовно назви Росії, яку приводить В. Томсен: *Venäjä, Venäa*, в естонців *Wene*, давні джерела розташовують венедські племена в басейні Вісли [181, с. 9]. Очевидно, що зазначені назви беруть свій початок з часу помешкання венетів у цьому регіоні. Цей же корінь подибуємо в композитах, що позначають окремі дрібні західнослов'янські племена, зокрема: *Sprewanen* 'венети на р. Шпре', *Drewanen* 'венети, що проживають у лісах'.

У повідомленні про перемогу в Північному Причорномор'ї готського короля Вінитарія над антами (IV ст. н. е.) (Йордан, "Гети") засвідчено його прізвисько *Vinitharis*, яке О. М. Трубачов розглядає як композит зі значеннями складників відповідно 'венети' і 'орати' (пор. гот. *arjan* 'орати') і перекладає його як героїзуюче наймення 'потрошитель венетів' [184, с. 51]. На нашу думку, оскільки в давнину морфемна і смислова межі збігалися з фонетичною, то в зазначеному імені необхідно виокремити такі складники: *Vini-tharis*, де на початку стоїть корінь, що позначав слов'янське плем'я венетів, а наступне *-thar-* відображало германський суфікс **-tar*, який мав іє. природу і був досить поширеним у мові германців, позначаючи граматичне число. Смісловий синкретизм 'венети' і 'анти' в одному корені **Vini-* свідчить про єдине їхнє походження, що

тим самим підкріплює наш висновок про походження етноніма *анти* із словоформи *венети* [171, с. 204-206]. До останнього необхідно також додати таке. Арабські автори, як зазначає Б. О. Рибаків, не згадують антив, крім одного спірного випадку в Ібн-Росте, Кардіці і Персидського аноніма, які наводять наймення *Ван*, *Вантіт*, *Ватніт* [146, с. 319]. На нашу думку, зазначені імена з *Ван-* становлять собою досить архаїчну форму кореня **wan-* зі значенням 'венети, анти'.

Корінь **вене-(ти)* засвідчуємо в «Сазі про Інґлінґа», записаній в 1230 році на давньоісландській мові, яка оповідає про життя норвежських королів [266]. Тут також йдеться про Велику (або Холодну) Швецію, що знаходилася на півночі від Чорного моря, де протікає р. Дон. Цей потік називається в «Сазі» у вигляді дісл. *Vanakvísl* (*-kvísl* 'рукав'), а обжита земля дісл. *Vanaheimr*. Замітимо, що в цьому регіоні мешкали різні племена, серед них слов'янське *сунди* [187]. Все це вимагало розрізнення відповідних топонімів, що і привело до появи атрибута «венетська (річка, земля)». Очевидно, що засвідчена форма *Vana-* може бути зіставлена з *венедами*.

Вищепроведений аналіз реалізації однокореневої форми етноніму локалізує венетів від дельти Дону і берегів Азовського моря до побережжя Балтики. Похідна форма у вигляді *венети*, або *венеди*, закріплює свою реалізацію у північно-західних слов'янських племен. У німецькій літературі XVI-XVII ст. часто трапляється назва полабо-поморських слов'ян, яких автори називають *вендами* [119, с. 108 і далі].

Слов'янське плем'я у вигляді *венеди* вперше засвідчено в I ст. н. е. у Плінія Старшого, і знаходилося воно біля річки *Вістули* (*Вісли*) [117, с. 230]. Про *венедів* (*Venedi; Venedorumque*)

згадує також Тацит в книзі «Germania» [267, 46], а Птоломей (біля 87 р. – 165 р. н. е.) називає серед великих племен *венедів*, що розташувалися вздовж *Венедської* затоки. Він вживає також терміни *Венедське море*, *Венедські гори*. Закріплення на слов'янському тлі етноніма у вигляді *венеди*, в якому, до речі, в результаті фонетичної атракції відбулася зміна структури кореня в напрямку наголошеного складу: *wene-* > *wened-*, привело до його широкого вжитку в німецькомовній літературі. Національну належність позначали як *Wenden*: *Thalwenden*, *Abstwenden*, *Bischwinden*, *Rüdenschwinden* [233, с.43]. У північному регіоні венетів називали також *сербами*, або *сорби-венеди* (*Sorben-Wenden*) [278, Bd. 54, с. 2029]. Вважається, що в Помор'ї та в районі Мекленбурга знаходилися венеди, або вендени (*Venedi*, *Wenden*) [278, Bd. 38, с. 32] і звідси вони мігрували на Захід, в район Заале та Ельби [там само, Bd. 54, с. 2029].

У греко-римській літературі з'являються імена *Venadi*, *Vinidae*, *Οὐβέδαί*, давньогерманська форма цього наймення *Wineda*, англосаксонські варіанти *Winedas*, *Weonodas*, давньонорманське *Vinder* [181, с. 8].

У давньогерманському епосі «Відсід» (д.англ. *Widsith*), зміст якого належить до 6/7 ст. н. е., в списку серед племен північної Європи називано *вінеди* (*Winedum*), що мало, очевидно, узагальнюючу назву, оскільки відсутні наймення інших слов'янських племен [276].

Археологічний матеріал дозволив встановити, що зубрицька культура належала давньослов'янському етносові – венедам [112; 84]. Д. Н. Козак уточнює, що територія проживання венедів «співпадає з ареалом зубрицької культури,

котра займає регіони Західної Волині та Західного Поділля», найперші дані зв'язку з цією культурою відносяться до середини – другої половини I ст. н. е. [84, с. 42-43].

Повертаючись до розглядуваного етноніма *венети*, необхідно зазначити, що у такій формі мала вигляд назва і у кельтів, і у слов'ян. Проте в слов'янському етноніміконі давнішою вважаємо варіант назви *венети*, пізніше з'явилася форма *венеди*, в якій кінцеве *-де* має дзвінкий приголосний. У найменнях *венети* і *венеди* обидва суфікси *-ти/-ди* мають однакову природу походження: вони, виражаючи множинність, мають збірне значення, утворене від лексеми 'два, багато'. Вважаємо, що в слов'янських мовах під впливом одзвінчення приголосного зі сторони попереднього голосного (регресивна асиміляція) закріпилася як типова назва *венеди*, для кельтських мов характерним є наймення *венети*. Якщо подивитися на наймення поморсько-полабських племен, то вони мають такі форми: укр. *венети*, *венеди*, рос., бр. *венеты*, *венеды*, п. *Wenetowie*, *Wenedowie*, ч. *Venetovŭ*, *Venedovŭ*, *Venedi* [51, с. 349], а також: лат. *Vened*, *Venede*, *Vinidi*, *Vindi*, *Windi*, *Winda*, *Heneti* [278, с. 2005], *Veneti*, *Haneti*, *Eneti*, *Venedi*, *Vinidi*, *Vendi*, *Vindi*, *Vineti*, *Venti* [131, с. 70-71]. Очевидною є перевага суфікса *-di/-da/-de/-do* з дзвінким приголосним порівняно до такого ж суфікса з глухим зімкненим, чого не можна сказати про кельтських венетів. Такого роду зміна, або вірніше, **одзвінчення** глухого приголосного, була типовою для давнього періоду існування слов'янської прамови. Це показав О. Брок, який, проаналізувавши процес палаталізації в слов'янських мовах, відзначив одну із їхніх суттєвих рис – фактично в усіх випадках у слов'янських мовах відбувається вплив наступного звуку на

попередній, тобто діє **регресивна** асиміляція. Це явище можна вважати характерною рисою слов'янських мов. Подібний вплив зі сторони попереднього звуку на наступний трапляється рідко [18, с. 160]. Звідси випливає, що одзвінчення приголосного є типологічною слов'янською ознакою зазначеного етноніма давніх праслов'ян.

Таким чином, вищезазначений аналіз показав, що етнонім *слов'яни/склавіни* утворився із іє.**k^wel-* 'землероби' в результаті палаталізації початкового зімкненого приголосного, наступні наймення слов'ян типу *венети/венеди* та *анти* є частковою видозміною та редукцією вихідної форми. Останні є хронологічно вторинними.

Антські племена були землеробськими за своєю природою. Жили вони, як пише Маврікій, у лісах і болотах, недоступних для ворожих посягань. Вирощували анти багато різних культур, у розкопках знаходять особливо багато *проса*. У них були коні, худоба, в жертву приносили богу грози священну тварину – *бика* [139, с. 297]. Жили анти в VI ст. родовим ладом, у них не було єдиної влади і тому вони часто ворогували між собою. З'являються військові дружини, які утворювали молоді люди, спершу – для добування собі дружин, а з часом для захвату здобичі [146, с. 329]. Зросла майнова нерівність, посилилася влада вождів, почали утворюватися племінні союзи, збагачувалися князі та дружинники. Передбачається, що влада князя поступово перетворилася на спадкоємну [146, с. 328-333].

Анти займали лісостепову територію від дельти Дунаю і далі в напрямку Києва, Чернігова, Полтави, Курська і Воронежа, степ був освоєний лише частково [146, с. 322]. Б. О. Рібаков та інші науковці вважають, що анти можна розглядати як "предків

східнослов'янських племен”, з яких витворилися такі історично засвідчені племена як *уличі*, *тиверці*, частково *поляни*, *волиняни*, *сіверяни* та ін. [146, с. 323]. Продовжимо розгляд зазначених та інших слов'янських племен, етнонім яких заключає в себе корінь іє. **k^wele-* зі значенням ‘землероби’.

Уличі. До вказаного кореня уналежнюємо етнонім племені *уличі*, яке проживало переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра, у літописах його ім'я має вигляд: *уличі*, *улучі*, *угличі*, *улутичі*, *лютичі*, *лучани*. Не прикритий початковий голосний свідчить, що йому передував якийсь приголосний, ймовірно, артикуляційно слабкий, який поступово зник. Наявність у формі *угличі* на початку /-г-/ дозволяє допустити перестановку звуків типу *гу-* в *уг* (пор. в англ. *hw – wh*), тобто можна передбачити етнонім у вигляді *зуличі. Під тиском печенігів *уличі* перемістилися на північ, змішавшись потім з *волинянами*.

Існують різні тлумачення щодо зазначеного етноніма, але слово «достовірної етимології не має» [54, с. 30]. Згідно з нашим підходом у слові виділяємо корінь *uli-*, який вийшов із форми (*w*)*ul-* < **hwul-* < іє. **k^wel-* ‘землероби’. Наймення зазначеного племені формально збігається з етнонімом північно-західного племені *лютичі*.

Лютичі/велети/вільци/. Зазначені угруповання слов'ян утворювали союз північно-західних племен, які заселяли в середньовіччя сьгоднішні Мекленбург та Померанію, на півночі нинішній Бранденбург. Лютичі належали до вендів Ельбських та Балтійських слов'ян, вперше згадуються вони у Адама Бременського в 991 році. Ці племена розмовляли на полабських діалектах, які належать до лехітської гілки

західнослов'янських мов. Центром союзу лютичів було культове місце (близько Толлензезее) *Ретра*. Тут був храм, у якому вшановували бога *Сварожича (Svarozic)*, ім'я собору та бога вживали іноді синонімічно. Оракулом виступав *святий білий кінь*. Останній відомий також у храмі *Свантевіт (Svantevit)* у князівстві ругів в Арконі (на о. Рюген), а також у храмі Триглав у помор'ян у Штеттіні. Наступним оракулом-звіром у Ретрі лютичів був святий *кабан (Eber)*.

Група полабських слов'ян, що від VI століття проживала на землях між нижнім Одером і Лабою, засвідчена як *лютичі чи велети*. Ці назви вживалися в текстах синонімічно. Й. Шафарик писав, що серед полабів, тобто слов'ян, що жили на Ельбі, виділялися *лютичі (Liutizen, або Lutizer, Weleten)*, які відзначалися своєю масовістю, войовничістю, витримкою та старими звичаями. Їх ім'я частіше інших згадується у німецьких анналах Карла Великого (до часу підкорення в 1157 р.). Й. Херрман, виходячи із писемних свідчень, допускає спорідненість найменш слов'янського племені у вигляді *Wilzen* та *Lutizen* [233, с. 8]. У писемних свідченнях наймення *лютичі* передавалося у таких варіантах: *Liutizen, Lutizen, Lutitzen, Lucice, Lutycy, Luitizen* або в трохи відмінному корені *велети: Weleten, Wieleci, Wilcy, Wiltzi, Vultzi, Welatabowie* [105].

У наведених вище писемних формах етноніма *велети* корінь реалізується у двох складах порівняно до назви *лютичі*, а це свідчить про більшу давнину кореня *wel-/wil-*, який може бути приведений до праформи іє. **k^wel-* зі значенням 'землероби'. Артикуляційне послаблення в анлауті слова привело до зміни у напрямку: іє. **k^wel-* > псл. **kwel-* > псл. **hwel-* > *wel(a)-/wil(i)-* > *lu-*. Зазначені суфікси мають збірне значення і

позначають сукупність людей (плем'я, народи). Фонетично близькими до наведеного кореня виступають варіанти етноніма *лютичі*, в яких після редукції початкового складу залишився корінь в один склад *lu-*. Причиною такої фонетичної зміни в найменнях типу *Wilzen* та *Lutizen* є різномістність наголосу відповідно на першому або на другому складі кореня. До племінного союзу полабських слов'ян уналежнюємо також плем'я *вільци*, яке знаходилося на схід від ободритів [31, с. 47]. «Ядро цих племен, – пише Л. В. Войтович, – розташовувалося між Варнавою та Одером» [там само]. У формі *Uilci* воно засвідчено у «Баварського географа» (I половина IX ст.), маючи 95 градусів і чотири області. Ці землі були заселені слов'янами в другій половині VII ст., коли, як вважають західноєвропейські дослідники, германські племена залишили північно-західний регіон і пішли на захід.

Ранні слов'яни в Східній Європі, зокрема між Ельбою та Одером, як свідчать історичні та археологічні пам'ятки, з'явилися на цих землях в середині I тис. н. е., культура їхня пов'язується з пражсько-корчаківським типом [215, с. 231].

У літературі поширеною є точка зору, що назва племені *Lutizen* походить від слів *лютий*, *жорстокий*, що характеризувало бойовий характер цього племені. На нашу думку, скоріше навпаки, зазначена характеристика племені породила слово *лютий* і його появу в слов'янських мовах (укр. *лютий*, п. *luty*, нл. *luto*, стсл. *лють* і т. д.), яке зводиться до псл. **ljutъ* 'грізний, суворий, жорстокий, дикий', але, як зазначається в словнику, слово «єдиної етимології не має» [50, с. 329]. Аналогічно виводиться етимологами *Wilzen* з кореня **Vilci*, що позначає 'вовки', а також 'велетні', при цьому приводяться

писемні свідчення у вигляді: *Weleti*, *Weletabi* [233, с.14]. У той же час слово *велет* також «загальноприйнятої етимології не має» [51, с. 346]; на нашу думку, це загальне слово, як і попереднє, походить від імені племені, одноплемінники якого характеризувалися великою силою і відвагою подібно до лютичів. Наше розуміння етимології зазначених слів стосується все ж вихідного кореня іє. **k^wele*, із якого вийшли також назви племен – *вільци*, *велети*, *лютичі*. Природа та характер останніх породили загальні слова у вигляді *люті*, *велетні*, які є відетнонімними. Такі смислові ознаки племена могли отримати зі сторони сусідів, насамперед слов'ян, бо ці слова вийшли в лексикон слов'янських мов. Очевидно, як пише Й. Херрман, «при розгляді назв племен потрібно вирішувати ще багато проблем» [233, с.4], і в кожному випадку необхідні спеціальні дослідження.

Гевелли. Південніше зазначених вище племен знаходилися *гевелли* (*Heveller*), назва яких асоціюється з названими вище і походить також із іє. **k^wel-*. Формально ближче за інших до етноніма *Heveller* знаходиться назва *Weleten*.

Порівняння етнонімів *Weleten* і *Heveller*, які є етимологічно спорідненими, свідчить, що вони походять із псл. **hwel-* (< іє. **k^wel-*). Останнє позначало слов'ян. Граматичні форманти *-ten* та *-er* є ознаками німецької мови.

У писемних пам'ятках трапляються такі споріднені варіанти зазначеного імені: *Heweller*, *Heueldun*, *Hehfeldi*, *Hevelli*, які засвідчують такі форми кореня: *hewel-*, *heucl-*, *hehfel-*, *hevel-*, в одному із них серединний губно-губний звук заставлений гомогенною сполукою */-hf-/*. У цілому корінь має вигляд: *hewel-*, в якому між першими приголосними реалізовано вставний

голосний [176]. З урахуванням цієї епентези розглядуваний корінь етноніма *гевелли* вийшов із кореня *hewel-* < **hwel-* < псл. **hwel-* (із іє. **k^wel-*). Л. Войтович відносить цю слов'янську спільноту до полабських племен, близьких до лютичів, і локалізує її на р. Гавель [31]. Передбачаємо, що назва річки походить від імені племені, а не навпаки, як прийнято в сучасній славистиці. У німецькій літературі виводиться назва *Havel* із «дослов'янського, германського» слова *Habula*, яке є спорідненим зі словами *Hafen*, *Haff* із семантикою 'бухта' [233]. Проте відетнонімна назва, вважаємо, позначала місцевість, а потім і тамтешню річку. З іє. коренем, з якого вийшов етнонім *гевелли*, узгоджується і давня слов'янська назва серб. *Nabola*, в якому серединний /b/ заступив /w/ в корені *hewel-*.

З часом зазначений корінь змінився структурно, в результаті чого кінцеве *-el* стало виконувати функцію суфікса при новому словоутворенні. Саме таке споріднене походження передбачається нами в слові укр. *гавань*. В етимологічних словниках слов'янських мов зазначається, що це слово запозичене з германських мов [51, с. 446; 191, с. 379], в яких існують такі лексеми: гол., ннім. *haven*, нім. *Hafen*, дісл. *hōfn* зі значенням 'гавань' та нім. *Haff* 'затока', свн. *hap* 'море, гавань', дфриз. *hef*, дісл. *haf* 'море' [220, с. 242-243; 93, с. 232-233]. Германські форми виводять із кореня герм. *haḥano, при цьому передбачається вихідний корінь іє. **kap-* 'хапати'. Останнє можна прийняти лише з великою натяжкою, оскільки в усіх германських формах реалізується серединний звук /-f-/ , що свідчить про його походження із герм. **hafa-*. Проте останній не можна вивести із етноніма *hewel*, оскільки етимологічний /-w-/ у давніх німецьких текстах ніколи не передавався через /f/ [66, с.

62]. Це підтверджують латинські писемні свідчення розглядуваного слова, в якому /w/ реалізовано через /v/, або /u/, а не /f/, наприклад: лат. *Havela*, *Havella*, *Havelus*, *Havelburgum*, *Hauelberga* [278, Bd. 12, с. 779]. У германських мовах відбулася зміна давнього /w > v/, а останній уже потім як губно-зубний міг перейти у фрикативний /-f-/. Був час, коли ці звуки змішувалися в тому самому слові, пор.: *Havelburg* і *Hafelburg* [там само, с. 779]. Очевидно, що в германських мовах появились імена типу *Hafen*, *Haff*, утворені від прадавнього *hewel*, так само як і в слов'янських мовах слово *гавань* походить від зазначеного кореня, а не є запозиченням із германських, як стверджується в словниках. При запозиченні слово *гавань* повинно було б мати в середині приголосний /-ф-/, а не /-в-/.

Таким чином, аналіз показав, що в обох групах мов наявні два напрями розвитку ізоглос від того самого кореня *hewel*, який за своїм розвитком є відетнонімним і за природою слов'янським. На тлі германських мов кореневий /w/ розвивався у напрямі w > v > f, слов'янських – w > v.

Розвиток етноніма *гевелли*, починаючи від іє.*k^wel-, відбувався під впливом фонетичного послаблення у початковому складі, що привело до розщеплення анлаутного лабіовелярного до вигляду псл.*hwel- і далі до появи вставного голосного /e/, що привело до утворення наймення *hewel*-.

Лужичани. Подібно до вищезазначеного фонетично усічений етнонім засвідчений і в формі *Lusizer* 'лужичани', що проживали південніше розглянутих слов'янських племен, їхнє помешкання носило назву *Mark Lausitz*. Прикінцевий формант *-sitz* німецького походження (пор. нім. *sitzen* 'сидіти') і має смисл 'поселення'.

Добре відоме слов'янське плем'я *лужичі/лужиці* (*Lusizi, Lunsizi, Lusizani*), яке, як зазначає Л. Войтович, «локалізується північніше *мільчан* у пізнішій області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання сорбів» [31, с. 61]. Структурно давньою вважаємо назву *Lusizi*, в якій виділяємо дві морфеми – корінь та словотвірний суфікс. Коренева морфема *lu-* є усиченою від псл. **(hwe)le* < де. **k^wele* ‘землероби’, а суфікс *-sizi* позначає ‘місце, село; мешканці’ і є германським за походженням [263, с.167]. У цілому етнонім має смисл – ‘мешканці одних із слов'ян-землеробів’.

Етнонім *лужичани* (нім. *Lusizer*) походить від псл. **hwel-* (< де. **k^wel-*) зі значенням ‘слов'яни-землероби’ і тим самим відрізняється від наявного тлумачення в славістиці, згідно з яким цей етнонім має в основі наймення місцевості у вигляді «болотного краю» [192, с. 530], лугів, від яких і походить назва племені [50, с.300-301]. На нашу думку, радше навпаки, нл. *lug*, вл. *luh* та подібне походять від наймення племені слов'ян, що логічно впливає з вищезрозглянутого. Такий же корінь засвідчуємо і в українській топоніміці, зокрема назви сіл *Лучани, Лютинка* (Львів. обл.).

Пол(яни). Це східнослов'янське плем'я мешкало на правому березі середнього Дніпра. Одноплемінники мали високий рівень матеріальної культури, займалися в основному землеробством, розвинутими були також скотарство, промисли та ремесла.

Згідно з «Повістю минулих літ» поляни утворювали союз племен, на чолі якого стояли Кий та його брати Щек і Хорив. Київське князівство стало згодом основою утворення Київської Русі.

У славістиці є загальноприйнятим, що етнонім *поляни* походить від слова *поле*. Раніше нами було показано, що етимологія цього слова пов'язана з коренем де. **k^wel-*, який мав також значення етноніма 'арії-землероби' [171, с. 145-152].

Структура слов'янського наймення має в собі корінь *пол-* і посесивний суфікс *-ян-*, що в цілому значить 'ті, що живуть на полях; землероби'. Як було нами раніше показано, початковий приголосний /п-/ – субстратного походження і витворився на місці /k^w/ із іє. **k^wel-*. Останнє свідчить про глибоку давнину зародження етноніма *поляни*. Цей висновок підтверджується також вживанням однокореневої форми *пол-* у значенні племені, засвідченої в літописі: др. в *Пол-хъ* (Лавр.), що значить 'у полян' [188, с. 55]. Очевидно, що форма *пол-* могла позначати і поле, і плем'я. У таких випадках первинною є все ж назва племені, а вторинним виступає наймення поля.

Етнонім у вигляді *пол-яни* є похідною формою, в якій *-яни* співвідносить назву племені з полем. Очевидно, що давнішою є назва племені псл. **polъ*, яка становить собою субстратне утворення від іє. **k^wel-* і не залежить від наймення *поле*. Очевидно, що останнє виникло від того ж іє. кореня, що й етнонім, тому вони й збігаються за формою.

Похідні від псл. **pol-* утворення у назвах слов'янських племен є вторинними, до них уналежнюємо етноніми: *східні/західні поляни, поляки, ляхи, ополяни*, і вони співвідносяться з семантикою 'поле'.

Дуліби. До східнослов'янських племен відносяться *дуліби*, які, вважається, займали територію Верхнього Подністров'я та Посяння [33, с. 13]. Як згадується в пам'ятці «Повісті минулих літ», тут на Волині спершу проживали *дуліби*, потім *бужани* та

волиняни, які ввійшли до складу Київської Русі [136, с. 14]. Оскільки зміни в проживанні цих племен не знайшли відбитку в археологічному матеріалі, як зазначає Л. В. Войтович, то необхідно вважати їх «спорідненими» між собою [33, с. 15]. Посилаючись на свідчення Баварського географа, Л. В. Войтович допускає, що на теренах Волині були споріднені племена дуліби, бужани, волиняни, черв'яни та лучани, що склали «волинську групу руського (українського) народу» [там само, с. 16]. Існує точка зору польських дослідників, що волиняни походять із Прибалтики, із м. Волин, проте Л. Войтович спростовує цю думку і показує, що волиняни є первинні на терені Волині, на якому змінилися племена у такому порядку: *дуліби – волиняни – черв'яни – бужани*. Щодо спорідненості цих етнонімів звернімося до їх походження.

В ЕСУМ [49, с. 144] *дуліби* засвідчуються як давнє плем'я на Волині, що знайшло відображення в окремих слов'янських мовах, зокрема: рос. *дулебы*, бр. *дулебы*, др. *дулѣбы*, п. *Dulebi* та ін., які зводяться до псл. **du(d)lěby* 'духова труба'. У словниках приводяться різні мотивації походження етноніма [191, с. 551; 212, Вып. 5, 147-146], проте значення його «остаточно не з'ясоване» [49, с. 144]. Виходячи з нашого підходу, що полягає в наступності родинних етнонімних назв, вважаємо, що термін *дуліби* можна вивести із кореня де. **k^wel-* 'слов'яни-землероби'. Після фонетичного послаблення корінь змінився до вигляду псл. **kwel-*, в якому початковий приголосний під впливом Трипільського субстрату заступився передньоязиковим /t-/, після чого послідувало його одзвінчення до /д-/, що і маємо в слові *дуліби*. Кінцеве *-би* походить від давнього суфікса зі значенням

множинної одиничності. У цілому етнонім *дулиби* значить ‘одні із слов’ян-землеробів’.

Волиняни. Від цього ж кореня **k^wel-* ‘землероби’ походить і назва племені *волиняни*, які проживали на території Західної Волині в V – початку X століть. Кінцевий формант має редуплікацію *-няни*, що свідчить про множинність слова. Більш ранньою назвою цього племені було *дулеби*, в якому початковий /д-/ субстратного походження (із **k^wel-*) та *бужани*, що пов’язане з проживанням на річці Буг. Хронологічно пізнішим є етнонім *волиняни*. Про це свідчить наявність в останньому двох післякореневих суфіксів *-иняни*, один із них *-ин* відноситься до місцевості *Волинь*, а другий *-яни* з посесивним значенням вказує на походження етноніма від топоніма *Волинь*. Очевидно, що в розглянутих випадках первинною є назва *Волинь*, що містить в собі корінь *дє.*k^wel-* зі значенням ‘землероби’. Безсумнівно, топонім є давнім за походженням і належить до часу і місцевості, де первинно проживали праслов’янські племена. Міграція венедських племен у північному напрямку привело до поселення *волинян* вздовж Вісли і на бережжі Балтики, що й зафіксовано в топонімі *Wolin*. Логічним є те, що давній топонім *Волинь* знайшов відображення в іншому місці проживання волинян. Про такий результат реалізації етноніма *волиняни* свідчать у першу чергу історичні факти міграції праслов’ян, сам же етнонім у такому вигляді на це не вказує, і в цьому місці можуть бути праві польські вчені, які стверджують зворотний шлях руху волинян – із півночі на південь, подібно «зворотним хвилям» (за Трубачовим).

Гуцули/галичани. Однією із інновацій зазначеного кореня *дє.*k^wel* є назва території, де мешкають гуцули, *Галичина*, яку,

правда, відносять до слідів перебування тут кельтів. Щодо етноніма *кельти* у нас була мова раніше [176, с. 111-112], де показано спорідненість їхнього наймення з праслов'янським та балтійським **k^wel-* 'землероби'. Очевидно, що наймення *Галичина* та м. *Галич* (Івано-Франк. обл.) мають корінь, спільний також для етнонімів як слов'янських, так і кельтських. Все ж ми схилиємося до думки, що зазначені топоніми мають у собі слов'янські інновації. Про це свідчать, по-перше, поселення *гуцулів*, які проживають на території Галичини і мають у собі корінь псл. **hwel*, як і назва *Галичина*, семантика якого значить 'місце помешкання гуцулів'. У структурі цього топоніма, з іншого боку, виділяємо складові *Гали-**чина*, де друга частина *-чина* має в собі також сліди слов'янські: початковий приголосний /ч-/ є результатом змін, що походять від часу першої слов'янської палаталізації, і дозволяють вказати на походження із задньоязикового /k'/, що в цілому дає можливість реконструювати псл. **-kena* (із дє. **k^wena* 'один із...'). Цей формант уточнює попередню нашу семантичну реконструкцію до вигляду 'одна із земель гуцулів', тобто *Гуцульщина*.

В інших мовах зазначена територія проживання гуцулів має наймення п. *Galičja*, нім. *Galizien*, де синонімічно до розглянутого вживаються форманти *-cja*, *-zien*, в яких на місці псл. **k'* реалізується африката /tс/, що є також наслідком пом'якшення задньоязикового, але належить до другого типу загальнослов'янської палаталізації. Остання відбулася перед розпадом мови-основи слов'ян. Таким чином, розглянутий граматичний формант перебуває на шляху перетину двох тенденцій у пом'якшенні задньовелярного приголосного, що дозволяє віднести зародження слова *Галичина* до

ранньопраслов'янського періоду мови, коли ще діяла перша палаталізація. Очевидно, що в цей час синонімічними були в формантах (ч) /тш/ і (ц) /тс/. Наявність у різних формах етноніму *Галичина* початкового Г- та G- свідчить про первинне *gh- і його відповідний розвиток у слов'янських мовах. У цьому часі стикаються споріднені назви етнонімів і початкові приголосні в слов'янському найменні та лат. *Gallia* (Галлія), що походить із кельтського.

Закріплення щодо гуцулів етноніма *галичани* свідчить також про його слов'янські витоки, а не кельтські. Терміни *гуцули* і *галичани* не є абсолютними синонімами і за своїм походженням відрізняються семантично. Давнішим є етнонім *галичани*, в якому наявна ознака першої палаталізації приголосних. З іншого боку, цей термін позначав плем'я, що проживало в низинній місцевості. Після того, як частина із племен мігрувала спершу на о. Рюген, а потім, повернувшись, пішла в Карпатські гори (див. розділ 3), колишній термін отримав ознаку 'гірський' у вигляді префікса /гу-/, тобто *гу-цули* 'землероби-горяни' [176, с. 204-206]. У результаті зародилися протилежні поняття: *галичани* 'подоляни' та *гуцули* 'горяни'.

У давній низинній місцевості, що близько примикає до Карпат і де мешкали *гуцули*, проживали *волиняни*, ім'я яких походить також від кореня де.*k^wel- зі значенням 'землероби'. Створене тут пізніше Галицько-Волинське князівство (1199-1392 рр.) має в основі, окрім інших, гуцульське плем'я, спорідненими до якого виступають також назви головних міст князівства *Галич* та *Володимир*. Наймення одного і другого міста є похідними від давнього кореня псл. *kwel, рефлексами якого є *гил-* та *вол-*. Очевидно, що початкові приголосні /г-/ та /в-/

однозначно засвідчують свою спорідненість та походження від пл. **hw* (< *k^wel-*).

Галичина (Галіція) була в IX-X ст. західною окраїною Київської Русі і називалась *Червоною*, або *Чермною Руссю*. Вона включала в себе Холмщину, Перемишлянщину, Терехівлянщину і Звенигородщину. Владимирко Володаревич в XII ст. об'єднав ці землі в Галицьке князівство. У 1199 році було утворено Галицько-Волинське князівство, до якого входили *дуліби-волиняни*, *карпатські хорвати*, *тиверці*. Майже 400 років входила Галицька земля до складу Київської Русі.

Особливу нашу увагу привертає назва «*Червона Галичина*», перш за все, зі сторони свого походження. На нашу думку, це словосполучення становить собою єдину смислову основу, але з різним формальним вираженням. Подібний шлях словотворення має місце в мовах, як, парні сполуки: *гуси-лебеді*, *жив-був*, або, наприклад, словосполучення типу: англ. *Nare* та нім. *Hase* зі значеннями 'сірий' та 'заєць', також *білі лебеді*, *білий світ*, *світлий день*, *чорна ворона*, які історично походять від споріднених коренів. За аналогією можна розглянути і вищезазначене сполучення, в якому корені відповідно мають походження *чер-* із **k^wer-* та *гал-* із **k^wel-*, що відображено в назві *Червона Галичина*. Семантику *Червона* ріднить і назва *Русь*, яка має також корінь **k^wer-* і реалізація синонімічна до *Галичина* в найменнях *Червона Русь*, або *Чермнева Русь*. Зазначені оніми ставлять знак рівності у вжитку етнонімів з коренями **k^wel-* та **k^wer-*. Особливо це тісно стосується наймень племен, об'єднаних однією семантикою типу 'верховинці', 'горяни', до яких належать *гуцули*, *лемки*, *бойки* та *украї*. Їхні

етноніми ми розглядали раніше, додаткові уточнення будуть зроблені пізніше.

Зв'язок з червоним кольором відбито також у давній міфологічній свідомості праслов'ян, що не випадково представлено також у найменні *Червона Галичина (Русь)* та в деяких топонімах. У слові *червона* в давнину це був багатозначний корінь **k^wer-*, який, окрім іншого, мав значення 'скотарі; воїни'. Мабуть, не випадково червоний колір у вигляді пояса, покривала, стягу і т. ін. був поширений у давніх слов'ян та козаків. Ця слов'янська міфологема наявна в імені Київського (1206 р.) князя Всеволода Святославича *Чермного*. Про поширення цього кореня на Покутті та Поділлі у вигляді назви *Червенські городи*, гора *Червона*, урочище *Червоне* та ін. пише великий знавець цих країв Володимир Никифорук [124, с. 45-48]. Цікавим є слово *черчетий*, що значить 'жовтогарячий', кольору соняшників, пов'язаних із божеством Сонця.

Таким чином, допускаємо, що територія Волині (Північно-Східні Карпати) була прадавнім помешканням галичан. У результаті міграцій плем'я фактично розділилося на дві підгрупи: одна із них, займаючись землеробством, продовжувала своє перебування в підгір'ї Карпат, розширивши своє помешкання далі на схід в райони Волині та Поділля, а друга, ставши пастухами і освоївши скотарські ремесла, як буде показано далі (розд. 3), мігрувала на північ вздовж Вісли до о. Рюген, після чого потім частково повернулася в Карпатські гори.

Галичани, як землероби, освоювали і розширяли для обробітку землі Прикарпаття. Їхня сучасна територія займає північні схили Карпатських гір, басейни Дністра (верхнього і

середнього), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхнього), зі сходу протікає р. Збруч [36].

Бойки. Це карпатське плем'я є спорідненим до розглянутого вище – гуцулів, яких об'єднує їх спільна семантика – верховинці, горяни. Походження етноніму **boj-(ki)* розглядалося нами раніше [176, с. 197-204], тут же лише відзначимо основну його рису: початок назви утворює субстратний приголосний, що походить від де.**k^wej-* зі значенням 'воїни'. Первинний корінь **k^we-* належить до іє.**k^wer-* 'арії-пастухи; воїни'. Останнє має спільні витоки з етнонімом *укри*.

Лемки. Зазначене плем'я належить до Карпатського регіону, ця локалізація ріднить його з іншими верховинцями – гуцулами та бойками. Досить спірний на сьогодні етнонім *лемки* розглядався нами раніше [176, с. 206-211], мотивація походження якого тут частково розширюється і змінюється. Викликано це впливом викладеного в цьому розділі матеріалу, що стосується витоків слов'яногенезу та особливостей розвитку численних етнонімів. Необхідно прийняти, що назва *лемки*, як наймення й інших слов'янських племен, належить до давнього родоводу з коренем **k^wele-* 'слов'яни-землероби'. В ньому, як і в розглянутих вище – *лужичанах*, *лютичах*, *ляхах*, відбулася редукція в слові й відпадіння початкового складу кореня, що привело до залишку у вигляді **le-*. У подальшому розвитку етноніма змінилася його коренева структура до вигляду *lem-(ki)*, яким позначається це плем'я у Карпатському регіоні. Вважаємо цю форму досить давньою, про це свідчить збереження її в час міграції лемків та інших племен у північному напрямку до Балтійського моря. Такий же корінь *lema-* зустрічаємо в

німецьких писемних пам'ятках в етнонімі *Lemavier*, також *Lemover*, *Lemgow* [278, Bd. 17, с. 44, 48-49]. Вперше плем'я *Lemovii* засвідчено у Таціта в I ст. н. е. Трапляються й інші його варіанти на письмі, з-поміж яких необхідно назвати *Lemgover* [там само, с.48]. Очевидним є корінь *lem-*, який у зазначеному джерелі виводиться із слова *Lemovi* 'щастя' або від гідроніма річки *Lebe*. У наступному матеріалі (розд. 3) буде розглянуто в деталях цей етнонім, висновки якого показують, що під назвою *Lemovii* і йому подібними можна розглядати давньокарпатське плем'я *лемки*. Мешканці *Lemovii* знаходилися в північно-західному регіоні поряд з племенами *вільци*, *велети*, *руги*, *укра*.

Узагальнюючи вищенаведені фонетичні процеси, що мали місце в розвитку слов'янських етнонімів (із іє. **k^wele-* 'землероби'), необхідно назвати такі їхні основні ознаки:

1. палаталізація в анлауті етноніма (*слов'яни/склавіни*),
2. *p*-субституція (*поляни, поляки*),
3. *b/d*-субституція (*бойки, дуліби*),
4. редукція/елізія в анлауті етноніма (*волиняни, галичани, угличі, велети/вільци/лютичі, лужичани, лемки*),
5. епентеза голосного в редукованому анлауті (*гевелли*),
6. наявність префікса **hwe-* 'гірський' перед коренем (*гуцули*).

До хронологічно найдавніших етнонімних утворень уналежнюємо наймення племен: *слов'яни* та *поляни*, які безпосередньо походять від іє. кореня **k^wele-*. Інші розглянуті етноніми утворені з того ж іє. кореня, але відносно пізніше названих вище, а саме: після тривалої фонетичної зміни (редукції, епентези голосного, одзвінчення приголосного). Такі зміни мають в собі дво- (і більше) разові фонематичні

перетворення, як, наприклад, в етнімі *волянцями*: *k^wel- > *kwel- > *hwel- > wol-, у ланцюгу якого наявні зміни: редукція в анлауті /k^w- > kw-/ + зміна зімкненого /k/ в /h/ + редукція і зникнення /h/ + утворення лабіального /o/. Очевидно, чим довший ланцюжок змін, тим відносно пізніше інших зародилося зазначене наймення (хоча походження первинної форми є дуже давнім). При такому підході хронологічно недавніми є етнімі, в яких повністю зник початковий склад. До них належать *лужичани*, *лутічі*, *лемки*. З іншого боку, одноразова фонематична зміна в анлауті (іє.*k^wel-) етнімів *слов'яни* (палаталізація) чи *поляни* (субституція), включаючи також їхню однокореневу реалізацію, засвідчує їх як найдавніше формальне утворення.

1.1.2. Етнімі з коренем іє.*k^were- 'скотарі; воїни'

Зазначений племінний родовід мають такі слов'янські етнімі, походження яких подано нижче.

Ободрити. Біля 600 року слов'янські племена поселилися в східньому Гольштейні, що належало до давніх полабів [229, с. 43]. Вперше слов'яни згадані в німецькій хроніці в 631 році, коли вони на чолі з королем *Dervan* перемогли в бою з аварами [233, с.7]. У писемних джерелах з 789 р. засвідчена велика група слов'янських племен, серед них *ободрити*, які займали територію в нижній течії Ельби. Їх ще називали Північними (*Nordobodriten*, або *Nortabtrezi*). До цієї групи належали частково *полаби* (*Polaben*), також давні полаби (*Dravānopolaben*) і, як зазначає Й. Херрман, можливо, *варнови* (*Warnower*), які отримали свої назви відносно назв річок *Elbe* і *Warnow*, і також

плем'я *wagri* (*Wagrier*), частина їх називалась *травняни* (*Travnjanen*) за назвою річки *Trave* [233, с. 8]. Розпад ободритів на окремі племена відбувся уже близько 850 року.

Походження назв багатьох слов'янських племен і їхнє місцезнаходження в деталях розглядає Й. Херрман, з-поміж яких особливий інтерес становить етнонім *ободрити* (*Obodriten*) [233]. Наймення племені іноді виводять від назви *Oder* чи іншої річки, проте, як пише В. Х. Фрітце, поки-що не можна впевнено говорити про його витоки [224, с. 104]. Незважаючи на численні спроби науковців визначити природу слова *ободрити*, питання залишається невирішеним.

У пам'ятці «Баварський географ», яка належить до першої половини IX ст., описано міста та землі на північ від Дунаю. На першому місці стоїть слов'янське плем'я *Nortabtrezi* [31, с. 44] у вигляді союзу племен, який в 7/8 ст. заселяв землі від західного Мекленбурга до східного Гольштейну. Спільною мовою для ободритів та вільців (лютиців) була давньополабська мова. Центр союзу племен – Мекленбург, на чолі союзу стояв король.

Автор «Баварського географа» називає це плем'я іменем *Nortabtrezi* в протилежність до *Osterabtrezi* в регіоні Дунаю. У списку народів давньосаксонського королівства Альфреда Великого, складеному в 890 р., плем'я *ободрити* названо як *Afdrede* [233, с. 13].

Ободрити разом з *франками*, очолюваними Карлом Великим, брали участь у війнах проти *саксонців*, які були в союзі з *данами* та сусіднім слов'янським племенем *вільцями*. У 1140 році західна частина земель ободритів потрапила під панування німецького королівства, поступово це плем'я слов'ян асимілювалося в німецькому середовищі.

Посилаючись на С. Закржевського В. Х. Фрітце наводить ще одну згадку про ободритів в Анналах фон Фульда під 844 роком у вигляді *Obodritos* і розташовує *Nordabtrezi* на узбережжі Балтійського моря, а назву *Osterabtrezi* пов'язує з племенами на Дунаї у вигляді *Praedenecenti* [224, с. 112]. Хоча існує точка зору, згідно з якою Північні ободрити були розділені на дві частини, які і посідали відповідно назви Північні та Східні ободриди, у яких були свої князі, хоча кількох князів могло мати і одне плем'я [там само, с. 114]. Саме такий смисл має повідомлення у Франкських королівських анналах про те, що слов'янські вільці у битві проти східних ободритів втратили свого короля.

Х. Хафс вважає, що значення слова *ободрити* легко розгадати, якщо його розглядати виходячи не із слов'янського кореня, а з грецького через візантійський вплив: напр., гр. *apatris*, де початкове *a-* заперечує слово *-patris* і значить 'без батька', *ameter* 'без матері' і т. п. Звідси ніби-то випливає, що наймення *ободрити* значить 'безбатченки, безрідні'.

В Анналах Франкської держави повідомляється, що в листопаді 822 р. у франкського короля з'явилися посланці слов'ян: *ободрити*, *зорби*, *вільці* та інші, серед яких називаються *преденеценти* (лат. *Praedenecentorum*), звідси очевидно, що *ободрити* географічно виглядають на побережжі Балтійського моря, а плем'я *преденеценти* можна передбачити на Дунаї. Про це засвідчує також інша згадка в Анналах за грудень 824 р, коли посланці ободритів, сусідів булгар, скаржилися королю на останніх, і тут вони знову називаються як "*vulgo Praedenecenti*". Все це свідчить, що у цих двох випадках одні ободрити є на побережжі Балтики, а інші ободрити – на Дунаї, де вони

значаться також і як *преденеценти* [229, с. 179]. Виходячи з аналізу, Х. Хафс вважає останні як ранішню групу народів: частина племені у вигляді *преденеценти* уже не була на своїй старій Батьківщині і вже як «безбатченки» були на території нижнього Дунаю у вигляді старого племені, тоді як друга частина ободритів пішла на береги Балтики.

У загальних рисах можна погодитися з основною інтерпретацією значення слова *ободрити*, яку робить Х. Хафс [229], проте підтвердження цього висновку чіткіше впливає при іншому розгляді етимології зазначеного слова, запропонованого нами нижче.

Протиставлення слов'янських племен, на яке натрапляємо в «Баварського географа» у вигляді *Nordabtrezi* та *Osterabtrezi*, тобто Північних та Східних ободритів, засвідчується в лексемі, в її початковій морфемі *ab-*.

Початкове *ab-* нагадує продуктивний напівпрефікс *ab-* у сучасній німецькій мові, що походить із відповідного прислівника зі значенням 'вниз, геть' [161, с. 34-35]. Як зазначає Г. Пауль, нім. *ab-* часто вказує на 'віддаленість від іншого предмета' [Dt. Wrtb., 1961, с. 2]. За своїм походженням цей префікс має відповідники в інших германських мовах у вигляді: двн. *aba*, свн. *ab[e]*, гот. *af*, англ. *of*, шв. *av*, які споріднені з іє.*apo зі значенням 'від, геть' [220, с. 7]. У латинській мові *ab-* та *a-* вказують на простір, час та ін. і є спорідненими до германських мов.

Глибоко розглянуто формальну і функціональну сторони відіменного префікса свн. *ab-* Л. М. Ягуповою на матеріалі численних пам'яток, яка прийшла до висновку, що префіксальний приголосний хронологічно пройшов у свн. мові

зміни у напрямку: $b \rightarrow p \rightarrow f(ab-, abe- ap-, app-, af-, affe)$ [213, с. 122-139]. «Така альтернація, – зазначає Л. М. Ягупова, – є результатом впливу часового та мовно-географічного чинників» [там само, с. 128]. Так, наприклад, за допомогою *ab-* реалізується протиставлення двох полюсів значення у словоформах типу свн. *got* ‘бог’ – *abgot* ‘поганський бог’, в яких представлена ознака ‘наявність/відсутність’ бога.

Етнонім *ободрути* має численні реалізації в писемних пам’ятках до 900 р., серед яких засвідчені такі: *Abtriti – Abitrices – Abitriti – Abodritae – Abodrites – Abodriti – Abotri – Abotridae – Abotridi – Abotritae – Abotriti – Abroditae – Abriditi – Abrothidi – Abrotides – Abroditae – Abriditi – Abrothidi – Abrotidae – Abrotides – Abrotidi – Habitriti – Notabtrezi – Obodriti – Obotriti* [229, с. 178]. Х. Хафс вважає найбільш частотною форму *Abodriti*, трохи рідше вжито *Obodriti*, обидві форми трапляються і після 900 року. Інші вчені додають ще форми *Apodritae* та *Apodriti*, які зазнали впливу саксонської мови.

Із вищенаведених писемних свідчень племені *ободрути* (всього 27 різних варіантів), наведених в королівських Анналах, розглядуваний префікс має такі рефлекси вираження: *abo-, obo-, ab-, abi-, habi-, apo-*. Наявність серединного приголосного /-b-/ у німецькій мові свідчить про його походження із герм.*ǰ у прийменнику чи прислівнику **aǰ* – зі значенням ‘віддалення, відділення’ [93, с. 52]. Останній вийшов із іє.**apo-* згідно з законом Вернера. Вочевидь, що закономірність звукових переходів у рефлексах кореня в германських мовах та збереження того ж смислового значення, що і в іє. прамові, свідчать про германську природу цього префікса в етнонімі *ободрути*. Це плем’я перебувало на крайньому заході

помешкання слов'ян і було найближчим сусідом франків та саксонців. Очевидним вважаємо вплив германських мов на розглядуваний слов'янський етнонім у вигляді префікса, що, як буде показано далі, є досить частим явищем в інтерференції германських чи німецьких афіксів щодо племінних наймень слов'ян.

Цікаво зазначити, що іє. корінь **ap[o]* реалізується також у лексемі нім. *Ufer* 'берег' з суфіксом компаратива *-er*. Автори словника Дудена відносять це слово до західногерманського лексикону, про що свідчать такі його форми: снн. *ôver*, гол. *oever*, англ. *ôfer* зі значенням 'берег'. Компаративне утворення позначало 'далі (в зворотному напрямку) розміщену частину землі' [220, с. 728]. Стосовно території префікс **ap-* протиставляв дві частини землі, а у випадку зі словом *abtrezi* позначалися слов'яни, які знаходилися у низинах Ельби та побережжі Балтійського моря (*Nortabtrezi*) і протиставлялися іншій частині земель, які займали інші слов'яни *Osterabtrezi* в низинах Дунаю [229, с. 178-179]. Зазначене протиставлення виражалося за допомогою префікса *ab-*.

Вищевідзначене дозволяє в слові *abtrezi* виділити такі морфеми: *ab-tre-zi*. Така структура має досить переконливий вигляд для нас, оскільки в глибоку давнину, як неодноразово засвідчувалося [173, с.15-16; 172, с. 25-26], морфемна та фонетична (складова) межі збігалися. Таким чином, *ab-* розглядаємо як префікс, *-tre-* відображає корінь і *-zi* – суфікс слова.

У розглянутому етнонімі коренева частина, яка знаходиться між префіксом *ab-* та суфіксом *-zi*, засвідчена у

писемних пам'ятках у двох типових варіантах, які мають такий вигляд:

а) *tri, tre, dri*,

б) *rodi, ridi, roti, rothi* [229, с. 178].

Семантична ідентичність наведених кореневих форм дозволяє допустити їхнє давніше існування у вигляді двох складів, в яких найчастіше реалізується пара приголосних: /t – r/, в основному з голосними /i – o/, тобто типовою є форма *tiro*, яку можна ототожнити з коренем іє.*tér. Десемантизація цієї форми привела в іє. мовах також до утворення суфіксальної морфеми, яка має семантику множинності (двоїчності) та родинності. У давнину збірність зводилася до числа 'два', в результаті чого протиставлялися якісь два класи чи групи предметів. Суфікс іє.*-*tér* має семантику родинності в лексемах, що виражають сімейні відносини людей, зокрема це наочно представлено в термінах типу *pátér* 'батько', *mātér* 'мати' [185, с. 192; 172, с.13-14]. Поняття родинності засвідчено і в розглянутому етнімі. Таким чином, в корені *tre-* (в найменні *abtrezi*) передбачаємо значення '(дві) групи племен'. Такий корінь може бути за походженням як слов'янський, так і германський, оскільки *-*tūr* у вигляді суфікса вживається у названих та інших давньоєвропейських мовах (в укр. *пугатар*, *бондар*, лат. *pater*).

Саме таке розуміння вкладається вченими в основу етнімі, з допомогою якого протиставлялися Північні та Східні ободрити. Оскільки згідно з історичними даними, які досить добре представлені в анналах Франкського королівства, зазначане плем'я *abtrezi* є слов'янським, то значить і корінь належить до слов'янської групи мов.

Реконструйований корінь **tér* має в собі субстратний початковий приголосний, який у мовах де. групи вийшов із іє.**k^wer* зі значенням ‘скотарі-арії; воїни’. Як засвідчили наші дослідження, **k^wer* змінювався під впливом Трипільського субстрату в **p/b* або **t/d* [176]. Таке розуміння дозволяє розглядати інший синонімічний етнонім *Praedenecenti* як споріднений до *abtrezi*. У попередньому найменні початкове *prae-* виступає як коренева, а наступне *-dene-* має значення суфікса. Така морфема наявна в німецькій мові зі значенням множинності (пор.: нім. *Bau* ‘будівля’ – *Bauten* /мн./). При такому підході необхідно прийняти, що термін *Osterabtrezi* позначав слов’ян, що знаходилися на нижньому Дунаї, які протиставлялися Північним ободритам на узбережжі Балтійського моря.

Згідно з вищерозглянутим *abtrezi* у значенні ‘відділені племена’ належить також як до Північних, так і до Східних ободритів. З метою розрізнення однієї і другої групи племен стали вживати уточнювальні терміни як *Nord-* та *Oster-*. Одночасно необхідно звернути увагу на те, що термін *abtrezi* не вживався у такій формі первинно, а необхідно допустити ранішню лексему без префікса *ab-*, тобто термін типу *trezi*. Такий етнонім позначав єдине, нерозділене слов’янське плем’я, в найменні якого ядром було *tre*. Про це свідчить вживання в писемних пам’ятках кореневої форми у вигляді метатези типу *tri-roti*, *dri-ridi* [229, с. 178], правда, з префіксом *ab-*. Малоімовірними є зміни у вигляді метатези в корені слова, коли він прикритий префіксом. Саме такий неприкритий корінь зазнав впливу субстрату, коли початковий лабіовелярний іє.**k^w*-змінився в псл. **p/*t*. Як уже вище зазначалося, результатом

такої інтерференції є засвідчена в пам'ятках синонімічна форма одного й того ж слов'янського племені у вигляді *Praedenecenti*.

Дуже близьким до зазначеного вище кореня є етнонім у вигляді лат. *Eptaradici*, в якому виділяються такі складові: *Eptara-dici* з коренем *-tara-*, в якому початковий приголосний субстратного походження (із іє. **k^were*). Л. Войтович передбачає розташування цього племені в «Мезії за Дунаєм» [31, с. 54].

Черв'яни. Автор тексту «Баварського географа» зазначає, що в племені *Zeriuani* є одне королівство і стверджується, що від нього «всі племена слов'ян...походять і ведуть свій рід» [31, с. 57]. Таке розуміння вважаємо не випадковим, оскільки, як підтверджує наш аналіз, у праслов'ян чітко проходять дві лінії в розвитку етнонімів, які були притаманні також індоєвропейцям. Одна з цих ліній бере свій початок із кореня іє. **k^were* зі значенням 'арії-скотарі; воїни', а друга із **k^wele*, що позначала 'аріїв-землеробів'. Остання, як було нами раніше показано [171], виступала основою утворення загальноетнічного наймення у вигляді *слов'яни/склавіни* і закріпилася у такому вигляді стосовно всіх слов'янських племен. Друге відгалуження від кореня іє. **k^were* не набуло загальнослов'янського вжитку, хоча і виступало досить поширеним, як було зазначено раніше щодо етнонімів *серби/хорвати* та ін. [171, с. 218-219].

Й. Херрман вважає *Zuireani* дублетом *Zeriuani*, в якому виділяємо складові: *Zeri-uani*. Формально обидві назви можна розглядати як варіанти наймення того самого племені [233]. Назване плем'я дослідники не можуть локалізувати [31, с. 57].

Зазначену в тексті «Баварського географа» форму лат. *Zeriuani* Іван Крип'якевич вважає етнонімом племені *черв'яни*, яке пов'язане з *градами червенськими* в літописах [88, с. 30].

«Племінна назва *черв'ян*, – пише Л. Войтович, – збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі *Червняни* (*Черляни*, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)» [31, с. 56]. Взагалі-то в словоформах *zeriuani* та *черв'яни* обидва корені є спорідненими, в яких початкові приголосні /z-/ та /ч-/ є наслідком слов'янських палаталізацій, і походять вони із іє. *k^wer-.

Серби. Хорвати. Етнонім *серби* вперше засвідчено під іменем *Sorben* (631/632 р.), а також у вигляді *Surbi*, *Sorabi*, *Surabi* [233, с.12]. Це плем'я належить до полабських слов'ян, автор «Баварського географа» уналежнює його до численного народу, в якому є 50 градусів [31]. Щодо походження наймення *серби* існують різні точки зору. Не можна погодитися з Й. Херрманом, який спираючись на співзвучність слів виводить етнонім із слов'янського *пасинок*, засвідченого в рос. *пасерб*, п. *pasierb* [233, с.12]. У найменні слов'янського племені лат. *Sorbi* реалізується етнонім *серби*, в якому початковий іє. приголосний змінився у щілинний звук у результаті палаталізації, тобто іє. *k^were > *сер-би*. Етимологія цього слова, а також спорідненого *хорвати* розглядалася нами раніше, один і другий етнонім вийшли із спільного кореня іє. *k^were-.

Лінгвісти й історики вважають етнонім *сърби* самоназвою давніх слов'ян, яка була найпоширеніша на Балканах. У пам'ятках засвідчені такі його форми: схв. *срб*, *србин*, *србъин*, дсерб. *серб*, *сръбин*, *сръблинь*, спорідненим є вл., нл. *serb*, у Костянтина Багрянородного засвідчується гр. *Σέρβιοι* у назві східнослов'янського племені [193, с. 603-604]. Походження зазначеного етноніма задовільно не розв'язане. На нашу думку, тут реалізується корінь *ser-*, який знаходиться в основі

семантики етноніма. Він фонетично виокремлюється у зазначених вище лексемах і становить собою окремих склад. Можна припустити походження кореня в результаті палаталізації із дс. **k^wer-* зі значенням ‘скотарі; воїни’. Ця думка підтверджується народним фольклором лужицьких сорбів, в якому героєм епосу виступає *Крабат* (*Krabat*). Початкове **kra-* є спорідненим до наймення розглядуваного племені. Г. Ф. Ковальов припускає, що народний заступник Крабат являє собою сербів, котрі в давнину становили “касту воїнів-захисників” і утворили згодом основу хорватського народу [78, с. 82]. Звідси випливає, що *серби* і *хорвати* первісно становили собою єдине слов’янське плем’я. Виходячи із зазначеного, вважаємо спорідненою за формою і за змістом до розглянутого вище етноніма назву слов’янського племені **xъrvatъ*. Цей етнонім має вигляд: др. *xъrvati* як ‘назва східнослов’янського племені біля Перемишля’, д.ч. *Charvaty* ‘назва області в Чехії’, місцева назва в д.п. *Charwaty*, сучасне *Klwaty*, серболужицька племінна назва *Chrivati* [194, с. 262]. Структурно виділений корінь **xъr-* фонетично чітко показує вихідну етимологічну форму **k^wer*, про це свідчить лабіальний голосний, який утворився в результаті зміни початкового лабіовелярного **k^w-*. Звідси випливає, що корінь дс. **k^wer-* розвивався у таких напрямках: 1) псл. **k^wer-* → *ser-* ‘серби’ та 2) псл. **hwer-* → *hor-* ‘хорвати’. Очевидно, що етноніми *серби* і *хорвати* мають спільний за походженням корінь, але різні граматичні форманти.

Веричани. Від іє. кореня **k^were* походить етнонім *веричани* (*Uerizane*), в якому можна виокремити такі морфеми: корінь *ueri-* та суфікс *-zane*. Фонетичні зміни в корені відбулися внаслідок артикуляційного послаблення початкового складу і

проходили в такому напрямку: іє. **k^were* > псл. *kwere > *(*h*)*were* > *weri-*. Щодо локалізації цього племені «триває дискусія», хоча, на нашу думку, досить близькою є спорідненість з племенем *укри* (*Wkrzani*) [31, с.62].

Сіверяни. До цієї групи належить назва східнослов'янського племені *сіверяни*, розташованого в басейнах Десни, Сейму та Сули. У писемних пам'ятках засвідчені такі форми етноніма: р. *северяне*, бр. *севяране*, др. *сѣверяне*, *Сѣверь* 'земля сіверян; сіверяни', назва племені є тотожною до племінного об'єднання, яке з'явилося на Дунаї біля VI ст. н. е. [53, с. 249-250]. Як зазначають автори словника, «походження назви загальноприйнятого пояснення не має», допускається зближення з псл. *sěverь 'північ, холодний край' назви протоболгарського племені *saviru* [там само, с. 250] (див.: 169, с. 64-76). М. Фасмер заперечує такому розумінні і вважає, що плем'я сіверян до розселення савірів уже знаходилося далеко на півночі щодо інших східнослов'янських племен [193, с. 589].

Аналіз різних думок щодо походження слов'янського етноніма дозволяє все ж відзначити смисловий і формальний зв'язок назви племені та слова псл. *sěverь. Складність походження назви племені від цієї лексеми також викликає багато запитань, оскільки природа самого апелятива має різне тлумачення [53, с. 249]. Походження етноніма *сіверяни* від лексеми псл. *sěverь 'північ' можливе лише у випадку, коли ця назва племені виникає зі сторони, від сусідів сіверян. Проте, у нашому розумінні, зазначений етнонім є самоназвою племені і має зв'язок з гніздом етнонімних назв слов'янських племен.

Останнє дозволяє розглянути зародження наймення племені у такому напрямі.

Вихідним для розглядуваного етноніма є корінь де.**k^were* зі значенням ‘пастухи; воїни’. У результаті фонетичного послаблення анлаута в слові, викликаного зміщенням наголосу, зазначена форма набула такого розвитку: псл.**kwere-* > **kewere-* > **k'ewere-* > *siwere-*. Фонетичні зміни засвідчують палаталізацію початкового зімкненого приголосного і наявність вставного голосного між збігом псл. початкових приголосних. Словотвірний формант у давніх слов'янських етнонімах мав вигляд **-na* > (*j)ane* (пор.: слов'яни) і позначав ‘одні із...’. Утворений етнонім *сіверяни* отримав смисл ‘одні з пастухів (воїнів)’ і, оскільки плем'я знаходилося на півночі серед інших східнослов'янських племен, то це наймення *сіверяни* дало поштовх до утворення загального слова *sěverъ зі значенням ‘північ’ та іншими спорідненими однокорінками типу *холодний, пронизливий вітер, туман, мокро*. Очевидно, що це гніздо слів має відетнонімну природу.

Руги/руяни/рани. До групи племен з іє. коренем **k^were* належать слов'яни під іменем *руги* (або *руяни, рани*), що обжили острів Рюген (*Rügen*). Вони засвідчені в 703 році під назвою *ругіни (Rugini)*, у писемних пам'ятках згадуються в числених варіантах як *Rujane, Ranen, Ruani, Rani*. З X по XII ст. *руги* відігравали важливу роль у цьому регіоні як третій політичний союз по відношенню до союзу *ободритів* та союзу *лютичів*, які між собою знаходилися у великій ворожнечі [233, с. 32]. Очевидно, що ворожі відносини між племінними об'єднаннями слов'ян суттєво ослабляли їх, сприяючи східній експансії германців.

Й. Херрман вважає, що назва *Rugier* (*Rugii*, *Rogoi*) належить германському племені, а потім це наймення перейшло до слов'ян, з якими германці зустрілися [233, с. 267]. Окрім зазначених варіантів, Й. Х. Цедлер подає в енциклопедійному словникові й інші наймення, що позначали цей народ: *Rügier*, *Rügen*, *Rugii*, *Rugi* [278, Bd. 32, с. 1751]. Засвідчені в писемних пам'ятках варіанти реалізації етноніма показують, що в них структурно виокремлюється корінь *ru-*, який, як нами було раніше показано, історично пов'язаний зі слов'янським рефлексом у вигляді слова *Русь* [171, с. 223-237]. Етнонім *руги* походить від первинного кореня *де.*h^weréki*, що позначав слов'янське плем'я на о. Рюген. У результаті фонетичного послаблення початкового ненаголошеного кореня первісна форма поступово змінилася до вигляду *Hros/Hrus*, засвідченому вперше в сирійській хроніці Захарія Ритора (555 р. н. е.) [164, с. 135]. Наявність початкового *hr-* має місце в численних написаннях у візантійських джерелах у вигляді *Ρῶς*, які трапляються у патріархів Фотія, Ніколая Мистика, у Сімеона Логофета, Феофана [там само, с. 136]. З часом артикуляційно слабкий анлаутний приголосний зникає, і корінь у вигляді *Ru-* або його варіантах закріплюється в німецьких та латиномовних пам'ятках. Останні свідчать про вживання в етнонімі різноманітних словотвірних формантів: германських *-nen*, *-gini*, *-jane*, *-gier* та слов'янських *-(a)ni*, *-gii*, *-goi*. Аналіз морфем показує, що слов'янські реалізації є односкладовими, а германські двоскладовими, причому перший склад повторює слов'янський варіант суфікса, а другий є германським, що хронологічно нанизується на слов'янський елемент. Очевидно, що слов'янські словотвірні суфікси є первинними у названих

найменнях племен і відповідно й корінь *ru-* необхідно розглядати як слов'янський за походженням.

Якщо повернутися до давнього свідчення племені на о. Рюген у вигляді *Rugini*, то слов'янський етронім має вигляд *Rugi-*, або *pygi*. Омонімною є також форма *Ruhhia*, що засвідчена в «Життєописі імператора Конрада II» Бруно, який належить до 40 рр. XI ст. [120, с. 51]. Наявність удвоєнного */-hh-/* дозволяє прийняти вплив верхньонімецького пересуву приголосних, в результаті якого подовжений приголосний появлявся із */*k/*. Очевидним є онімечення слов'янського етроніма, який первинно мав вигляд псл.**ruki*. Ця основа слова в слов'янських мовах має інший розвиток щодо зімкненого в другому складі, який змінився до вигляду **russi*. Саме такий варіант наймення слов'янського племені *Russia* засвідчено також у вищезазначеному писемному пам'ятнику Бруно. Очевидним є походження слов'янського наймення *Русь*. Незважаючи на різні словотвірні форманти, які вживаються з коренем **ru-*, всі вони первісно позначали слов'янське плем'я *pygi/pygi*, а потім *руси*, *Русь*. Як свідчать словотвірні морфеми, варіанти реалізації основної морфеми слов'янського етроніма зазнали надзвичайно великого впливу германських мов, що пояснюється тим, що населення на о. Рюген було поліетнічним, серед якого, крім слов'ян, були південногерманські племена та скандинавські.

Таким чином, фонетично слов'янський етронім *pygi* утворився в результаті таких фонетичних змін вихідного кореня: дє.**k^were* > псл.**kwere* > **(h)were* > *(we)ri-* > *ru(ki)*.

Очевидно, що давнє псл.**ruki*, отримавши під впливом Трипільського субстрату підстановку типу */k ~ t/*, змінилося до вигляду псл.**ruti* за аналогією до *Wiskla/Wistula*,

Sklaveni/Stlaveni, Sklavi/Stlavi. Змінений корінь стосовно назви слов'янського племені закріпився в нім. мові у вигляді *Ruthenen*. Наша точка зору підтвержується семантичною спорідненістю етнонімів *руси* і *румени*, про що свідчать численні пам'ятки. Аналіз пруських хронік XIV – XV ст., в яких зафіксовано *Русь* і споріднені їй слова, показав, що мешканці слов'янських міст називаються в основному *рутенами* [148, с. 102]. Переможці Куликової битви мають назви *Russen, Ruteni*, які вживаються синонімічно. Досьогодні німці Закарпаття називають українців *Rutenen* [41]. Нижче ми ще зупинимось на цій стороні питання під час розгляду *ругів* (див. розділ 3).

Руси були віддалені від інших племен і цим зберегли свою самостійність. У VIII ст. вони заснували бург *Аркона*, в цей же час у центрі острова побудовано головний замок племені *Rugard*. Далі буде розглянута етимологія цього наймення, тут лише зазначимо, що у цьому топонімі наявні складники **ra-* зі значенням 'руги' та *-kona* (< іє. **k^vena*) 'одна із (фортець)', тобто в цілому 'одна із кріпостей племені руги'. Очевидною є інтерпретація *Rugard* як 'замок племені руги'.

Таким чином, етнонім *руги* походить від іє. кореня **k^vere-* з повністю редукованим початковим складом.

Древ'яни. Спершу зазначмо, що серед північно-західних племен досить відомими є *полаби*, які отримали пізно таке наймення (II половина XI ст.), а більш раннім його іменем було *венди* (*Wenden*) подібно до інших слов'янських племен цього регіону [228, с. 168]. В одній із грамот 1004 року передбачається позначення цього племені як *Drevani*. У зв'язку з цим автор «Баварського географа» не згадує полабів (пам'ятка належить до першої половини IX ст.). У той же час багато слов'янських

племен ранішнього періоду користувалися полабською мовою (чи давньополабською).

Вперше слов'яни згадані в німецькій хроніці в 631 році, військо яких очолював король *Dervan* [233, с. 7]. Мабуть, це ім'я позначало плем'я *Dervan*, тобто *древ'ян*, короля яких згадано в пам'ятці. У результаті метатеми плавних у західних слов'янських мовах етнонім з'являється в давніх писемних пам'ятках як *Drevanen*, що позначав полабські племена. Ця назва є спорідненою до наймення племені *древляни*, яке входило до Київської Русі. За своїм змістом обидві назви інтерпретують у славістиці як 'люди, що проживають в лісах'. Наявність метатеми плавного в корені типу *Drevanen* свідчить, що це плем'я з'явилося на терені Київської Русі в результаті міграції слов'янських племен із Північно-Західного регіону. Під цією ж назвою у вигляді *древляни* плем'я входило до антської групи племен, що заселили південно-східний регіон помешкання слов'ян. Щодо давньої етимології етноніма, слід зазначити, що корінь псл.**der-* містить у собі такі фонетичні зміни: іє. **k^ver-* > **ter-* > *der-/dre-*, тобто субституцію та одзвінчення. До цього ж кореня, на нашу думку, можна звести ім'я Київського князя *Діра*, яке є спорідненим з найменням вендського князя *Dervan*, розглянутого вище. Очевидно, що ідентичність імен *Der(van)* та *Дір* свідчить про їхнє слов'янське походження, а не скандинавське, як це іноді вважається. Більше того, зміна в корені голосної /-e-/ на /-i-/ і утворення форми *Дір* (а не *Дер-*) містить в собі суттєву ознаку української мови. Висновок з останнього є надзвичайно значущим.

Східні древляни проживали по Прип'яті, Горині, Случи та Тетереви. Сам термін походить від кореня *древ-* і є спільним

зі словом *дерево*. Йому спорідненими є форми рос. *деревня*, нім. *Dorf* ‘село’. В основі кореня знаходиться процес типу ‘драти, теревити’, тобто ‘земля, добута від лісу’. Архаїчний корінь **der-/*ter-*, що свідчить про процес добування земельних угідь, в якому початковий приголосний є субстратного походження, тобто в цілому корінь походить від дс. **k^wer-* ‘земля’. Наступний за коренем формант *-вля-* і походить від **-ewla*, тобто дс. **-k^wel-* ‘поле; землероби’. Кінцевий в етнонімі *деревляни* суфікс *-ни* має те ж значення, що і в етнонімі *поляни*. У цілому слово *деревляни* має давню мотивацію ‘землероби, що добули поля від лісу’.

В. Лукашенко посилається на літопис Нестора, в якому серед інших земель, які отримали народи після потопу сини Ноя Яфета, називає *Дервію (Дервию)*, що безсумнівно співвідноситься з *Древією (Древия)*, тобто з землею слов’янського племені *деревлян* [104]. Жодне інше слов’янське плем’я тут не назване, а згадка про землю *Боспорію* свідчить, що деревляни існували в часи Боспорського царства, тобто в середині I тис. до н. е. [104]. На праслов’янський час вказує і така мовна ознака в топонімі *Дервія* як відсутність метатези плавного порівняно до іє. прамови, тобто наявність сполуки *tert* у порівнянні до *tret* (пор.: *Древія, древ’яни*), яка характерна для північно-західних слов’янських мов. Геродот (5 ст. до н. е.) називає їх лісовими неврами, які проживали в лісах Правобережного Подніпров’я на південь від Прип’яті [104]. На початку нашої ери тут перебували племена зарубинецької археологічної культури, що була типова для слов’янських венетів. У цих же місцях мешкали згідно з описом Прокопія Кесарійського (середина 6 ст. н. е.) північніше від антів слов’янські племена *венети*. К. Тацит, К. Птоломей, Пліній

Старший згадують також про ці племена, які проживали в лісовій місцевості на південь від Прип'яті, а також в напрямку від Західного Буга до Вісли та Балтійського моря, витіснивши звідти на початку I тис. до н. е. кельтів [104].

Повертаючись до етноніма *Drevanen*, необхідно відзначити, що в основі назви племені виступало слово *венети*, а почакове *дре-* було лише ознакою до наймення племені, уточненням його помешкання, у даному випадку перебування в лісах. Це було необхідним для того, щоб відрізнити це плем'я від інших венетських груп, так як не всі ж венети проживали в лісах. Нова ознака у вигляді *дре-* вірно локалізувала плем'я, і в цілому назва *древани (Drevanen)* значила 'венети, що проживали в лісах'. Під такою ж назвою існують *древляни* і в південно-східному регіоні Русі, куди вони повністю чи частково мігрували.

Оскільки західнослов'янські *древ'яни (Drevanen)*, як свідчать німецькі джерела, розмовляли полабською мовою, то давній її період отримав назву давньополабської, а сучасний – просто полабська мова. Мовна спорідненість свідчить і про етнічну родинність зазначених племен, що дозволяє припустити їхнє походження із групи венетів.

В енциклопедійному словнику Й. Цедлера наведено імена двох слов'янських племен – *древляни (Drewliani, Drewenser)*, що проживають на р. Десні, а також земля *дравене (Drawene)* в герцогстві Люнебург (Німеччина), мешканці якої є відламом племені ободритів [278, Bd. 7, с. 1437, 1411].

Етимологічно корінь *дре-* має в собі початковий субстратний дзвінкий, що походить із /t/, а в цілому його витоки знаходяться в іє.*k^were. Наявність в останньому словотвірного

суфікса разом з фонетичними змінами – редукцією та субстартним впливом в анлауті – привели до сучасного вигляду зі значенням ‘ті, що живуть в лісах’.

Укри. Досить великим і значущим було слов’янське плем’я *украпи (Ukranen)*, або *укри (Ucker)* [233, с.8]. Це плем’я знаходилося на берегах річки Укер (лат. *Sclavos, qui Vucrani vokantur*) [240, с. 73]. На Заході, обгороджені лісом, укри межують з *Redarier*, частково з *Reuanen* (вони заселяли верхній Гафель), на південному заході з Укершенвальд. Досліджуючи історію поселень, К. Кірш детально вивчила їхню археологічну та історичну сторони. Найбільше знахідок становить кераміка 3-х періодів: ранньо-, середне- та пізньослов’янського. Найдавніші знахідки належать до 7/8 століть, це – серпи, сокири, ножі, молотки, каміння для помолу борошна [там само, с. 22-23].

У німецьких писемних джерелах з 934 року часто згадуються украни, що вийшли із племені вільци [240, с. 86], тобто вважається їхня родинність. Останні, як вище було показано, вийшли із Карпат, а значить і укри, які мешкали південніше вільців на лівобережжі Одери, мігрували сюди разом з племенами Карпатського регіону.

Столицею Укермарк 1187 була *Brenszla (Prenzlau)*, заснування міста відноситься до 1150 р. померлим вендським князем *Pribislaw* [247, с.54]. Етимологія топоніма показана буде нижче, первинною його мотивацією є ‘Перунови слов’яни’.

Розглянутий раніше матеріал [171, с. 252-254] показав, що за формою етронім *укри* є ідентичним кореню, що знаходиться в назві *українці*. Німецькі автори вважають, що слов’янське слово *ukra* належить до назви річки *Укер*, проте звідки походить наймення річки, залишається невідомим [247]. У згаданій нашій

праці корінь *укри-* означає 'ті, що живуть далеко; горяни', які очевидно мешкали в давній час у Карпатах. Міграції слов'ян у північному напрямі вздовж Одери та Вісли захопили й укрів, які прийшли на згадану річку і дали їй відповідне наймення *Укер*. Ця місцевість горбиста і тут не було гір, тому назва *горяни* з'явилася одночасно з прийшлими племенами.

Як пише Е. Ніпперт, *укри* заселену область назвали *Vocronin*, пізніше *Ucrania*, *Ukera*, *Ucra*, що по-слов'янськи значить «порубіжна земля». У цьому місці автор використав мотивацію наймення, яке часто застосовується у інтерпретації назви *Україна*. На нашу думку, назва є давнішою, бо становить собою однокорінне наймення племені. Перша писемна згадка стосується 943 р. під іменем "*Vucrani*" і "*Wocranin*" [247, с. 52]. *Укри* займались головним чином землеробством і перетворили первісно незайману землю в культурний регіон. Ландшафт *Укермарки* сформувався в останній період кам'яного віку, коли льодовик зійшов з цих земель. Після нього утворився плоский, легко горбистий ландшафт, який перетинають численні озера, річки, болота. У північній частині *Укермарк* утворилися родючі землі для землеробства, які на південь переходять в невеликі хвойні ліси. Цікаво зазначити, що ці землі дуже схожі на регіон *Волині* та *Поділля*, де проживали з давніх давен слов'яни. Мабуть, не випадковим є те, що тут зупинилися *укри*, йдучи з *Карпат* у північному напрямку вздовж *Одери* та *Вісли*.

Узагальнюючи нагадаємо, що розвиток зазначеного українського етноніма *укри* відбувся у напрямку: **h^wek^werá* > псл. **hwekerá* (**hukerá*) > **wəkərá* > **wkrá/*ukrá* [171, с. 250]. До сказаного раніше хочемо додати, що префікс псл. **hwe-/*hu-* в зазначеному етнонімі має місце в нижньолужицькій мові

у вигляді *wu-/hu-* (< іє. **au-*) з тим же значенням ‘від-, геть’ [259, с. 1695]. Після міграцій залишилися у Карпатах рештки давньоукраїнського етносу, серед них *укри*, *бойки*, *гуцули* та *лемки*.

Кривичі. До широко відомих і добре локалізованих східнослов’янських племен належать *кривичі*, відомі в пам’ятках з 6-9 ст. н. е. Проживали вони у верхів’ях Дніпра, Західної Двіни та Волги, з 9 ст. ввійшли до складу Київської Русі.

У славістиці вважається, що етнонім походить від імені родоначальника племені **Кривь*, в основі якого апелятив *кривь* ‘кривий’ [50, с. 88]. Лексема *кривий* поширена в слов’янських мовах: рос. *кривой*, бр. *кывы*, др. *кривьи*, п. *krzywy*, слц. *krivý*, полаб. *kraivě*, болг., м. *крив*, стсл. *кривь*, які зводяться до псл. **krivъ* ‘кривий, вигнутий; несправедливий; винний’. Споріднені форми є в інших іє. мовах, що виводяться із кореня іє. **(s)ker-* ‘вигинати, кривити, крутити’, його розширення засвідчується в балт.-слов. **krei-vo* [там само].

Наведена основа у вигляді **krei-vo*, на нашу думку, свідчить про давнє морфемне вираження, в структурі якої наявний корінь **krei-* зі значенням ‘пастухи, воїни’ та суфікс *-vo*. Останній дуже широко представлений в топонімах та антропонімах з посесивним значенням (пор. *-ow/-uw/-iw*). Це значення є в етнонімі *кривичі*, в якому реалізується ще один суфікс *-чі* зі збірним значенням (‘люди, плем’я’). Таким чином, можна прийняти, що етнонім *кри-ви-чі* первинно був пов’язаний з іменем **Кривь* (воєводою, князем), після чого наявність суфікса *-чі* привела до утворення нового значення, етнонімного. Очевидно, що етнонім походить від давньої родовідної назви племені, пов’язаної зі смислом ‘воїни’, а не від лексеми *кривий*.

Остання, як це часто буває, має випадковий збіг за формою з етнонімом, але не за значенням.

Наявність топонімів *Кривичі* (Львівськ., Рівненськ. обл.), *Кривецьке* (Чернігівськ.) свідчить про помешкання в цих краях одноплемінників-кривичів і про їхню міграцію в північному напрямку [81].

Поселення *Criewen* вперше згадано в грамотах в 1354 році, у вигляді *Krywen* належало до «вендських сіл» Померанії. Як свідчать розкопки, це місце було заселене слов'янами в доісторичний час.

Русь/русини/рутени. У результаті аналізу топоніма і етноніма 'Русь', який трапляється у численних німецьких та латиномовних джерелах IX-XI ст., О. В. Назаренко, розглянувши 48 наймень і виокремивши серед них два типи: *Rusci*, *Ruci* та *Ruzzi*, *Ruzi*, прийшов до висновку, що практично всі вони сходяться до до-давньовірхньонімецької форми **Rût-*, яка в давньовірхньонімецький час закономірно привела до вигляду *Ruzzi* [120]. Серединне *-t-* є цілком ймовірним, оскільки в нижньонімецьких діалектах германське **t* залишається незмінним (пор., герм. **etan* 'їсти': днн. *eten*, але двн. *ez(z)an*). При цьому вченим опущені свідчення *Ruhhi* та *Rugi*, які, на наш погляд, суттєво відрізняються від реконструйованої форми **Rût* [там само, с. 51, 47]. Словом *Rugi* називали народ *русь* в окремих німецьких хроніках X ст. (Раффельштеттенський митний статут, хроніка Регінона, грамота Магдебургського архієпископства), а *Ruhhi*, разом з *Russia*, засвідчені в значенні 'Русь' в одному рукописі від XI ст. («Життеопис імператора Конрада II» Віпо).

Виходячи із іноземних свідчень слова *Русь*, необхідно прийняти положення про те, що всі первісні форми у цих джерелах за своїм походженням є запозиченими, а отже, і відображають особливості його звучання у слов'янській вимові. Так, вживання *Ruhhi* та *Russia* в одному із німецьких пам'ятників вказують на реалізацію серединного приголосного у вигляді довгого /-h-/ або /-s-/. Очевидно, що зазначені омографи відображають друге праслов'янське чергування *h/s*, відоме у сучасних мовах як зміна χ/s (укр. *пух* – у *пучі*) [87, с. 269]. Друга палаталізація стосується часу не пізніше IX ст. н. е. У цьому чергуванні маркованим виступає велярний / χ /, який вийшов із спіранта / γ / (=g^h). Останній появився у слов'янських мовах, як вважає Х. Шустер-Шевц, у результаті спірантизації псл.*g > γ , що відбулася ще в праслов'янську епоху (до 9/10 ст. н. е.) [257, с. 322]. У цілому реалізується фонетична зміна *g > γ > χ .

Очевидно, що засвідчені в окремих пам'ятках форми *Ruhhi* та *Rugi* у значенні 'Русь' відображають хронологічно різні стадії фонетичного процесу зміни серединного приголосного і являють собою різні варіанти спорідненої словоформи. Давнішою серед них є форма *Rugi*, співзвучна з назвою слов'янського племені, що перебувало на о. Рюген. Ім'я цього племені передавали у вигляді *Rügier*, *Rügen*, *Rugii*, *Rugi* [278, Bd. 32, с. 1751]. Вищеприведений аналіз словоформ підтверджує нашу точку зору про спорідненість імені *Русь* із найменням племені, що проживало на о. Рюген [171, с. 223 і далі].

Повертаючись до форм типу *Ruteni* та *Rugi*, необхідно зазначити, що вони мають абсолютно різне походження. Ця думка пояснюється різними рефlekсами в розвитку серединних зімкнених приголосних відповідно /-t- / і /-g-/. Вище було

показано, що останній з перебігом розвитку споріднених форм на слов'янському ґрунті дає /-s-/ і в цілому слово *Русь*. У той же час приголосний /-t-/ із форми *Ruteni* в слов'янських мовах ніколи не приводить до зміни типу /-s-/. Сам вчений приходить до висновку, що «до цього часу не знайдено якого-небудь задовільного пояснення терміну *Ruteni*» [120, с. 57].

Через чверть століття до цього ж кореня звертається акад. В. Г. Складенко у ряді статей та в праці «Русь і варяги», але вирішити питання і йому не вдається. Автор на матеріалі численних фактів спростовує норманську теорію походження слова *Русь*, але, з іншого боку, приймає інше іноземне тлумачення зазначеної лексеми і виводить її із кельтського слова *rūtheni* [159, с. 95]. В. Г. Складенко не показує, яким чином /-t-/ із слова *rūtheni* перейшло в /-s-/ у слові *Русь*, а оперує лише синонімією цих слів, згідно з якою «ругів (жителів острова Рюген) часто називали русами (рутенами)», а також «київських русів іноді називали ругами» [159, с. 15]. Вище нами було показано, що слова *Русь* і *руги* є етимологічно спорідненими, чого не можна сказати про слово *рутени*. Складність полягає в тому, що стосовно семантики *рутени* і *русини* є абсолютними синонімами, хоча фонетично вони мають різну природу походження.

Фонетично споріднені німецькі слова *Rugi* та *Ruhhi* в позначенні значення 'Русь' показують відоме в давнину чергування серединних *h/g* (пор. двн. *ziohan* 'тягти' – *gizogan*) як наслідок дії відповідно законів Грімма та Вернера. Згідно з законом Грімма герм.*h вийшло із іє.*k (пор.: іє.*kērd – двн. *herza* – укр. *серце*, де чітко представлений ланцюг змін: іє.*k > герм. *h > псл. *s). Проте серединне /t/ із *Ruteni* не вписується у

зазначений фонетичний процес і являє собою зовсім іншу природу походження. Взагалі-то звук /t/ генетично ніколи не був пов'язаним з приголосними /k, h/. Приголосні /k ~ t/ можуть взаємнокорелювати між собою лише у випадку підстановки (субституції) одного іншим. Саме таку природу вихідного *k передбачаємо у зазначених словах. Фонетична близькість /k – t/ привела до підстановки /*k/ передньоязиковим /t/, що і спричинило появу семантичного омоніма у вигляді *Ruteni*, який виник на основі німецьких *Rugi, Ruhhi*, що походять із слов'янського *Ruki (< псл.*hruki). Подібну субституцію /k ~ t/ зустрічаємо в гідронімі лат. *Wistula* 'Вісла' щодо слов'янської назви *Wisla/Wiskla*. Цей перехід /k ~ t/, як було нами раніше показано, спричинений впливом мови трипільців. Звідси випливає, що похідне ім'я *русини* зі значенням ' мешканці Русі' закономірно відповідає найменню *рутени*, поширеному в західноєвропейських мовах. Проте останнє з часом часто змінювало свою семантику, про що свідчать конкретні факти мови.

У лат. вживається *Ruthenia* у значенні 'Русь', а також в нім. *Ruthenien* стосовно різних областей Східної Європи, перш за все до України та Білорусії. Мешканці цих областей мають наймення нім. *Ruthenen* (рідше *Ruthenier*), у тому ж значенні вживається ім'я *Reußen*, яке переважало в давній літературі. Вираз *Ruthenen* вживався щодо слов'ян православного віросповідання з XV ст. у Великому Литовському князівстві, в Польсько-Литовському та Угорському князівствах. У XX ст. цей термін поступово вийшов із вжитку. Але все ж назва *Ruthenien* як неофіційна часто має місце стосовно українців Карпат.

Владика Великого Князівства Литовського іноді мав титул *rex ruthenorum* ‘король Рутенії’, це позначення стосувалося всіх Східних слов’ян.

У літературі вважається, що термін *русини* є самоназвою українців. У Київській Русі цей етнонім позначав мешканців Русі поряд з іменем *руси*. Вперше він трапляється у Повісті минулих літ (розділ договору Олега з греками 911 року) і повторюється 7 раз, а також у договорі Ігоря 945 року – 6 раз. У «Слові о полку Ігоревім» зафіксовано етнонім *русичи*. Цей же термін наявний у XIII – XVIII століттях у литовських і польських документах як назва мешканців давньоруських князівств. Очевидно, що термін *русини* має деякі ознаки етноніма, хоча і стосувався різних племен Київської Русі. У середньовіччя вживають слова *русский (руський) народ, русские (руськіе) люди*, у той же час термін *русини* трапляється в документах Запорозької Січі. Як свідчать численні пам’ятки, терміни *русини, русинський народ* позначає населення Прикарпаття, Буковини і зберігається до середини XX століття, а в окремих областях Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії ним користується українська еміграція до сьогоднішнього дня.

На території Галичини у складі Австро-Угорщини і пізніше Речі Посполитої термін *русини* був дуже поширеним. Про це свідчать статті Івана Франка, в яких він описує життя та повстання населення *русини* на території Галичини. І. Франко в своїй праці [195] свідчить про *Галичину* і про *русинів*, які тут проживали. Русини, як випливає з тексту, є багатоетносним народом, скоріше всього це – мешканці Київської Русі, тому поняття *руська мова, руська історія* і т. п. стосуються тих, хто жив на Русі.

Описуючи події XIX ст., І. Франко вживає термін *русини* тотожно до мешканців Галичини – *українців*. Так, він пише про угоду русинів з поляками, вказує на «різноплемінність складу населення Галичини» [195, с. 469], описуючи етнографічну виставку у Тернополі.

Проф. Віденського ун-ту Карл Воцелка, подаючи результати перепису населення Австро-Угорщини, вживає термін *рутени* (по-мадьярськи: *rutén*) до самоназви населення – *русини* (*rusyny*), а з початку XX ст. появляється термін *українці* (*Ukrainer*). Взагалі-то автор використовує наймення синонімічно *RUTHENEN/UKRAINER* на німецькій мові [271].

В ЕСУМ відзначено *русини* як «українське населення Буковини, Галичини і Закарпатської України» [53, с. 145], (*рус* – ‘житель давньої Русі’). Термін *рутени* є ‘українське населення в Австро-Угорській імперії’, «запозичення з німецької мови», нім. *Ruthene* ‘русин, житель Галичини, Закарпаття або Буковини’, походить від слат. *Ruteni* (*Rutheni*) ‘руси, жителі Русі’, що з’явилося у середньовічній латині, а потім і в Німеччині як результат книжного пристосування до етноніма *русин* назви колишнього галльського племені *Ruteni* ‘рутени’. Подібне розуміння засвідчуємо і у М. Фасмера [193, с. 520].

Повертаючись до термінів *русини* і *рутени* і виходячи з вищерозглянутого їх аналізу, необхідно ще раз зазначити, що фонетично вони мають різне походження, так як у слов’янських мовах у такій позиції слóва (між голосними) ніколи не мав місця перехід типу **t > *s*. Оскільки ауслатунний приголосний, засвідчений в слові *Русь*, походить із **-k-*, то в результаті впливу мови мешканців Трипілля на його місці появилася приголосний /t/, засвідчений в латинській мові, германських та

інших у семантично омонімічній формі *рутени*. Ця лексема, позначаючи напочатку мешканців Русі як *русинів*, згодом звузила значення і стала вживатися лише по відношенню до *українців*. Звідси також випливає, що термін *Русь* не може походити із кельтського *rūtheni* і має в собі слов'янський корінь.

Таври. У науковій літературі існує розуміння, що нащадками кіммерійців, окрім інших, було плем'я *таврів*. Майже одночасно з кіммерійцями в південній частині Криму проживало корінне населення – *таври*, звідси назва *Таврикῶν ὄρεῶν* ‘Таврійські гори’ (Кримські) [235, IV, 11]. О. С. Стрижак зазначає, що таври входили до Кіммерійського союзу, який розпався в VIII-VII ст. до н. е. під тиском скіфо-азійських завойовників [167, с. 171]. У III-II століттях до н. е. проживав Псевдо-Скімн, невідомий грецький географ, автор твору «Землеопис», в якому повідомляється про заснування Ольвії, міста Херсонеса *Таврійського*, ним описуються особливості життя таврів.

Вважається, що етнонім *таври* мав первинно вигляд **tara-/*tura-* і означав ‘сильні, могутні, переможці’ і належав до індоарійських племен [79, с. 12]. Щодо структури етноніма, в ньому виокремлюємо дві фонетичні і відповідно морфологічні складові *тав-ри*, серед яких кінцева виконує функцію множинності, а початкова утворює корінь. У цій морфемі вважаємо початковий приголосний субстратним за своєю природою, що дозволяє реконструювати корінь у вигляді **kaw-*. Такий корінь має в собі вставний голосний, який появився під впливом тенденції до відкритого складу у мовному середовищі трипільців, що дозволяє передбачити попередню структуру **kav-* (із де. **k^v-*). У цілому етнонім отримує первісний вигляд іє. **k^ver-*

зі значенням ‘арії-скотарі’. Семантично це наймення збігається з вищеподаною реконструкцією. Вважаємо, що таври належали до слов’янських племен, як про це свідчить споріднений термін іншого племені *тиверці*.

Тиверці. З таким же коренем в історичний час існувало по сусідству з таврами слов’янське плем’я *тиверці*, які, вважаємо, є нащадками таврів. До такої думки спонукає нас етимологія етноніму *тиверці*. На фоні проведеного спостереження (пор.: смт. *Тиврів* на Вінничині, гал. теонім *Taruos*, брет. *tarw* ‘бик’, мн. *tirwi*) О. С. Стрижак зазначає як не зовсім ясне коріння давньоруського етноніма *тиверці* (*Тиверьци*) [167, с. 156]. У нашому розумінні необхідно виокремити в найменні *тиверці* складники *тивер-ці*, в якому кінцеве *-ці* вказує на множинність, а основу утворює попередня частина. У *tiv-er-* маємо ті ж ознаки змін, що і в попередніх етнонімах, а саме: початковий зімкнений є субстратним і походить від де.*k, наступний голосний вставний щодо ранішнього *kw, що вийшло із де.**k^v*.

Очевидно, що етнонім *тиверці* може бути виведений із давньої іє. родоплемінної назви **k^ver-* зі значенням ‘арії-скотарі’.

Узагальнюючи в цьому підрозділі фонетичні процеси в розвитку слов’янських етнонімів, називаємо такі їхні основні ознаки:

1. палаталізація в анлауті етноніма (*серби, черв’яни*),
2. вставка голосного при палаталізованому анлауті (*сіверяни*),
3. редукція в початковому складі в іє. етнонімних коренях (*кривичі, веричани, хорвати, руги, русь, русини, рутени*),
4. одзвінчення початкового субстратного /t/ (*деревляни*),

5. епентеза голосного в *t*-субстратному анлауті (*таври*, *тиверці*),

6. наявність префікса **hwe-* 'гірський' перед основним коренем (*укри*).

До хронологічно найдавнішого етнічного утворення уналежнюємо наймення племені *серби*, яке безпосередньо походить із іє. кореня **k^wer-* у результаті сатемної палаталізації. Решта назв племен-скотарів появилася відносно пізніше, як про це свідчить ряд фонематичних змін в ланцюгу відповідного етнічного.

Артикуляторно-акустичні зміни в динаміці зародження етнічних, що походять із іє. **k^wel-* та **k^wer-*, відображені в схемі 1. Оскільки витоки праслов'янства мають у собі існування давніх етнічних *слов'яни*, *поляни*, *серби* та *черв'яни*, це свідчить про існування **первинно** окремих племен (і відповідно діалектів), що тим самим стверджує виражену вище точку зору про поліетнічний характер генези праслов'ян. Лише з часом, коли один із етнічних, у даному випадку *слов'яни*, поширив свій вплив на інші споріднені субетноси, можна говорити про зародження й існування праслов'янського етносу і відповідно прамови. З іншого боку, з самого початку свого зародження слов'янська прмова мала в собі окремі діалекти (наріччя субетносів), про це досить переконливо свідчать ті основні («праслов'янські») фонетичні явища, які нами будуть розглянуті в наступних розділах. Кожне із цих явищ містить винятки і в цілому неоднорідні прояви, що унеможлиблює зведення їх, реалізованих в слов'янських мовах та діалектах, до єдиного вихідного етимона в прмові.

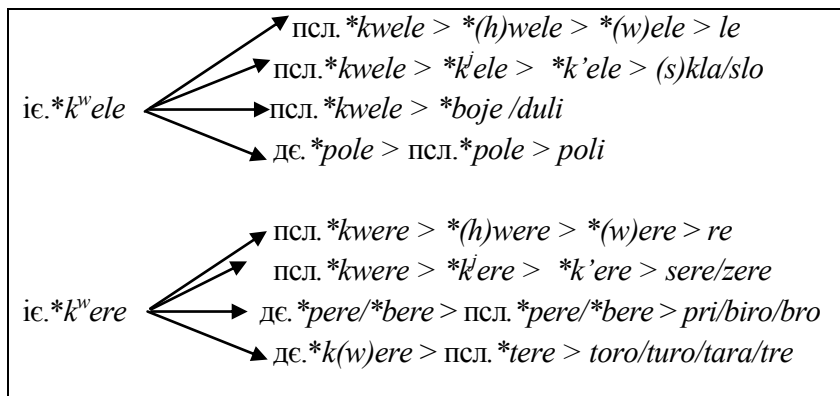

Схема 1. Розвиток первісних іє. коренів у слов'янському етноніміконі

1.2. Етнонімні свідчення про міграції слов'ян

Розглянутий вище етнонімний матеріал свідчить про міграції слов'ян, включаючи «зворотні» хвилі, щодо первинного центру їхнього помешкання в Карпатському регіоні. Цей висновок не суперечить також археологічним даним, згідно з якими, як пише В. Д. Баран, «слов'яни (праслов'яни) з часу свого виокремлення принаймні в 2 тис. до Н. Х. з індоєвропейської спільноти і до раннього середньовіччя...міняли місця проживання» [7, с. 8].

Міграцію слов'ян детально описує О. М. Трубачов, виходячи із історичних свідчень реалізації давніх слов'янських етнонімів [188]. При цьому він вважає, що деякий час таким центром орієнтації були Карпати, звідки відбувався рух слов'ян [там само, с. 50]. Так, наприклад, *хорвати* згадані в літописі Лавр. по сусідству з давньоруськими дулебамі і волинянами,

вони вже як «білі Хорвати» знаходяться на верхній Віслі в Костянтина Багрянородного, далі історія свідчить це плем'я в Чехії, Німеччині і нарешті на заході Балкан [188, с. 51-52]. Народ *серби* локалізується спочатку між Кавказом і Волгою, потім серби засвідчуються як західні та південні слов'яни [там само, с. 61]. Цікаво зазначити, що О. М. Трубачов вважав, що північно-східні Карпати як ймовірна прабатьківщина слов'ян приймала в окремих випадках «зворотні хвилі» міграції в минулому своїх мешканців [188, с. 52]. Таким прикладом можуть бути *дулеби*, які засвідчені на Волині, але в давнину вони знаходилися на півдні Чехії, далі в Словенії і Німеччині, після чого експансія привела їх знову на Волинь [там само, с. 52-53].

О. М. Трубачев пише, що ймовірна прабатьківщина слов'ян – територія на північному сході Карпат – була не тільки відправним пунктом, а й сама приймала «зворотні міграції», що поверталися назад [188, с. 52].

Форма д.греч. *Ρῶς* перейшла до ромеїв та арабів, згадується цей термін біля Азовського моря (біля VI ст.), згодом він з'являється у Тавриді і на берегах Чорного моря в житіях Георгія Амастридського і Стефана Сурожського [24].

Фонетично дуже близькими є назва племені *бойки* в Карпатах та назви місцевості в Німеччині *Бойценбург*, які засвідчено в двох регіонах. Обидва міста відображені також в енциклопедійному словнику Й. Х. Цедлера [278, Bd. 4, с. 473-474], одне із них знаходиться недалеко від міста Пренцлау (Укермарк), а друге на Ельбі, недалеко від Гамбурга.

Щодо походження першого слова *Boitzenburg* є дві точки зору: за однією версією, ця назва походить від антропоніма *Gerhard Boyceneburch*, який засвідчено в писемній пам'ятці під

роком 1271, коли названий перший власник цих земель подарував монастиреві землю. У дарчій грамоті його ім'я записано як (лат.) „*dominus Gerhadus de Bonceneburch*“. Друге тлумачення стосується витоків слов'янських, згідно з яким наявний у топонімі корінь *Voi-* порівнюється з подібним слов'янським у значенні ‘боротьба, перемога, місце боротьби’ [247, с. 107; 214]. Очевидно, що одне і друге тлумачення не мають переконливих ознак, тому в літературі це питання залишається невирішеним. Нами пропонується інше розуміння походження назви *Boyceneburch/Bonceneburch*. Зупинімося на цьому детально.

Як уже не раз раніше нами постулювалася думка, що досить часто етнімі мають не відантропонімне походження, а продовжують родослівну своїх предків (пор. походження назв *бойки, гуцули* в: [176, с. 194 і далі]). Антропоніми є вторинними в цьому ланцюгу зміни назв, тому корінь *Boy-* в назві міста *Boyceneburch* порівнюємо з етнімом *бойки*, в якому наявний той же корінь *бой-*. Топонім *Boyceneburch* може мати варіант у вигляді *Bonceneburch*, який в корені свідчить про чергування *у/п*, є цілком можливий для українських діалектних форм (пор.: *мйасо – мнясо*).

Інша ознака топоніма – наявність післякореневого *-cene-* нагадує псл.**-kwene* зі значенням ‘одні із...’, в якому початковий зімкнений палаталізувався і змінився в звук /ц-/ (у нім. *-cene-*). Ця палаталізація може бути віднесена до пізньопраслов'янського часу, і з'явилася вона в формі зі значенням ‘одні із бойків; бойківський’. Наявність кінцевого *-burch* свідчить про онімечення словоформи і зародження топоніма на німецькому ґрунті. Замок *Boitzenburg* знаходиться

на острові і первинно був культовим місцем чи фортецею, що достоєнно невідомо [214].

Boitzenburg знаходиться на гористій місцевості, на вершинах видно шапки снігу, його ландшафт подібний до місцевості в Карпатах. Населені пункти в цьому регіоні у вигляді *Buchenhain, Falkenhain, Lichtenhain*, в яких вжито композит *-hain* зі значенням 'гай', свідчать про культові місця слов'ян.

Поява назви місця проживання в районі Укермарк у вигляді *Boyseneburch* свідчить про міграцію із Карпат племені *бойки* (чи їх частину) у регіон поблизу р. Одера.

Наступне розселення слов'янських племен у західному напрямку від Одера до самої Ельби в час Великого переселення народів, як про це зазначено в німецькій літературі, очевидно привело і до міграції бойків із землі Укермарк. Про це свідчить існування недалеко від Ельби другої назви, міста *Boizenburg*, з деякою різницею в написанні (пор. з вищерозглянутим *Boitzenburg*). Ідентичність назв не викликає якихось сумнівів, що також свідчить про спорідненість їхніх давніх жителів [214].

Назва останньої у вигляді *Boyseneburg* вперше засвідчена в грамоті в 1158 році і потім появлялася у вигляді *Boiceneburg* (1171) та *Boizeneburg* (1195). Щодо походження цієї назви у німецькій літературі немає однозначної думки, вважається, що назва походить від нижньонімецького імені річки *Boize* (права притока річки Суде (*Sude*) і впадає в р. Ельба), схід землі Шлезвіг-Гольштейн, можливо, від слова *bóke* 'бук' або від слов'янського *boj* 'боротьба'. Спершу тут був замок в XII ст., потім на його місці виникло місто.

Таким чином, вищерозглянуте свідчить, що плем'я *бойки* мігрувало із Карпат на північ вздовж річки Одер і зупинилося в

Укермарк, де, до речі, проживало плем'я укри. Останнє, як було нами показано, вийшло також із Карпат. Згодом бойки з Укермарк пішли на захід в напрямку р. Ельби.

До широко відомих і добре локалізованих східнослов'янських племен належать *кривичі*, відомі в пам'ятках з 6-9 ст. н. е. Проживали вони у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги, з 9 ст. ввійшли до складу Київської Русі. Відповідний топонім засвідчений на о. Рюген, це – *Criewen*, у минулому слов'янське рибачке село, заселене ще в доісторичний час. Вважається, що назва походить від імені вищого священника вендів *Crive*, де головним богом був *Свантевіт*. Згадується вперше в 1354 році під іменем *Kruwen* [247, с. 27].

Виходячи з аналізу етнічного матеріалу, О. М. Трубачов виокремлює такі міграційні хвилі слов'ян: 1) південний берег Балтійського моря, включаючи Полаб'я; 2) західна частина Балканського півострова; 3) східна частина Балканського півострова, пов'язана також із Середнім Подніпров'ям; 4) можливо, Верхнє Подніпров'я і далі на північ; 5) Приазов'я [188, с. 61]. Наш матеріал, розглянутий вище в окремому підрозділі, показав, що до найдавніших розселень слов'ян необхідно уналежнити міграції племен: *слов'ян* (включаючи венедів та антів), *полян* та *сербів*. Первісно племена існували під іменем слов'яни в Північно-Східному Карпатському регіоні, розселення яких привело до поширення у вигляді *венетів/венедів* від Балтійського моря до Приазов'я. Одночасно з ними знаходилися *серби* та *поляни*, але останні були перекриті «слов'янським» масивом і не могли створити серйозну етнічну конкуренцію етносу під іменем *слов'яни*.

Згідно з історичними свідченнями мігрували й інші племена, з-поміж них *сіверяни, дреговичі, смоляни* [188, с.62].

У наступних двох підрозділах нами спеціально розглянуто проблему слов'яногенезу з позицій **часу** зародження слов'янських племен, що ґрунтуються на історично засвідченому матеріалі, аналіз і інтерпретація яких проводяться з лінгвістичних позицій. Основною метою цього екскурсу є виявлення слов'янських реліктових слідів у найдавніших безпосередніх чи непрямих згадках у літературі про життя слов'ян.

1.3. Слов'яни в Кіммерії

Проблема походження та розвитку слов'янських племен належить до основних і пріоритетних серед інших у сучасній славистиці. Особливо суттєвими є вирішення питань глибокої давнини життя праслов'ян, що торкаються у цілому проблеми їхнього етногенезу (О. М. Трубачов, В. Д. Баран, О. І. Тереножкін). У цьому напрямку досліджень загальноприйнятими є лише свідчення грецьких авторів про слов'ян, що належать до періоду не раніше н. е., хоча до цього на території лісостепу та степу Північного Причорномор'я існували сотні років племінні об'єднання, утворювані кіммерійцями, скіфами, сарматами, в союз яких в більшій чи меншій мірі входили також і слов'янські племена. На цю сторону питання звертав увагу дослідників О. М. Трубачов і засвідчував, що «між найдавнішими місцями помешкання слов'ян ... і давнім культурним районом Північного

Причорномор'я існували зв'язки і сліди цих зв'язків збереглися» [186, с. 24].

У наше завдання входить аналіз етимології назви *кіммерійці* та інших етнонімів, племена яких розглядаються як їхні нащадки. Етимологічний аналіз ґрунтується на використанні загальнономовознавчих досліджень у царині вивчених і добутих особливостей розвитку фонетико-морфологічної структури слова та відношень мови та етносу і впливу на них інших культурологічних середовищ.

Розглядаючи племінні поселення на берегах Північного Причорномор'я, О. М. Трубачов зазначав, що «справжнім міражем постає перед нами проблема кіммерійців», особливо насторожує розпливчастість давніх донесень і слухів про дальні походи кіммерійців порівняно до заселення невеликого простору землі – північної частини півострова Тамань [187, с. 40]. Археологічні дослідження свідчать, що кіммерійців у цілому треба пов'язувати зі зрубною культурою, яка належить до бронзового, початку залізного віку [177, с. 12]. Кіммерійці знаходилися на території півдня Східної Європи з середини II тис. до VII ст. до н. е., після чого вони були витіснені скіфами. Вторгнення скіфів у Північне Причорномор'я в VII ст. до н. е. призвело до того, що частина кіммерійців з воєнізованою знаттю пішла в Малу Азію, як про це свідчать античні та асирійські пам'ятки, а ті кіммерійці, що тут залишилися, розчинилися серед скіфського населення. Відбулася «заміна одного народу другим, а саме, кіммерійців скіфами», пише М. І. Артамонов [4, с. 13].

Таким чином, найдавніші поселення в Південно-Східній Європі належать кіммерійцям, які мешкали в Причорномор'ї та в малоазійських землях. Про кіммерійців (*Κιμμερῖων*) свідчить

Гомер, коли вони проживали на території нинішньої України і далеко на півночі [234, 13-22]. Наступне свідчення про кіммерійців, а також і про скіфів подає Геродот (біля 484-425 рр. до н. е.). За Геродотом [235, IV:1, 3, 11] є у Скіфії *Кіммерійські* гавані, країна *Кіммерія*, *Боспор Кіммерійський*, гори *Кіммерійські* (Кримські). Відетнонімний корінь кіммерійці залишили в топоніміці та апелювативній лексиці багатьох народів у Передній Азії, Закавказзі, зокрема в мові осетин, грузин, вірмен, асирійців, у Північному Причорномор'ї, на нинішній території України.

Етнонім *кіммерійці* зафіксований у Біблії у вигляді *Gomer*, *Gômär* (XIII-VIII ст. до н. е.) [13], у клинописних джерелах: акк. *Gāmīr* (721-715 рр. до н. е.), акк. *Gimirri*, *Gimirraiu* (705 р. до н. е.). Проте спірним залишається питання мовної та етнічної належності кіммерійців, їх відносять до різних племен, у тому числі до скіфів, кельтів, кавказців, слов'ян, фригійців, кімврів і т. д. [80, с.33].

Досить детально і глибоко аналізує етнонім *кіммерійці* Н. А. Коваленко, виходячи з численних пам'яток про ці племена, зокрема посилаючись на твори Гомера, Геродота, Гесихія, Страбона, Плутарха, а також на матеріал із Біблії, асирійських, вавілонських та урартських хронік [79, с. 2]. У своїй праці вчена звертає увагу на різну початкову форму в свідченнях племені кіммерійців: у грецьких згадках етнонім племені має в анлауті приголосний /K-/, а в аккадських та інших письменах Передньої Азії в етнонімі завжди значиться дзвінкий зімкнений /G-/ [80, с. 61]. Оскільки ніколи грецьке /k/ не заступається семітським /g/ або навпаки, отже, виводить Н. А. Коваленко, тут має місце запозичення розглядуваного етноніма у якогось іншого народу, в

мові якого /g ↔ k/. І. М. Дьяконов дотримувався такого ж розуміння, так як у Гомера термін *Κιμνῆριοι* датовано VIII ст. до н. е., тобто раніше за урартів та асирійців, тому початкове /k/ треба виводити з якоїсь мови-посередниці [47, с. 6]. До таких мов вчений відносить фригійську, фракійську та протовірменську, проте в останній, як відзначає Н. А. Коваленко, кіммерійців називали *Γαμῖρ'κ* (< *Gâmîr*), а «варіант з k- на початку слова не зафіксовано» [80, с. 65]. Розглянемо цю сторону питання детальніше.

Необхідно відзначити, що кіммерійці проживали первинно в Причорномор'ї і далеко на півночі, і в цих місцях Гомер (і Геродот) називав їх як *Κιμνῆριοι*, тобто з початковим /k-/. Це припадає на час до VIII ст. до н. е., після чого їх витіснили скіфи, і кіммерійці пішли в Малу Азію. Цей другий період знайшов відображення в семітських мовах, де типовим виглядить наймення кіммерійців як акк. *Gâmîr*, тобто з початковим /g-/. Очевидно, що звукова зміна /k > g/ відбувалася поступово і був час, коли в мовленні кіммерійців побутували обидва варіанти вимови – з глухим або дзвінким початковим приголосним. Як було раніше зазначено, такого роду зміни, або вірніше, **одзвінчення** глухих приголосних, були типовими для давнього періоду існування слов'янської прамови. Звідси впливає, що зміни в формах розглядуваного етноніма містять в собі слов'янську ознаку. Звернімося до аналізу етноніма *кіммерійці* з цих позицій.

Зазначений етнонім реконструюють у вигляді **kimer*, який має в собі дві складові: *kim-er*. Початкова форма є власне коренем і містить в собі основну семантику позначуваного. У формі **kim-* вбачаємо походження її від **kiw-*. В українських

діалектах, як відзначає П. Ю. Гриценко, звук /в/ заступається у різних позиціях складу і слова, окрім інших, приголосним /м/ [44, с. 59]. Подібні зміни мають місце і в інших слов'янських мовах, як про це свідчать факти досліджень. Так, сполука /-ow/ може змінюватися в інші, в тому числі в /-om/ [11, с. 59]. Вважаємо, що зміна сонорних типу /w > m/ властива для давнього періоду розвитку слов'янських мов [175, с. 349]. Реконструйована форма *kiw- має в собі вставний голосний, який з'явився під впливом тенденції до відкритого складу, спричиненого впливом Трипільського субстрату щодо *kw (< іє.**k^v*-) [176]. Очевидно, що в розглянутому випадку вихідною формою до *kimer виступає іє.**k^ver* зі значенням 'арії-скотарі'. У цьому місці семантичне наповнення етноніма *кіммерійці* збігається з висновком Г. А. Коваленко, яка розглядає плем'я кіммерійців як людей землі, називаючи їх степовиками. Згідно з нашим аналізом етнонімна форма мала розвиток у вигляді: іє.**k^ver* > псл.*kwer > *kiwer > *kimer.

До приходу скіфів, пише О. С. Стрижак, кіммерійці «займали майже всю ту країну (Кіммерію), яка згодом стала зватися Скіфією» [167, с. 213]. Кіммерійці залишили на цій території багато топонімів типу *Ч(е)мер-//Ж(е)мер-*, які вчений засвідчує на Чернігівщині, Сумщині, в басейні Дністра, Південного Бугу, Наддесенні, в Криму, Передній Азії та Західній Європі. Досить детально ця сторона питання показана в монографії К. М. Тищенка, в якій до поширених топонімів необхідно віднести назви з основою *Кимер-* (с. *Кимир* Львів. обл., пос. *Кемирка* Івано-Франк.) та *Чемер-* (*Чемер* Черніг., *Чемерин* Волинськ., *Чемерівці* Хмельн.) [179, с.151 і далі]. На Волині й Галичині в середньовіччя існували особові імена від

основи *Чемер-*: *чемеревичь* (1399), *чемеринь*, *чемерь* (1404), зустрічаються слова з основою *чемер-* в народній пісні («*Чемерис, чемерис, чом дівчаток не любиш?*») та ін. [179, с. 156].

Аналіз походження етноніма *кіммерійці* та його реалізація в місцях проживання племені дозволяє прийняти, що розглянутий етнонім належить до слов'янського мовного поля. Ця думка підтверджується також аналізом нижчеподаних етнонімів слов'янських племен, що входили до союзу Кіммерії.

У грецьких текстах неодноразово зазначалося, що кіммерійці перебували далеко на півночі, біля Океану, проте ці свідчення сприймалися науковцями як міфологічні світосприйняття давньої людини, не реальні, що належали до її фантазії. На нашу думку, повідомлення про перебування кіммерійців на півночі має в собі реальну основу, і виходячи з цього в такому сенсі може сприйматися слов'янське плем'я *сіверяни*, яке дійсно знаходилося на півночі до переселення слов'ян через Білорусію до Новгороду [193, с. 589]. Останнє, на нашу думку, підтверджується також наявністю кіммерійської топоніміки в місцях проживання сіверян та інших племен. Зупинімося на аналізі зазначеного етноніма.

У сучасній славістиці прийнято, що *сіверяни* як східнослов'янське плем'я знаходилося в «басейнах Десни, Сейму та Сули» [53, с. 249], недалеко від Чернігова [193, с. 589]. Наймення племені засвідчені у таких формах: укр. *сіверяни*, рос. *северяне*, бр. *севяране*, др. *сѣверяне*; автори етимологічного словника стверджують, що «походження назви загальноприйнятого пояснення не має» [53, с. 250]. Існує думка про зближення цієї назви племені з псл. **sēverь* зі значенням

‘північ, холодний край’ та про його спільність з подібним найменням протоболгарського племені. Останнє з’явилося на Дунаї біля VI ст. н. е., частина якого потім з Балкан мігрувала у Східну Наддніпрянщину [53, с. 250], але до цього все ж таки воно мало витоки із північного краю [169, с. 76]. Останнє має рацію, оскільки існують споріднені слова псл. *sěverь ‘північ’ та *Сѣверь* зі значенням ‘земля сіверян; сіверяни’.

Із зазначеним вище розумінням походження наймення племені від географічного чинника важко погодитися, оскільки первинним все ж було родове наймення племені, а не місце його помешкання, як про це в свій час писав О. Шрадер [208, с. 55-57]. Давнішим найменням племені було *Сѣверь*, що позначало також і місце поселення. У цій формі виокремлюємо консонанти, які є давніми носіями семантики: початковий /s-/ утворився в результаті палаталізації і вийшов із іє. **k’-*), наступні /v/ та /r/ свідчать про первинну сполуку /-wer/, що вийшла із іє. **k^wer-*. Остання пройшла стадію анлаутного артикуляційного послаблення у вигляді *kwer, в якій в результаті впливу відкритого складу зі сторони Трипільського субстрату появилася між початковими приголосними вставний /ě/, що дало в результаті форму *kěwer. Палаталізація в праслов’янській привела до вигляду *sěver, що, як бачимо, витворилося із іє. **k^wer-* зі значенням ‘арії-скотарі’.

Утворений етніонім у вигляді *sěver привів також до наймення помешкання племені у такому ж звуковому оформленні, засвідченому в пам’ятках у вигляді *Сѣверь*. Місцезнаходження розглядуваного слов’янського племені **на півночі** стосовно інших слов’янських племен стало основою назви відповідної сторони світу др. *сѣверь* ‘північ; північний

вітер' [53, с. 249]. Це слово має споріднені варіанти в окремих іє. мовах як лит., лат., гот., днв., тобто в сусідніх до племені *сіверян*. Очевидно, що назва *Съверь* 'північ' у давньоруській та інших мовах є відетнонімною. Сучасна форма етноніма *сіверяни* має в собі ще суфікс *-ян-*, що містить посесивне значення і відносно землі *Съверь* означає 'ті, що мешкають на землі *Съверь*'. Ця остання є похідною від географічного наймення, тобто території проживання племені *сіверян*.

Етимологізація етноніма *сіверяни* показує його походження від кореня іє.**k^wer-*, тобто від того ж кореня, що походить і етнонім *кіммерійці*. Помешкання останніх (за Гомером) далеко на півночі, де знаходилися і сіверяни, і тотожність їхніх етнонімів дозволяє допустити ідентичність обох наймень племен. Все це свідчить про близькість співіснування цих племен і дозволяє допустити, що сіверяни разом з кіммерійцями входили до одного племінного об'єднання Кіммерії.

Походження іншого племені *таври* (гр. *Ταῦροι*) також спірне, одні автори вважають їх нащадками кіммерійців, інші – племенем кавказького походження. Проживали вони в I тис. до н. е. і заселяли гірську і підгірську частини Криму [53, с. 501]. Плем'я *таври* згадує Геродот [39, IV:99,100 і далі], від цього етноніма походить назва Кримського півострова як *Таврида*, *Таврика* або *Таврія*. Геродот називав півострів *Таврія*, Страбон, Клавдій Птолемей позначали півострів скіфським або *таврійським*. Приблизно в VII ст. до н. е. Таврію почали освоювати греки. О. М. Трубачов писав, що до сьогодні про мову таврів, давнього народу Криму, «наука не може сказати практично нічого» [186, с. 27], проте наймення племені все ж дозволяє зробити деякі висновки.

Як було вище показано, ми розглядали корінь *тав-(р)и* з субстратним початковим приголосним, який походить із давньої форми іє. **k^wer-*, і містить в анлауті вставний голосний /a/. Етнонім має в собі похідну семантику ‘арії-скотарі’.

О. М. Трубачов називає місто і порт таврів *Παλάκιον* (Страбон), теперішнє *Балаклава*, яке автор співвідносить з дінд. *pâlaka-* ‘страж, захисник’ [186, с. 21]. Проте, на нашу думку, коренева частина *Παλά-* має в собі субстратний /р-/ , що дозволяє реконструювати форму **k^wala-* зі значенням ‘арії-землероби’. Одзвінчення початкового приголосного вказує на **слов’янську** ознаку в слові *Балаклава*. Такий топонім свідчить про відповідні відносини таврів із землеробами, яких була більшість серед слов’ян. З іншого боку, як не дивно, висновує О. С. Стрижак, але географія обох сусідів – кіммерійців та таврів досить схожа [167, с. 214]. Напрошується ще одне порівняння з коренем *тав-(р)и*, в результаті якого серединний приголосний /-в-/ змінився у /-м-/ , що привело до утворення слова *там-ань*, представленого в топонімі *Тамань*. У новому слові появився суфікс *-ан’* з посесивним значенням, що означає ‘місце, де мешкають *таври*’. Вважаємо, що назва *таври* належить до слов’янського етнонімікону.

Раніше було зазначено, що етнонім *тиверці* має в собі, як і *таври*, субстратний анлаут /t/, а також вставний голосний /i/ у сполучі приголосних /tw/, що походить із *kw. У цілому зазначений етнонім бере свій початок із іє. **k^wer-* ‘арії-скотарі’.

У давньоруських пам’ятках на позначення *тиверців* трапляється також термін *толковини*, в якому має місце корінь *тол-* [151, с. 9]. Обидва етноніми вважаємо синонімічними, оскільки в їхніх коренях *тив-* та *тол-* наявне широко відоме в

слов'янських мовах чергування *w/l* [175, с. 14]. Можна допустити, що обидва корені і відповідно етніміи походять від іє. споріднених основ **k^wer* і **k^wel* зі значеннями 'арії-скотарі' та 'арії-землероби'. Розрізнення в одному етносі скотарів та землеробів є типовим для давнього періоду життя іє. племен (пор. аналогічно існування царських скіфів та скіфів-землеробів і орачів). Ще один термін поєднує обидва етніміи, це – *тевервяни* (*тиверці*) (у Костянтина Багрянородного), в назві якого суфікс тотожний до *толковини*. Цікаво відзначити, що в результаті аналізу на матеріалі писемних свідчень племені *тиверці* Т. І. Сапельняк надає йому статусу «особливого» етнічного походження», дослідники не відносять тиверців до “власне словен”, бо у літописі вони сприймаються не як “свої”, а як “чужі” племена [151, с. 13]. Можливо, ця винятковість племені *тиверці* пояснюється їхнім генезисом, який ріднить їх з *таврами* та *кіммерійцями*.

Проведений вище аналіз щодо походження етніміів показує, що *сіверяни*, *таври*, *тиверці*, маючи в собі споріднений етніміний корінь, належать до слов'янських племен. Таку ж природу має етнімі *кіммерійці*, що дозволяє вважати назву цього племені слов'янською за походженням. Можна також прийняти, що кіммерійці і слов'янські племена, які входили в Кіммерійський союз, засвідчені історично і існували в VIII ст. до н. е.

1.4. Прадавні свідчення про слов'ян

Порівняльно-історичне мовознавство засвідчує слов'ян на історичній арені не раніше початку нашого літочислення. Археологічні дані з впевненістю підтверджують помешкання цих племен у Південно-Східній Європі лише з V ст. н. е. Проте непрямі свідчення стосуються більш раннього часу і пошуки в цьому напрямі є реальними. У такому руслі нами проводиться дослідження мовних ознак у Північно-Чорноморському регіоні, в якому із давніх давен проживали різні етноси, в тому числі слов'янського походження. На цей поліетнічний регіон неодноразово звертав увагу О. М. Трубачов, стверджуючи, що до історичної славістики входить завдання «якомога повніше зібрати і критично дослідити давню слов'янську етнімію» [188, с. 48]. Досліджуючи історію помешкань у Північному Причорномор'ї вчений виявив тут слов'янські релікти, їхні прадавні мовні та культурологічні зв'язки з індоіранськими племенами, що суттєво збагатило наші знання про слов'янську присутність у цьому регіоні [187]. Очевидно, що дослідження в такому напрямі є актуальними і давно назрілими, метою яких є пошук в окремих мовних свідченнях слов'янських реліктів, тісно пов'язаних з етногенезом праслов'ян.

Дослідження ґрунтується на наявних історичних фактах, аналіз та інтерпретація яких проводиться нами не в традиційному світлі. Останнє дозволяє подивитися на добре відомі свідчення про слов'ян із сучасних позицій, що, вважаємо, доповнить наші знання щодо розгляду основної проблематики походження та розвитку праслов'ян і розширить поняття вірогідності наукового доказу.

Найдавніші писемні повідомлення з'явилися про людинність у Північному Чорномор'ї саме у той час, коли греки освоювали цей край. Питання античної географії Чорного моря (Понта Евксінського), узбережжя якого освоювалося поступово в кілька етапів, детально викладені в одній із книг під ред. І. Т. Кругликової та М. О. Хотинського [2]. Початок грецької експансії автори вбачають з 657/656 рр. до н. е., коли в басейні Істри (Дунаю) виникло місто Істрія. Звідси і до Танаїса (Дону) давні греки освоювали узбережжя Скіфії, в результаті чого в 645/644 рр. виникли поселення в дельті Борисфена (Дніпра) і Гіпаніса (Південного Бугу). З часом цим регіоном стали цікавитися античні географи і історики: це – Геродот, Псевдо-Скілак, Псевдо-Скімн, Страбон, Плїній Старший, Дїонїсїй, Птоломей та ін.

Давньогрецький історик Геродот (V ст. до н. е.) у своїх працях у деталях описує Скіфію, називаючи при цьому річки Істр, Борисфен, Танаїс [39]. Біля моря жили царські скіфи (пастухи), а на півночі від них – скіфи-орачі. Очевидно, що останні були в тісних виробничих та побутових контактах зі слов'янами-землеробами. Не випадковим було те, що тривалий час назва Скіфія належала також до слов'ян. Велика Скіфія, засвідчена в «Історії» Геродота, займала територію нинішньої України, простягаючись далеко на Схід.

За походженням скіфи належать до північно-східної іранської гілки іє. сім'ї. Давні свідчення їхньої назви наведено в ЕСУМ у такому вигляді: п. *Scyci*, ч. *Skythove*, болг. *скити*, схв. *скити*, гр. *Σκόθυι*, його словотвірний варіант *сколоти*, що вважається як «етимологічно неясне» [53, с. 274]. Як свідчить Геродот, скіфи називали себе *сколотами* (гр. *Σκόλοτοι*). В

останньому основою виступає форма *skolo-*, яка є ідентичною до кореня в етнонімі *склавіни/слов'яни*. Порівняння *skolo-* та давніх *skla-/slo-* (тут наявна палаталізація, відсутня в скіфській мові) дозволяє допустити, що скіфи взяли на себе назву слов'янських племен і вважали себе фактично слов'янами. Звідси слідує, що назва *Скіфія* повинна розумітися як і наймення до слов'ян, які тривалий час проживали на одній і тій же території разом зі скіфами. У науковій літературі зустрічаємо багато вказівок на те, що часто під скіфами розумілися слов'яни. Скіфи були поліетнічним об'єднанням, в яке входили різні племена, в тому числі і слов'янські. Досить показовим щодо цього є вказівка в «Повісті минулих літ», яка має такий вигляд: «В літо 907. пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві. Взяв же він з собою багато воїнів – полян, древлян, сіверян, хорватів, тиверців, відомих як товмачів; усіх їх греки називали «Велика Скіф» [136, с. 24].

Наведемо ще одне свідчення Геродота на користь зазначеної нами семантики слова *скіфи* та походження назви *сколоти*. Йдеться про легенду, яку чув давньогрецький історик від скіфів [39, п. 78]. У ній розповідається про сина царя скіфів Аріапіфа *Скіла* (Σκύλλης), який, порушивши боговірування одноплемінників, прийняв чужоземні звичаї [235, кн. 4, п. 76-80]. Причиною цього є те, пише Геродот, що Скіл родився не від скіфської жінки, а від матері-істріянки (що проживала на р. Істр), яка навчила його богопоклонінню і віруванню еллінів. Коли згодом скіфи-воїни побачили, що Скіл слідує еллінським звичаям, вони вбили його. Закінчуючи розповідь, Геродот відзначає, що скіфи дуже дотримуються своїх вірувань і до такої суворой кари вони вдаються щодо тих, хто приймає чужі звичаї

[там само, п. 80]. Попри те що в оповіді невідомо, до якого племені належала мати Скіла, проте його ім'я свідчить про слов'янські витоки. Зупинімося на цьому детальніше.

Історіографія свідчить, що в антропонімах часто відбито наймення етносу, до якого належить та чи інша людина. Особливо це, мабуть, типовим було в давнину для іноземців, які, прибувши з інших країн, отримували в середовищі, де вони мешкали, ім'я етносу свого народу. Такі антропоніми є за своїм походженням відетнонімними. Показовими щодо цього є свідчення Г. І. Халимоненко про тюркські антропоніми, які трапляються в українських давніх літописах X-XIII ст., це – імена половців, що наслідують наймення тих чи інших тюркських племен. Серед цих імен необхідно назвати такі: хан *Китаноп*, ім'я якого походить від назви давньотюркського етносу (тюрк. *qitan*), ім'я хана *Кобяка*, що є ідентичним назви племені *Баракобьяк* у складі каракалпакського етносу, хан *Куман*, наймення якого відображає самоназву половців – тюркського етноніма *qitan*, половець *Башикорд*, його ім'я є ідентичним самоназві тюркського народу *башкорт* та ін. [196, с. 8, 9, 5]. Підкреслимо, що такі імена розрізняли різну їхню родову належність, а також, вказуючи на їхнє походження, відрізняло їх як іноземців від інших племен, серед яких вони проживали. У випадку вищезазначеної оповіді Геродота родом *Скіл* був саме чужоземцем. Ім'я, на нашу думку, відображало його походження, і це ріднить антропонім із етнонімом *склавіни* (тут такий же корінь *скла-*). Очевидно, що в цьому випадку йдеться про слов'янське плем'я, що в цей час проживало на Дунаї разом чи поряд з фракійцями, які були західними сусідами скіфів. Понад те, наявність в корені імені *Σκίλλης* голосного /ú/

відображає спорідненість його зі слов'янським, пор.: *Σκῦλ-* та пл. **skol-* 'слов'яни/склавіни' < де. **(s)k^wel-*.

У своїй книзі Геродот, окрім інших, називає ще одне плем'я, яке знаходиться на північ від скіфів, де рівнина з товстим шаром ґрунту змінюється на тверду, як камінь, землю [39, кн. 4, п. 23-25]. Після довгого переходу цим каменистим шляхом потрапляєш у країну, де в підніжжі гір мешкають люди. Посилаючись на інші свідчення, Геродот вказує на особливість всіх цих людей – вони з народження **лисї**, мають плоскі носи та широкі підборіддя. Зодягаються вони по-скіфськи, харчуються плодами дерев, сік фруктів змішують із молоком, із гущі печуть коржики. Спілкуються особливою мовою, що для розуміння потребує сім товмачів і переговори з гостями ведуться на семи мовах. Звати цей народ – *αργιννῆι* ('Арупллатої).

У них небагато скоту, бо пасовиська тут погані. Живуть вони під деревом, яке на зиму покривають войлоком, а влітку його знімають. Нікого вони не кривдять, тут знайде захист будь-хто з чужих вигнанців, улагоджують всілякі суперечки між сусідами. За все це їх називають **святими**, вони не мають жодного **озброєння**. До них приходять скіфи, а свідчення про цих людей можна отримати як у скіфів, так і в еллінів у різних понтійських торгових містах.

До кордонів помешкань лисих людей, пише Геродот, місця знайомі, що ж знаходиться далі за ними, сказати важко. Ці два краї відділяють високі неприступні **гори**, які ще ніхто не переходив. За цими горами живуть інші люди, які сплять 6 місяців на рік (мабуть, за полярним колом, коли настає безперервна ніч).

Виходячи із опису Геродотом аргіппеїв, можна допустити, що це плем'я мешкало в підгір'ї Карпат і належить до дуже давніх їх поселенців. Про їхню автохтонність свідчить те, що вони, порівняно до прийшлих іє. племен, не мали озброєння і були надзвичайно мирними людьми. Такі люди, як писала М. Гімбутас, проживали на території Трипілля до приходу в ці краї зі сходу войовничих загонів індоєвропейських племен. Місцеве населення жило за доби матриархату і не мало зброї, поселення не мали огорож та захисних (оборонних) споруд. Вони утворювали відмінний соціальний лад щодо прийшлих аріїв, і тому в очах останніх виглядали «святими». Можна припустити, що це плем'я належало до тих давніх мешканців терену Трипілля, які займали обширні території від Карпат і за Дніпро, включаючи причорноморські степи.

У назві розглянутого трипільського племені виокремлюємо семантичні складники, які в давнину збігалися з фонетичною межею в слові: 'Ар-уїл-патол. Оскільки початковий придих у давньогрецькій мові відображав ослаблений гортанний, то зазначений етнонім мав ретроспективно вигляд **har-hip-patoi*. Реконструйована праформа нагадує за своїми складниками назву гір *Кар-пати*, що дозволяє тлумачити етнонім як 'ті, що живуть під Карпатами' (=карпати), що насправді так і було для аргіппеїв. Очевидно, що етнонім має в собі відтопонімне походження.

Окремо необхідно сказати про ознаку розглянутого племені як «лисих людей» щодо чоловіків та жінок, які, очевидно, голили голову з народження і цей звичай мав, безсумнівно, для цих мешканців яесь ритуальне значення, бо генетично, як стверджують фізіологи, від народження людина

мала завжди волосяний покрив на голові. Як було нами раніше показано [171], плем'я праслов'ян зародилося в передгір'ї Карпат і отримало вплив мови та звичаїв автохтонного (трипільського) населення. Звідси, на нашу думку, бере свій початок звичай у житті українських козаків майже повністю голити голову. До такого розуміння нас спонукає також етимологія слова *голова*, яка засвідчена в усіх слов'янських мовах. Зупинімося на походженні цього слова детальніше.

Етимологічні словники засвідчують такі форми зі значенням 'голова' в слов'янських мовах: укр., рос. *голова*, бр. *galavá*, др. *голова*, п., нл. *glowa*, ч., слц. *hlava*, вл. *hlowa*, болг. *glavá*, м., схв. *gláva*, слн. *glává*, які зводяться до псл. *golva [51, с. 550-551; 191, с. 429]. Спорідненими формами з тим самим значенням виступають лексеми в деяких інших мовах: лит. *galvą*, лтс. *galva*, прус. *gallū*, вірм. *glux*. Щодо походження слова *голова* у науковців бракує єдиного розуміння, різні точки зору стосуються співвіднесення з *черепахою* (др. *жельвъ*), а звідси і словом *черепа* (пор.: лат. *testa* 'шкаралуца; череп, голова'), і з іє. **gel-* 'щось кругле, кулясте', іноді порівнюють псл. *golъ з двн. *calua* 'лисина'.

На нашу думку, в основі походження слова *голова* в слов'янських мовах лежить інша мотивація. У структурі зазначеного слова виокремлюємо давні складники *голо-ва*, де початкове *голо-* утворює корінь (пізніше в результаті фонетичної атракції корінь отримав вигляд *голов-*), а отже, має в собі і первинне значення. Цікаво зазначити, що в такій формі *голо-* в значенні 'голова' широко живається в гуц. діалекті, засвідчене в писемних текстах. Наприклад, «*Вуйко...хріп, ..на голій лавиці, лиш кулак пидоклав собі під голу, ..блюсконила ж би цьому біда*

голу, ек цес ми» [206, с.19]; «*викручуючі на бік голов з-пид корови*» [там само, с. 31].

Вищезазначене свідчить, що первинною для позначення голови була форманта *голо-*, а ця форма прямо співвідноситься зі значенням ‘голий’. Таке поняття існувало в індоєвропейській прамові і засвідчено в різних мовах. У слов’янських мовах слово *голо* розвивалося в напрямку: ‘голий’ > ‘голова’ і стало позначати новий денотат. Останнє привело до утворення слова *голова*, хоча стара форма збереглася в окремих діалектах. Окрім гуцульського, можна назвати полабську мову, в якій зі значенням ‘лиса (голова)’ засвідчено слово *d’ölǎ* [51, с. 548]. Таким чином, слов’янське слово *голова* мотивовано ознакою ‘голий’, а це дозволяє допустити, що праслов’яни під впливом культури населення Трипілля у прадавній час голили голову. Проте зв’язок з позаминулیم у слов’ян, як субетносу в родині аріїв, залишився і проявився у залишковому вигляді волосу на голові («оселедця»), що також засвідчено у Запорозьких козаків. За логікою речей таке тлумачення походження слова *голова* у слов’ян виглядить, на нашу думку, досить ймовірно, бо в інших індоєвропейських народів це наймення має інші корені, відмінні від слов’янського [див.: 249, с. 1712].

Розглянуті вище окремі місця із тексту Геродота свідчать про існування слов’янських племен поряд зі скіфами на території, яку вони обживали разом у V ст. до н. е. Ці передбачення, на нашу думку, підтверджуються етимологіями найдавніших назв річок, зокрема *Дніпро* та *Дон*, про які писав Геродот, на варіантах назв останньої із них зупинимось спеціально.

Розгляд давніх писемних свідчень дозволяє прийняти, що однією із перших згадок про Дон було грецьке наймення *Táναϊς*, засвідчене в текстах Геродота [39, п. 20-21], а також у Страбона (I ст. н. е.) і в пізніших пам'ятках. Це був час активного впливу субстрату Трипільля на давньоєвропейські мови, які витворилися в середині III тис. до н. е. і мігрували в Європу та Азію [176]. У лісостепі та причорноморських степах залишилися деякі племена, з-поміж них слов'янські, що дозволяє вважати в гідронімі *Táναϊς* початкове /t-/ субстратним, яке походить із **k^w-* (< іє. **k^w-*). У цілому можна реконструювати досубстратний корінь зазначеної водоназви у вигляді іє. **k^wana*. Цей формант існував в індоевропейській спільноті в той прадавній час, коли племена мігрували від Волги на Захід у напрямку річок Дону, Дніпра і далі до Дунаю [171, с. 160-165]. У мові-основі реконструйоване іє. слово мало в собі складники **k^wa-na*, в якому кінцеве *-na* як граматичний формант позначало 'частина, один' [173], а корінь *k^wa-* був багатозначним, у смисловому спектрі якого, окрім іншого, значилася також семантика 'вода; потік, річка'. Очевидно, що на шляху індоевропейців перший великий потік у вигляді р. Дон отримав наймення від кореня іє. **k^wana* зі значенням 'річка', цей же корінь асоціювався з поняттям 'один, перший', тобто в цілому 'одна із річок, перша'. Саме ця семантика, на нашу думку, має місце в формі *Táναϊς*, яка засвідчена з субстратним /t-/ у Геродота в V ст. до н. е.

Запропонована реконструкція назви р. Дон знаходить підтвердження у давньому свідченні Плінія Старшого (I ст. н. е.), який у своїй відомій праці зазначає, що річку *Tanaïs* скіфи називають *Sinim* (лат. *Tanaim ipsum Scythae Sinum* = «Сам *Tanaïs* скіфи називають *Sinu-*») [135, VI, 20]. Очевидною є

спорідненість реконструйованого нами кореня іє.**k^wana* та форми *Sinum*, в яких засвідчується слов'янська палаталізація початкового давнього приголосного і перехід його в /s-/ перед голосним переднього ряду. Як буде показано далі, такого роду фонетична зміна звуків відсутня в скіфській та інших давньоіранських мовах. У цілому зазначений фонетичний процес мав вигляд: іє.**k^wana* > **k^jene* > псл.*sinu. Такий висновок знаходить підтвердження в одній із праць Й. Маркварта, який вважав, що форми *Sinum* та *Tánaīs*, вжиті в тексті Плінія, вказують на **палатальний** анлаут і походять із первинного наймення *Āinwat*, яке мало в Авесті міфічне позначення веселки (*Āinwat-Brücke*) [245, с.31, посилка внизу 1]. У цьому випадку міг змінитися іє.**k^w*- в ав. *č-*, а не в **s-*. Окрім того, тут же Й. Маркварт зазначає, що інше наймення *Don* стосується аелятивна *don, donā* 'вода' і не має нічого спільного з іменем *Tanaīs*. З останнім важко погодитися, оскільки розвиток давньої форми відбувався в напрямі одзвінчення анлаутного глухого, про що йтиметься нижче.

Вищезазначена реконструкція псл.*sinu стосується першої праслов'янської палаталізації, яка відбулася в ранньопраслов'янський час, і це засвідчує перебування в цьому регіоні праслов'ян, а вказівка Плінія Старшого на те, що «скіфи» називають цю річку *Sinum*, означає, що або це слово було запозичене у слов'ян або під *скіфами* розумілися *слов'яни*. Дослідження іранських мов свідчать, що в давніх діалектах цих мов не було м'яких приголосних [211, с. 49], навіть з розвитком фонологічних систем «опозиція палаталізованих – непалаталізованих широкого розвитку в іранських мовах не отримала» [там само, с. 72]. Очевидно, що палатальний анлаут,

розглянутий вище в корені *Sinum*, що позначав Дон, не міг пов'язатися в скіфській мові, а також у пізнішій осетинській. В останній відсутні палаталізовані приголосні [211, с. 81-84]. Отже, зазначений фонетичний процес свідчить про нефонематичність у давніх і нових іранських мовах асиміляції, яка мала місце перед голосними переднього ряду, і це суттєво відрізняє їх від слов'янських мов.

Повертаючись до іє.**k^wana*, яке у вигляді псл. *Sinum* позначало річку Дон, зазначимо напрям розвитку первинної основи, згідно з яким відбулося артикуляційне послаблення початкового складу, в результаті чого анлаутний лабіовелярний приголосний розщепився і праформа набула вигляду: псл.*kwana. Остання під впливом Трипільського субстрату спричинила утворення форми псл.*tana, яка засвідчена в гр. *Távaις* 'Дон', а також у мовах: тур. *Tān* 'Дон', 'велика річка', також *Tun, Tin*, калм. *Teŋ* [191, с. 528]. Цей корінь з початковим /t-/ закріпився у слов'янських мовах, понад те, під впливом фонетичної системи мови праслов'ян, в якій типологічною ознакою був вплив наступного голосного на попередній приголосний (регресивна асиміляція), поступово розвинулося одзвінчення цього приголосного. Вище було зазначено, що розгляд процесу палаталізації в слов'янських мовах дозволив вченим відзначити одну із суттєвих її рис – фактично в усіх випадках у цих мовах наступний звук впливає на **попередній**. Звідси випливає, що гідронім *tana- змінився до вигляду *don*- під впливом слов'янських мов. Вище було показано, що в давніх і сучасних іранських мовах, до яких належить скіфська, фактично відсутні наслідки регресивної асиміляції приголосних, тому для цих мов була нетиповою зміна глухих приголосних у

дзвінкі (процес одзвінчення). Понад те, протиставлення глухих/дзвінких, яке було притаманне фонологічній системі іранських мов, з розвитком цих мов відійшло на другий план, на нього нашарувалась опозиція інтенсивності (*fortes/lenis*). У результаті зниження ролі опозиції глухості/дзвінкості, пише Д. І. Едельман, «у більшості іранських мов фонологічні дзвінкі часто бувають представлені неповнодзвінкими і навіть глухими слабкими, фонологічні глухі – сильними, часто придиховими глухими» [211, с. 77]. Подібна зміна, відзначає В. І. Абаєв, мала місце в скіфській мові в інтервокальній позиції [1, с. 207] і стосувалася II-III ст. н. е. Очевидно, що для скіфської мови неможливим був перехід **початкового** глухого зімкненого в дзвінкий, що постулюється нами в формах *Танаїс* > *Дон*.

Назва *Дон* порівняно до грецької засвідчена у мовах пізніше: дсканд. *Dun*, рос. *Дон*, укр. *Дін*, др. *Донъ*. У словниках подано, як правило, етимологію *Дон* у порівнянні з індоіранськими мовами: ав. *dānu-* ж. ‘річка’, ос. *don* ‘річка, вода’, дінд. *dānu* ср. р. ‘стікаюча рідина’ [251, с. 244], проте, на нашу думку, такі лексеми мають іншу природу і не передували найменню *Дон*. Те ж саме стосується і назв річок *Дніпро*, *Дністр*, *Дунай*, в яких корінь **dan-* свідчить не про індоіранський вплив на слов’янські наймення, як це подано в сучасній літературі, а про генетичне походження його із спільного іє. кореня, який з часом став характерним для східного відгалуження мови-основи. Цей корінь є слов’янським рефлексом іє. **k^wana* у вигляді **tana* > **dana*, що закріпився у назві ‘річка’. Очевидно, що всі назви річок у цьому регіоні, в яких наявна форма **dana*, свідчать про їхні слов’янські ознаки. У зазначених гідронімах **dana* виступає формантом зі значенням ‘річка, потік’. Можна припустити, що

ця ж природа терміну наявна і в індо-іранському **dana* зі значенням 'річка', що виступає в численних гідронімах відповідних мов. Зазначений корінь трапляється також у назвах річок на Північному Кавказі, на Кубані, у Франції, на Британських островах [167, с. 15].

О. С. Стрижак детально розглядає компонент *-dân-*, особливо в його зв'язку з семітськими мовами. Так, в назві річки *Йордан/Йордан*, що тече по кордону Йорданії з Ізраїлем, формант *-dân-* відображається в д.євр., єгип. та інших мовах, не пов'язаний з християнським культом. Мовні факти свідчать, що корінь **dân* можна віднести до часу існування ностратичних мов і не слід його зводити до іранського впливу на назви річок Дон та інших. Понад те, як зазначає О. С. Стрижак, поширення гідронімів з цим компонентом свідчить про міграції індоєвропейців в Європу двома напрямками – в обхід Каспійського, Азовського та Чорного морів і південніше Чорного моря, перетинаючи Босфор Фракійський [167, с. 206]. Все це є свідченнями часу існування єдиної мовної спільноти східних і європейських діалектів іє. мови-основи.

А. О. Білецький вважає, що назви «великих рік – Дунай, Дністер, Буг, Дніпро, Дон – не тільки не українські, але і не слов'янські», вони могли бути успадковані від своїх попередників [14, с. 57]. Багато вчених виводять назву р. Дніпро від скіфської мови. Таку гіпотезу досить детально проаналізував А. О. Білецький і прийшов до висновку, що іранська природа зазначеної назви у вигляді реконструйованої **Varustâna-* суперечить фонетичній зміні початкових приголосних у *Ворυσθένης*: в разі запозичення Геродотової назви із скіфської мови початкове /v-/ , або /w-/ , передавалося в скіфській через /ov-

/ [там само, с. 58-59]. У час Геродота в іонійському діалекті (і аттичному) не було в мові звука, відповідного до /v/ [там само, с. 59]. Вчений висловив серйозні сумніви щодо походження грецької назви Дніпра із індоіранських мов. Ця ж думка має місце і при розгляді назви р. Дон та гр. *Tάναϊς*, так як «давньогрецьке Т не відповідає взагалі іранському Д» [там само, с. 61]. Цим самим А. О. Білецький спростовує іранське походження гідронімів *Дон*, *Дніпро* і схиляється до думки якогось іншого впливу.

Аналіз гідронімів та висновки, отримані А. О. Білецьким, повністю збігаються з нашим розумінням походження назв зазначених річок. Про р. Дон у нас ішлося вище, щодо наймення Дніпро, то перша його назва містить в собі еллізований варіант *Βορυσθένης*, в якій початковий складник походить із де. прамови і пройшов розвиток у напрямі: **k^wer-* > **por-* > *bor(u)-*, де початковий приголосний є субстратного походженням (вплив мови трипільців), а потім відбулося одзвінчення його, що і засвідчено в давньогрецькій назві. Як нами уже зазначалося, одзвінчення є типологією рисою мови праслов'ян, тому динаміка зміни форми наймення річки свідчить про індоєвропейські витоки, після чого відбувся поступовий перехід його в слов'янську назву.

Необхідно звернути увагу також на те, що назва *Дніпро* у формі дсканд. *danaper* (Edda) також свідчить про досить пізній час запозичення цього імені скандинавами, так як, як ми уже згадували, у цій формі не відображено дію першого (германського) пересуви приголосних (закону Грімма), який відбувався в прагерманській мові не пізніше V ст. до н. е. [89, с. 56], на противагу слов'янському ороніму *Карпати* (дсканд.

Har̥aba). Назва річки *Дніпро* у такому вигляді засвідчена також у мовах: лат. *Danaper* [Йордан, VI ст. н. е.], др. *Дьнѣпрь*.

Розгляд регіону від Дону до Дніпра свідчить про помешкання на цій території слов'янських племен не пізніше V ст. до н. е. поряд з іншими племенами, що входили до складу Великої Скіфії. Основою нашого розгляду є ономастичний матеріал, зокрема гідроніми, етніоніми, топоніми та антропоніми. Застосування єдиного підходу до аналізу етимології відповідних лексем дозволило отримати логічно послідовні результати, які мають велику вагу вірогідності. До зазначеного аналізу необхідно додати інші свідчення слов'янської присутності в зазначеному регіоні. Про такі висновки досить виразно свідчать гідроніми Лівобережжя Дніпра. До них необхідно уналежнити територію Полтавської області, поселення на якій засвідчені археологами з VI тис. до н. е. У цей час тут була культура гребінчасто-накольчастої кераміки, потім ямково-гребчастої, носіями якої були протофіньсько-угорські племена, далі з'являється культура шнурової кераміки з приходом індоєвропейців і, нарешті, в середині II тис. до н. е. у басейні Ворскли з'явилися іранські племена, а з VI ст. до н. е. територію до Чорного моря зайняли скіфи [168, с. 8].

Зупинімося ще на деяких дослідженнях реалізації кореня **sinu-* (із *Sinum*) та його інтерпретації в мовах.

Відомий географ К. Ріттер детально описує чорноморське побережжя, що було притаманне цій місцевості в часи Геродота і раніше, виходячи з різноманітних свідчень як очевидців-мандрівників, так і переказів інших дослідників [250]. Автор зазначеної праці називає народ, що мешкав у дельті річки Танаїс (Дону) як *Sinter* (*Σιντοί*). Тут же були чотири грецькі міста, одне

із них мало назву *Sindikus Portus* (Σινδικὸς) [там само, с. 162]. При цьому К. Ріттер звертає увагу читача, що зазначене місто має в найменні форму не *Sinter*, а *Sinder*, яка іноді передається навіть у вигляді *Inder* (Ἰνδοί). Порівнюючи форми *Sinter* та *Sinder*, необхідно зазначити, що одзвінчення, тобто перехід /t > d/, необхідно оцінювати як фонетичну рису, що була характерною для праслов'янської мови (про це була мова вище). До цієї ознаки уналежнюємо також і інший слов'янський етнізм, відомий у двох варіантах у пам'ятках: *венети* і *венеди*. В обох із них має місце реалізація праслов'янської ознаки – одзвінчення приголосного. Аріан, Страбон та Птоломеї вказують також на порт річки Танаїс та місто під назвою *Sinda* [там само, с. 163]. Країна, де проживали *синди*, розміщена на півострові *Taman*, маючи сліди старої назви, або по-новому *Indike* (Ἰνδοί) чи *Sindike* (Σινδική) з тим же значенням.

Все вищерозглянуте дозволяє прийняти, що назва річки Дон у вигляді *Sinum* та місто *Sinda* й плем'я *Sinder* походять від того самого давнього кореня вигляду псл.**sin-*, який, опираючись на різноманітні словотвірні афікси, утворює різні слова.

Щодо дослідження племені *синди* є фундаментальна стаття О. М. Трубачова «О синдах и их языке» [187], в якій вчений, розглядаючи плем'я *синди*, виводить його корінь із засвідченої у Геродота форми *Ἰνδοί* [39, IV, 28]. Останню О. М. Трубачов реконструює з початковим /h/, до якого зводить густий придих, втрачений в часи Геродота в анлаугі грецького слова, що дозволяє подати давній етнізм у вигляді **hind-* [187, с. 43]. Зазначимо, що така реконструкція збігається з відзначеною нами вище формою іє.**k^wan-*, проте О. М. Трубачов вбачає в **hind-*

праіндійське слово і тому давній спір щодо глосового тексту із словника Гесіхія у вигляді *Σίνδοι · Ἐθνος Ἰνδικόν* він перекладає як «синди – індійське плем'я» [там само, с. 43]. Згідно з нашим підходом зазначений текст необхідно перекласти як «синди – Гіндське плем'я», тобто 'плем'я на річці Гінди (на Дону)'. У такому смислі ім'я *синди* розуміється як тотожне назві *гінди*, що, в свою чергу, фонетично показує походження початкового /h/ із іє.*k^v-, тобто із вищереконструйованого *k^vene. З часом *синди* та *гінди* утворили споріднену групу племен, з яких *синди* закріпилися у південно-східних слов'ян, *гінди* – в індійських племенах. Отже, окремі слов'янські та індійські племена можна вважати близькоспорідненими.

Повертаючись до розглянутої вище статті О. М. Трубачова, необхідно відзначити ще один суттєвий висновок із аналізу автором форм *hind- та *sin-: топонім *Сінд* у Північно-Західній Індії не був засвідчений в текстах в III і в II тис. до н. е., бо його принесли сюди індійці пізніше із Північного Причорномор'я (і Північного Кавказу) [187, с. 44]. При цьому вчений приймає наявний у лінгвістиці постулат, що розподіл індоіранців на дві групи – праіндійців та праіранців відбувся в час їхнього перебування в північному регіоні Чорного моря [там само, с. 41]. Правда, під впливом розуміння, що *синди* належать до індійського гнізда слів, О. М. Трубачов розглядає дінд. *sīndhu-* 'річка' в зв'язку з найменням Дону *Sinum* і допускає походження останнього від форми **Sindu-* [там само, с. 54]. З таким розумінням вельмишановного вченого ми не можемо погодитися, бо у формі **Sindu-* фонетична межа у вигляді *Sin-du* засвідчувала в давнину також і межу морфемну, а тому коренем виступає форма **Sin-*, і вона є первинною (а не похідною) в назві

річки *Sinum*, а *-du* – граматичний формант. І звідси випливає, що дінд. *sindhū-* дійсно є спорідненим з *Sinum*, але вторинним, і первинно *Sinu-* позначало річку Дон і потім перейшло в індійську мову як відгідронімум і стало загальним найменням ‘річка’. Очевидно, що і назва племені *синди* є вторинною щодо *Sinu-* (Дон), у першій *-du* мало збірне значення і позначало групу людей.

У статті О. М. Трубачова наведено ще одну з назв річки Дону, зокрема *Σίλις* [187, с. 55], в якій представлено інший корінь порівняно до вищерозглянутих форм, а саме: *Sil-* (Птоломей). Продовжуючи спостереження в індоарійському напрямку, автор наводить приазовську групу форм **Sindu-* – **Sili-* – **Sarkar-*, яка знаходить відповідність на Заході Індії [там само, с. 61]. Лінгвістична спорідненість та топонімна відповідність у двох регіонах – причорноморському та індійському не викликає якихось заперечень. Все це дійсно свідчить про єдині витoki відповідних етносів – синдів та індійців чи їхнє тривале сусіднє проживання в Причорномор’ї. У цьому місці зазначена концепція збігається з нашим розумінням зародження і розвитку цих етносів, про що вже йшлося вище. Проте ми все ж вбачаємо в розглянутих варіантах назви р. Дон та його племінних угруповань численні свідчення про присутність тут слов’янських (а не індійських) ознак, що дозволяє прийняти гіпотезу про перебування слов’ян у даному регіоні в V ст. до н. е. (за Геродотом) у складі Великої Скіфії.

У підтвердження до сказаного наводимо давні наймення річки Дон, які засвідчені в сазі *Ynglinga* [266], записаній на давньоісландській мові в 1230 році. Події, що тут подані, належать до прадавнього часу, за нашими свідченнями, до

періоду, коли германські племена вийшли із де. етносу і почали міграцію в північно-західному напрямку [176, с. 144 і далі]. Проте тут йдеться про історію правління шведських королів, які з Приазов'я та берегів Дону переселилися на Північ, утворивши на тих теренах державу Швеція.

Вище уже згадувалося, що в цій пам'ятці вживаються тотожні наймення щодо р. Дон як дісл. *Tanakvisl* або *Vanakvisl* (-*kvisl* 'рукав'). Країна в дельті Дону відома як *Wanenheim* або *Wanenland*. Назви річки і країни у вигляді *Tana-* або *Wane-* синонімічні і можуть бути виведені із іє. кореня **k^wana*, який, як було показано вище, утворював різні наймення річки Дон. Свідчення саги показують, що первинною була форма *wane*, яка нагадує собою також етнізм *венеди*, а *tane* утворилася пізніше, маючи в собі субстратний початковий приголосний. Те, що в цих формах проглядається наймення *венеди*, може свідчити про помешкання в цих краях великого слов'янського масиву, що відійшов від головного етносу *слов'яни*. До цієї думки спонукають нас результати лінгвістичного аналізу слов'янського реліктового матеріалу, наведеного в цьому підрозділі.

Висновки до розділу 1

У результаті розгляду походження давніх слов'янських племен, їх локалізації та міграцій отримано такі висновки:

1. Наявність родоплемінних іє. назв у вигляді 'землероби' (**k^wel-*) та 'скотарі; воїни' (**k^wer-*) привела до зародження їхніх слов'янських еквівалентів і розвитку на слов'янському тлі, що найшли писемне свідчення у численних фактах мови.

2. Найдавніші племінні назви, які зафіксовані в однокореневій структурі, мають вигляд: *сла-/скла-*, *пол-* і позначають *слов'ян* і *полян*. До цього ж часу зародження уналежнюємо плем'я *серби*. Решта наймень виступають похідними і хронологічно виглядають відносно пізнішими.

3. Суттєві фонетичні зміни відбулися в анлауті етнонімів і проявилися у такому вигляді: палаталізація, редукція (іноді до повної елізії першого складу), субституція під впливом Трипільського субстрату, одзвінчення.

4. До слов'янського етнонімікону зі значенням 'землероби' уналежнюємо такі найменьна: *слов'яни/склавіни* (включаючи *венети/венеди, анти*), *поляни, поляки, бойки, дуліби, волиняни, галичани, велети/вільци/лютичі, лужичани, лемки, гевелли, гуцули*.

5. Слов'янський тип зі значенням 'скотарі; воїни' утворюють етноніми: *серби, сіверяни, кривичі, веричани, хорвати, руги, русь/русини/рутени, деревляни, таври, тиверці, укри*.

6. Фонетичні ознаки північно-західних етнонімів, маючи в собі реалізацію субстратних явищ, свідчать, що ці племена є тут прийшлими і з'явилися з боку Трипілья.

7. Аналіз етронімів засвідчив поліетнічний характер слов'янства в час його зародження і відповідно діалектне мовне існування, з яких з часом сформувалися слов'янські праєтнос та прамова.

8. Найдавніші писемні свідчення про слов'ян можуть стосуватися Кіммерійського союзу в VIII ст. до н. е., локалізації їх в Азовсько-Чорноморському регіоні в V ст. до н. е., і з I ст. н. е. вони зафіксовані на побережжі Прибалтики.

Розділ 2.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

2.1. Шляхи вивчення прамови

Витоки історії праслов'ян і їхньої мови тісно пов'язані з часом існування індоєвропейської спільноти. У межах мови-основи зароджувалися ті діалектні особливості, які після розпаду прамови утворили специфіку подальших мовних груп і окремих мов.

Існування слов'янської прамови в розумінні наддіалектної сукупності численних говорів бере свій початок за дві тисячі років до н. е. і закінчується в кінці I тис. н. е. Такі чи подібні хронологічні рамки визначаються деякими вченими сучасності. Так, вважається, що виділення праслов'янської мови із індоєвропейської відбулося близько середини III тис. до н. е. [35; 201], а розпад праслов'янської приходиться на V-VII ст. н. е. (В. Г. Скляренко, Т. О. Черниш). Х. Шустер-Шевц зазначає, що праслов'янська мова бере свій початок за 1500 років до н. е. і існує до кінця I тис. н. е. [257, с. 314-315]. Дещо звужує ці рамки праслов'янської Й. Геррман – від 5 ст. до н. е. і до 5 ст. н. е., зазначаючи при цьому, що в цей час прамова мала в собі багато діалектів [233, с. 47]. Наш матеріал попереднього розділу показав, що історичні свідчення про слов'ян можуть бути віднесені до VIII-V ст. до н. е. Це переконливо демонструють окремі слов'янські мовні релікти, відображені в історичних пам'ятках давнини.

Однією із проблем лінгвістичних досліджень є пізнання загальних законів розвитку мови і особливостей її

функціонування. Як і раніше, в компаративістиці, вважає Т. В. Гамкрелідзе, основним є «...положення про мовний розвиток, який потрібно розуміти... як діахронічну мінливість, варіабельність мови, її здібність до перетворень на всіх рівнях мовної структури» [37, с. 29]. При дослідженні мовних змін використовують, як правило, метод внутрішньої реконструкції, який моделює «процес розвитку від деякого стану мови» [111, с. 26], проте, на нашу думку, при дослідженні проблеми історичних мовних змін недооцінюють вплив інших мов, що було дуже поширеним і типовим в давнину під час міграцій і взаємовпливу різних етносів. Особливо це чітко проявлялося в умовах тривалої дво- і багатомовності, що суттєво спричиняло дію субстратних мовних явищ [127].

Фонетичні зміни відбуваються в живих мовах як алофонне варіювання, спричинене різними чинниками, що діють в процесі мовлення при відповідних умовах (асиміляція, дисиміляція, місце наголосу, позиція звуку в слові та ін.), тому їх називають позиційними. З ними тісно пов'язані зміни історичні, засвідчені в писемних пам'ятках. Сучасний стан діахронічних досліджень дає можливість пізнати особливості фонетичних змін звуків, які відбувалися в словах, їх еволюцію та причини зародження цих змін. Незважаючи на широке і давнє вивчення природи еволюції мови, дана проблема і тепер залишається актуальною під час розгляду етногенезу слов'янських мов. Ж. Ж. Варбот, розглядаючи різні підходи вчених до вивчення морфологічного і словотвірного аспектів реконструкції та етимологізації праслов'янської лексики, вказує на важливість досліджувати «незвичайні зміни звуків і афіксів», узагальнення таких явищ та пізнання їх закономірностей [23; 34]. Навіть у

випадку повної ідентифікації звукового оформлення різних денотатів не можна говорити про єдину історичну природу розглядуваних речей. Примінений у таких випадках **асоціативний** метод, як писав А. О. Білецький, є «недостатнім для етимології», і тут необхідні інші підходи [12, с. 171]. На цю сторону етимологізації лексики неоднаразово звертав увагу дослідників В. В. Лучик.

Спочатку стисло зупинимося на особливостях структури праслов'янського слова та шляхах його вивчення, визначені нами для цього дослідження. В основі нашого підходу знаходиться концепція В. К. Журавльова щодо дослідження структури слова, який особливу увагу звертає на вирішення завдань формальних, реконструкції звукової історії слова [58, с. 61].

На першому місці повинна бути та сама **морфема** в усіх її варіантах, наступним слідує аналіз морфемних варіантів і пошук її діахронічного інваріанта (при цьому знімається позиційна обумовленність), установлюється архетип морфemi. В. К. Журавльов вважає, що постулатом у дослідженні етимології слова повинно бути поняття «непорушності фонетичних законів» [там само, с. 61]. Важливо досліджувати морфему в її історичних варіантах, тобто її споріднені морфemi, що вийшли із однієї **праморфemi**. У цих випадках, зазначає В. К. Журавльов, можна досліджувати споріднені морфemi в межах однієї мови чи діалекта (внутрішня реконструкція), та і в рамках споріднених діалектів і мов (зовнішня реконструкція).

«Фонетичний закон є закон синхронного функціонування алофонного варіювання фонем в мовленнєвому потоці..., це позиційне варіювання фонем» [58, с. 84]. Це перший етап у

звукових змінах у мові. Другий етап настає після того, пише В. К. Журавльов, коли відбувається фонологізація існуючих алофонів. Так, перехід $x > s$ або $k > \check{c}$ знаменують собою **перший етап** у вигляді позиційних варіантів типу $s // x$ або $k // \check{c}$ однієї і тієї ж фонеми доти, поки не відбудеться фонологізація цих алофонів. З цього часу зазначені приголосні починають вживатися у різних фонетичних позиціях, наприклад, перед $/-a/$, а не тільки перед $/-e/$. Це вже **другий** фонетичний закон. У східнослов'янських мовах перебіг фонологізації опозиції ($k : \check{c}$) пов'язаний з конвергенцією $tj \rightarrow \check{c}$, пор. рос. *свет* – *свеча* [там само, с. 65].

Третій етап звукових змін полягає в морфологізації, коли посилюється вплив на звукову форму слів і форм. Цей тип змін відомий з часів молодогограматиків як дія аналогії. У цьому випадку відбувається продовження процесу фонологізації, в результаті якої, зазначає В. К. Журавльов, збільшується кількість винятків із чинного фонетичного закону. Складність результатів третьої палаталізації пояснює вчений наявністю морфологізації, яка закріплює попередні фонетичні та фонологічні процеси (алофони $\check{c} || k || c$) [58, с. 65].

В. К. Журавльов виокремлює ще один етап, що має відношення до дії фонетичного закону, варіант прояву якого може бути прийнятий мовним колективом або ні. Тут діють **закони соціолінгвістики**. Так, наприклад, у російській мові процес ствердіння колишнього м'якого приголосного $/r'/$ не є фонетичним законом, він може мати в одному слові твердий приголосний, в іншому спорідненому – м'який, як, наприклад: *церьковь* і *церковник*, *зеркало* і стар. *зерькало*.

Надзвичайно суттєвим при розгляді історії розвитку слів є розуміння змін і взаємовплив сусідніх звуків в синтагматичному ланцюгу мовленнєвого потоку. Л. Е. Калнинь вважає, що при розгляді слов'янської фонетики, починаючи з праслов'янської мови, важливе значення мають правила **сполучення звуків** у лінійній послідовності [71, с. 71]. Фонетичні зміни в праслов'янській вивчені досить повно, і як свідчать дослідження, синтагматика голосних, а також приголосних являє собою в діалектах/мовах велике розмаїття змін, особливо під впливом занепаду редукованих голосних. Після цього змінився простір реалізації синтагматичних зв'язків між звуками. До занепаду редукованих, вважає вчена, таким простором був в основному склад, тепер же фонетична програма реалізації звукосполучень здійснюється в межах слова, тобто натуральною одиницею членування звукового потоку виступає фонетичне слово, що міститься між двома потенційними паузами [там само, с. 72].

Синтагматичні зміни в слов'янській фонетиці мають регресивне або прогресивне спрямування [71, с. 72]. Відомо, що глухі та дзвінкі приголосні в принципі розрізняються участю голосу, а також рівнем напруги основної артикуляції [там само, с. 74]. О. Брок розглядає різний ступінь в силі утворення приголосних [18], якому характерним є більша чи менша мускульна напруга, типу *fortis* – *lenis*. Прогресивний напрямок зміни за участю голосу в консонантних сполуках у слов'янських мовах відбувається рідко [там само, с. 160]. З іншого боку, для слов'янських мов характерною рисою є дія **регресивної** асиміляції, яка спричиняє, наприклад, одзвінчення глухих у позиції перед голосним. Раніше на це в деталях ми звертали

увагу в історично засвідчених словах, до яких уналежнюємо: *венети-венеди*, р. *Танаїс* – р. *Дон*, сюди ж належать: лат. *pater* – укр. *батько*, гот. *itan* – укр. *обідати*.

Однобічним є підхід, побудований на теорії генеалогічного дерева, і недооцінюється той факт, що «вже в праслов'янській мові відбулися суттєві процеси диференціації», які були важливими для споріднених зв'язків окремих слов'янських мов [209, с. 48].

Як зазначає П. П. Коструба, «чергування приголосних фонем, що в сучасній українській літературній мові не залежить від фонетичних умов, а виконує різні словотворчі й формотворчі функції, колись теж мало фонетичні причини» [87, с. 268]. До них належить перша палаталізація в слов'янських мовах, в результаті якої задньоязикові приголосні /к/, /х/, /г/ змінилися на м'які шиплячі /ч'/, /ш'/, /ж'/. Згодом в укр. мові ці первісно м'які шиплячі стверділи, а зімкнено-проривний /г/ у окремих лексемах перейшов у фарингальний /г/, в результаті маємо в сучасній українській мові чергування: /к – ч/, /х – ш/, /г – ж/ (*рука* – *ручка*, *страх* – *страшити*, *нога* – *ніжка*) [там само, с. 268-269]. У деяких словах задньоязиковий /г/ не поміняв місця артикуляції, але, наприклад, в українській мові змінився у щілинний глухий /χ/. У цілому псл. *g мав зміни у напрямку:

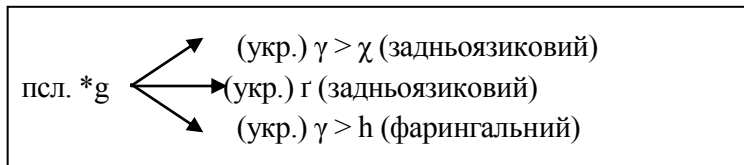

Схема 2. Розвиток псл. *g (< іє. *gh) в українській мові

Пізніше, але у праслов'янський час, відбулася друга палаталізація задньоязикових приголосних, у результаті якої в позиції перед голосним /Ѣ/, а також перед /i/ (із давнього дифтонга */oi/) відбулася зміна /к – ц'/, /х – с'/, /г – з' (у сх.слов. мовах) (*рука – руці, рух – у русі, нога – нозі*) [87, с. 269].

Фонетично було зумовлене і чергування /т – с/ та /д – с/ (*плету – плести, веду – вести*), викликане у праслов'янський час дисиміляцією кінцевого /т/ та /д/ перед початковим /т/ інфінітивного суфікса *-ти (**метти – мести, *ведти – вести*) [там само, с. 269]. Наскільки нам відомо, в слов'янських мовах ніколи не переходив зімкнений /т/ у передвокальній позиції в щільний /с/ на протигагу германських мов, особливо це чітко проявилось в німецькій мові. В останній у двн. період згідно з законом Грімма відбулася зміна герм.*t > двн. *ss(s)* (гот. *itan* – нім. *essen* 'істи'). Зазначена діахронічна ознака дуже важлива при ідентифікації етимологічних варіантів слів і уналеженні їх до слов'янського чи германського лексику (пор.: *рутени* й *русини*, які були розглянуті раніше).

У зазначених чергуваннях первісне алофонне розрізнення двох варіантів в тій самій позиції слова з часом фонологізувалося і перестало залежати від фонетичної позиції, а згодом і граматизувалося, виконуючи ту чи іншу функцію. Подібні дві стадії розвитку пройшли всі чергування у мовах, і з іншого боку, кожне сучасне чергування можна звести до первісної позиційно зумовленої зміни звуків, яка розрізнялася фонетико-артикуляційно, виконуючи ту саму функцію. На цьому етапі звукові зміни не сприймалися і не розрізнялися звичайними мовцями.

При дослідженні проблеми походження слова Ж. Ж. Варбот розглядає **словотвірний аналіз** як складник (не обов'язково етимона – первинну форму з первинним значенням), в результаті чого виділяються і відділяються в слові морфеми щодо непохідної основи [22, с. 194]. Такий аналіз має назву діахронічного, бо він відтворює послідовний ланцюг звукових перетворень та семантичних особливостей. У ширшому плані цей аналіз як етимологічний передбачає визначення кореня (точніше, непохідної основи), що належить найдавнішому мовному стану [там само, с. 195-196]. Проте і корені, зазначає Ж. Ж. Варбот, давно уже не розглядають як історично неподільні слова первіснообщинного ладу, тут можливі складники, які зникли в індоєвропейських мовах, і тому ці іє. корені мають не конкретне, а абстрактне значення [22, с. 196]. У діахронічних дослідженнях переважає метод внутрішньої реконструкції.

Зазначений вище метод передбачає поступове відділення морфологічних складників у слові шляхом протилежним його історичної послідовності, яка включає в себе окремі етапи: давній стан досліджуваної мови, етап прамови (слов'янської, германської) та етап іє. прамови. **Ретроспективний** аналіз потребує детального вивчення спорідненості близьких слів, всіх його афіксальних утворень, які можуть бути пояснені на другому етапі – на етапі їх зародження і розвитку в мові.

Іноді необхідно виходити за межі однієї групи слів і розглядати форму та семантику морфеми в інших іє. мовах. Так, у хеттській мові є іменник *perunaš* 'скеля', в якому можна виокремити корінь **per-* та суфікс *-un*. Це дозволяє розглядати слов'янське *Перунь* як давнє утворення, в якому розширювач ***-

k-, вважає Ж. Ж. Варбот, з'явився пізніше (пор. лит. *perkūnija* 'гроза з громом і блискавкою') [22, с. 204-205]. Хоча в останньому, на нашу думку, саме в суфіксі *-kun-* засвідчена архаїчна форманта типу іє. **k^wana* 'один із...', з якої походить сучасний *-un*.

Вивчення словотвірної системи мови в її розвитку, аналіз не тільки набору використовуваних формантів і їх аранжування передбачає дослідження також ролі і утворення відповідних лексико-граматичних груп слів, зазначає Ж. Ж. Варбот. Необхідно вивчати не тільки поступове нарощення словотвірних формант, а і знаряддя порушення слова [22, с. 206]. Суттєвою є розробка питань фонологічної структури кореня і словотвірних формант для окремих груп іє. мов, зокрема для праслов'янської мови [там само, с. 209]. Отримання відповідних даних про фонологічну структуру кореня, пише Ж. Ж. Варбот, могло б бути серйозною опорою для словотвірного аналізу. Проте корені, як писав А. О. Білецький, «як морфемі склалися в результаті вельми тривалого розвитку» і не збереглися в своєму первісному вигляді [12, с. 152]. При розгляді слів іє. походження, у яких відбувся перерозклад у морфологічній структурі, велике значення мають отримати морфемі, уточнення їхніх меж, виходячи із фонетичних ознак [22, с. 209]. Виокремлення архаїчних морфем стає можливим, коли враховується давня закономірність, згідно з якою приймається, що в давнину в слові фонетична (тобто складова) та морфемна межі **збігалися**. Цей стан, як ми вже зазначали, характеризував протослов'янський (ранньопраслов'янський) період, з іншого боку, в пізньопраслов'янський час морфемна межа змістилася і не збігалася з межею складу в слові. Оскільки фонетична межа

історично є величиною *constant*, вона дозволяє відтворити межу архаїчної морфемі, що дуже важливо під час розгляду етимології слова і виокремленні його давніх складників. За такого підходу бажано брати серед імен плюративні форми, які є давнішими за сингулятивні. Яскравими прикладами є такі слова: нім. множина *Länder* ‘землі’, *Felder* ‘поля’, в яких межа складу *Län-der*, *Fel-der* показує, що архаїчний корінь має вигляд відповідно *Län-* ‘лан’, *Fel-* ‘поле’, що зайвий раз підтверджується також відповідними слов’янськими кореневими морфемами.

У цілому фонетичні зміни альтернант та чергування приголосних, розглянуті на слов’янському матеріалі, показують, що останні містять у собі зміни **фонетичного** порядку та зміни за граматичною **аналогією**. Граматичні зміни не залежать від позиції у слові і фонетичних умов розглядуваних звуків, вони можуть бути навіть в абсолютному початку слів (пор. укр. літ. мову та діал.: *лавка* – *вавка*, *локоть* – *вокот*, *орел* – *орев*, *стіл* – *стів*, *вила* – *вива*, *волоси* – *вовоси*, *хлоп* – *хвон*, *слуга* – *свуга*, *селом* – *севом*, *було* – *біво*).

Для подальшого розгляду слов’янського матеріалу важливим для нас є розвиток іє. $*k^w$ у слов’янських мовах, який засвідчує такі його перетворення у наголошеній позиції слова: іє. $*k^w > *k^j >$ псл. $*k^j$.

Зміна призвуків, як і звуків типу $w > j$, фактично є реальною, про це свідчать словоформи полабської мови. Так, наприклад, псл. **gvězda* ‘зоря’ змінилося у полабській до вигляду *gjozdā* (в інших слов’янських мовах зберігаються початкові сполучення: *gw-*, *gvj-*, *hw-*, *hv-*, *zv-*, *zv-*, *sv-*), псл. **kvěť* ‘цвіт’ засвідчене у формі полаб. *kjot* (сполука $*kv-$ має місце у

всіх інших мовах), також псл.*svętyjъ ‘святий’ реалізоване в полаб. *sjótě* (в інших слав. мовах **sv-*) [242, с. 154, 243, 713]. Весь слов’янський матеріал реалізує походження сполук *kj-*, *gj-*, *kw-*, *gw-*, *sw-* із псл. **kw-*/**gw-* і відповідно іє. **k^w-*/**g^w-*.

Зазначені вище шляхи дослідження зародження та динаміки зміни фонетичних особливостей слов’янських слів будуть використані нами в нижчеподаному матеріалі, розглянутому з позицій аналізу всієї його варіативності в окремих мовах та діалектах.

2.2. Особливості розвитку праслов’янської мови

Розглядаючи мовну диференціацію у пізньопраслов’янську епоху і наступну після розпаду прамови міграцію слов’ян у різні регіони зі свого Карпато-Дніпровського помешкання, Х. Шустер-Шевц зізнається у тому, що не можна пояснити, «чому, наприклад, форми *TlaT*, *TraT* з’являються як на півдні (Балкани), так і на півночі (Мекленбург) і, навпаки, *TalT*-, *TarT*-форми засвідчені не тільки в полабо-поморському регіоні, а також і в південнослов’янському» [257, с. 321]. Взагалі-то й інші давні фонетичні явища праслов’янської мови ведуть себе непослідовно і неоднозначно у слов’янських мовах, а фіксуються дослідниками у різних регіонах поширення слов’янських мов. Так, звертаючись до 2 та 3 палаталізацій прамови, Х. Шустер-Шевц вказує на неоднозначні результати змін задньоязикових у окремих регіонах слов’янських мов [там само, с. 316-318]. Зміна праслов’янської сполуки «лабіальний+ј»

чітко протиставляє північно-західний та південно-східний ареали, проте виняток представляють сучасні болгарська та македонська мови, в яких не проявився епентетичний-І, як і в західнослов'янських мовах [257, с. 318]. Неоднозначно ведуть себе фонетичні зміни консонантних сполук $*dl/*tl > l$ в окремих регіонах пізньопраслов'янських діалектів, які становлять собою «ряд винятків» [там само, с. 318]. Різними шляхами йшов розвиток псл. $*\hat{o}/*\hat{e}$ в північних та південних українських діалектах [118]. «Наявність фрикативного z – зміна всеукраїнська, давня, – пише В. М. Мойсієнко, – однак у її хронології єдності немає» [там само, с. 25]. Вищезазначені та інші подібні випадки, котрі засвідчують, що поряд з певною тенденцією фонетичних змін у одному і тому ж регіоні і в тій же групі мов трапляються винятки, які є спорідненими з явищами фонетики в інших групах мов і також на віддалених територіях, а також показують непослідовність у результатах фонетичних змін після розпаду прамови, які мовознавцями фактично не пояснюються. З іншого боку, є загальнозрозумілим, що кожне мовне явище є детермінованим і всі так звані «винятки» та відхилення від фонетичної зміни і географічного проявлення щодо загальної зміни і її тенденції були свого часу спричинені певними явищами. З цього приводу хочемо викласти свою точку зору.

Перше, що пояснює вищенаведені і подібні факти є, на нашу думку, необхідність прийняття положення про неоднорідність міграційних процесів: утворення трьох груп слов'янських мов є результатом двох чи й більше мовних нашарувань, а не разового й односпрямованого руху слов'янських мов після розпаду прамови. Таке розуміння

підтверджується, наприклад, фактами української та російської мов, які належать до однієї східнослов'янської групи, але за своїми ознаками свідчать про своє походження із різних венетських (слов'янських) мов. Наші дослідження показали, що українська мова споріднена з лужицькими, чеською, словацькою мовами, а російська – з полабо-поморськими [171]. Очевидно, що стану існування групи східнослов'янських мов і їхньому утворенню в Київській Русі передувала не одна міграційна хвиля із північного, північно-західного та Карпатського регіону помешкання слов'ян.

Розпад на великі три етнічні групи очевидно спричинив також своєрідний розвиток відповідних мовних груп, попри те що факти історії засвідчують спілкування слов'янами різних племен зрозумілою для всіх мовою. Виходячи із мовного взаєморозуміння слов'ян, таке мовлення утворює наддіалектну мовну структуру, яка може мати відмінні риси в тих чи інших діалектних групах. Своєрідність цих ознак, вважаємо, з'явилася у результаті існування тих відмінностей, які зародилися ще в епоху існування діалектів у мові праслов'ян перед її розпадом і стали ознакою розвитку і характерною рисою окремої мови в історичний час її існування.

Для цього етапу розвитку праслов'янських мов суттєвим є процес диференціації. Причиною цього, вважає Х. Шустер-Шевц, є те, що після V-VI ст. відбувалося велике переселення слов'янських племен у всі боки в Європі з місця їхньої прабатьківщини – Карпато-Дніпровського ареалу [209].

Безсумнівним є те, що після розпаду праслов'янської її субмови та діалекти засвоїли окремі загальнослов'янські риси, розвиток яких поряд з новими специфічними ознаками знайшов

відмінний розвиток, що і привело до сучасного розрізнення слов'янських мов та наріч. За загальні слов'янські риси вважаємо такі характеристики:

1. метатеза плавних,
2. розвиток псл. **w/*j*,
3. палаталізація велярних,
4. розвиток псл. **ĕ/*ô > /i/*,
5. заміна задньоязикових передньоязиковими приголосними (перехід «веляризований > палатальний»),
6. розвиток суфікса **(k)ow-*.

Значені загальнослов'янські особливості розглянуто нами нижче на матеріалі різних слов'янських мов та діалектів.

2.2.1. Розвиток плавних у слов'янських мовах

У порівняльно-історичному мовознавстві вважають, що в індоєвропейській прамові існували плавні (складотворчі) /l, ɾ/ які по-різному розвинулися в окремих її мовних гілках. Так, в давньоіндійській мові вони залишилися складотворчими /l, ɾ/ у грецькій представлені ізоглоси /ra, ar, la, al/, сполуки /or, ur, ol, ul/ наявні в латині, в литовській /ir, ur, il, ul/, у германських мовах /ur, or, ul, ol/ [93, с.15; 157, с. 60]. На цій підставі реконструюють первісні праслов'янські форми у вигляді: псл. **/tort, tolt, tert, telt/* (пор.: **bord-, *korv-, *molt-, *berz-*) [35; 56, с. 31; 231, с. 83-84]. Вважають, що сполуки сонорного з голосним утворювали в мові-основі дифтонги, в яких перший компонент становив голосний повного творення, а другий виражався сонорним. Оскільки якість дифтонгів була різною, то й розвиток їх у слов'янських мовах виглядає неоднаковим. У

південнослов'янських мовах розвинулися сполуки типу *trat, tlat, tret, tlet* (стсл. *брада, млатъ, брѣза, млѣко*; блг. *брада, крова, млат, бреза, млеко*; схв. *брада, крѣва, млѣт, брѣза, млеко*), аналогічні ізоглоси плавних мають місце в чеській та словацькій мовах (ч. *brada, kráva, mlat, mléko*, слц. *krava, mlat, breza, mlieko*) [57, с. 154 і далі]. Решта західнослов'янських мов має такий розвиток плавних: *trot, tlot, tret, tlet* (п. *broda, krowa, brzoza, mleko*), а в східнослов'янських мовах розвинулося повноголосся: *torot, tolot, teret, telet* (укр. *борода, молот, бреза*). Якщо знехтувати якістю голосного в утворених сполуках, то всі слов'янські мови розпадаються на дві групи: одні з них мають розвиток плавних у вигляді *trat, tlat, tret, tlet*, інші засвідчують повноголосні форми *tarat, talat, teret, telet*.

У час зародження праслов'янської мови вихідними для неї були сполуки плавних, типові для діалектів де. мови-основи, а саме: *tert, telt, tort, tolt*. Функціонування в мові автохтонного населення Трипілля відкритих складів [176] та тривале перебування в цьому регіоні праслов'ян привели до відповідної зміни структури слова (і складу) у слов'янських діалектах і утворення плавних у вигляді *terьt, telьt, torьt, tolьt*. Серед численних точок зору на причини зміни плавних у слов'янських мовах зустрічаємо думки, сумісні з нашим розумінням.

Відносно природи розвитку плавних у слов'янських діалектах існують різні точки зору. А. Мейє вважає, що в сполученнях *or, ol, er, el* у праслов'янській мові після сонорного виник новий голосний, в ході розвитку цих сполук давній голосний у всіх мовах, крім східнослов'янських, зредукувався, утворивши тим самим сполуки приголосних [113, с. 46, 54-55]. Такої ж думки притримується Ю. Шевельов, який вважає появу

голосного після сонорного більш мотивованим, ніж утворення початкових сполук приголосних [205, с. 128]. Деякі вчені вважають, що в слов'янських мовах відбулася перестановка голосного в іє. сполуках *tort, tolt, tert, telt* [122, с. 46], інші допускають вплив на еволюцію плавних інтонаційних (Л. А. Булаховський, Ю. Шевельов) чи акустичних відмінностей [91, с. 35-36]. М. А. Жовтобрюх схиляється до прийняття думки про суттєву тривалість голосних та сонорних у давніх дифтонгах /or, ol, er, el/, хоча в цілому «єдиної відповіді на питання про розвиток давньослов'янських *tort, tolt, tert, telt* і виникнення східнослов'янського повноголосся в науці ще немає» [56, с. 60].

Вважаємо, що аналіз будь-якого фонетичного явища треба починати з того часу, коли явище тільки зароджувалося і можна побачити умови його виникнення, тобто з часу існування індоєвропейської прамови, точніше, до її розпаду на окремі мовні гілки. Подальший розвиток зародженого фонетичного явища в окремій мові чи групі мов відходить від попередніх умов його виникнення і стає автономним та специфічним для тієї чи тієї мови. Досліджуване явище починає вживатися в інших фонетичних контекстах, включаючи також дію граматичної аналогії в мовах, що спричиняє велике розмаїття варіантів реалізації явища. У такому вигляді, як засвідчують мови пізнішого часу, фонетичне явище має в своїй еволюції багато мовних нашарувань і в сучасному прояві виникають різні форми його реалізації, що ускладнює пізнання та тлумачення природи і суті явища. Виходячи з такого розуміння підходу до вивчення конкретного питання розвитку іє. плавних, вважаємо за необхідне розглянути їхнє становлення, насамперед, у мові-основі до її розпаду. Для такого спостереження звернімося до

аналізу етимологій давніх слів, що по-різному відображаються в іє. мовах. Розглянемо окремі лексеми з плавними в середині слова у їхньому давньому існуванні.

Візьмемо для аналізу слово *ворон*, яке має в східнослов'янських мовах реалізацію у загальному вигляді *torot*. Вважається, що ця лексема походить із псл. *vornъ 'крук', маючи в собі реалізацію *tort* (укр., рос. *ворон*, бр. *варона* 'ворона', др. *воронъ*, вл. *wron*, нл. *ron*, стар.п. *wron*, слн. *vrán*, болг., м. *вран*, схв. *vrân*, стсл. *вранъ*) [51, с. 427]. Очевидним є протиставлення *trot* – *torot*, яке відображено відповідно в західно- і південнослов'янських мовах, з одного боку, і в східнослов'янських – з іншого. Проте такий мовний поділ не є бездоганим, оскільки в кашубській та полабській мовах, в яких зустрічаються реалізації типу *tort*, маємо відхилення від загальної західнослов'янської тенденції. Пор.: каш. *varna* 'ворона', в полабській – аналогічно *korvo* 'корова', *t'örin* 'корінь' [242, с. 276]. З іншого боку, в східнослов'янських мовах подибуємо відхилення від повноголосся, наприклад: укр. *горностай* (ч. *hranostaj*), укр. *шкаралуна*, рос. *скорлуна* (стсл. *скарлуна*), у той же час повноголосні форми можуть бути також в західно- та південнослов'янських мовах, пор.: укр. *шелест* і ч. *šelest*, укр. *пелена* і болг. *пелена* [56, с. 60], а також: др. *Перунъ*, п. *Piorun*, ч., схв. *Perun*, полаб. *perëndan* 'День Перуна'. У цілому в слов'янських мовах проявляються всі варіанти сполук сонорних, відомих в іє. мові-основі як *tert*, *tret*, *teret*, з яких останні утворюють типові тенденції у двох зазначених вище мовних гілках праслов'янської. Із можливих трьох варіантів реалізації сполук плавних необхідно дати перевагу якомусь із них, що був в числі першого при зародженні цих сполук. Подивимося з цих

позицій етимологію деяких давніх слів і їхню реалізацію в мовах.

Повертаючись до слова *ворона*, зазначемо спорідненість цього кореня з іншими іє. мовами, зокрема: лит. *várna* "ворона", прус. *warne*, тох. В *wrauna*, що дає підстави вважати прояв на початку слова давнішого губно-губного напівголосного [w]. У той же час у германських мовах у значенні 'ворон' представлені слова: двн. *hraban*, гол. *raaf*, дангл. *hræfn*, *hrafn*, англ. *raven*, ісл. *hrafn*, в яких давнішим виступає початковий приголосний *h-* (герм. **hraþnoz*) [264, с. 501]. Відповідно до закону Грімма германському звуку відповідає в індоєвропейській прамові **k-*. У цілому германський матеріал дозволяє реконструювати форму іє.**kra-*, що вказує на звуконаслідувальну її природу і на спорідненість з іншими мовами: лат. *corvus* 'ворон', гр. *korax* [220, с. 109], а також у слов'янських мовах **krukъ* 'ворон' і в балтійських: лит. *krauklys* 'ворона', лтс. *krauklis* 'ворон' [50, с. 109]. В одному із курдських діалектів – сулеймані – трапляється форма з початковим *kw*: сул. *quarik* 'ворона' [200, с. 36]. Щодо реконструкції прадавньої форми, то наведений вище матеріал дозволяє припустити існування початкового іє. **k^w-*, що дає в цілому корінь **k^wera-* 'ворон, ворона'. Таким чином, вважаємо, що вихідним був корінь типу *tere-*, або *tr-*. Наведені приклади свідчать про реалізацію в різних іє. мовах сполук плавних типу *tert*, *tret*, *teret* аналогічно слов'янським мовам.

Наступний приклад також належить до далекої давнини існування іє. прамови, позначаючи малят у свиней, реконструюється у вигляді іє. **porkos* 'порося', в якому реалізована сполука голосного з плавним у вигляді *tort*. Споріднені ізоглоси розглянутого наймення представлені в

багатьох індоєвропейських мовах з тим же значенням ‘поросся’: лит. *par*, *šas*, дпрус. *parstian*, лат. *porcus*, гр. *πόρκος*, двн. *far(a)h*, курд. *purs*, с.ірл. *orc* [193, с. 332], в яких реалізована структура *tart* чи *tort*, а також *tarat* у двн. мові. Зауважимо, що початковий /р-/ є субстратного походження і виник під впливом мови трипільців із іє. **k^w*- [176, с. 77-78]. “Всюди на індоєвропейській території **sūs*, **porkos* виступали назвами диких свиней взагалі” [Трубачев, Происх. дом. жив., 1960, с. 63], лише з часом стали відрізняти молодих свиней від інших. Очевидно, що розвиток іє.**k^w* в напрямку де.**p* належить до дуже давнього часу існування мови-основи, коли діалектна диференціація в межах прамови була мінімальною, що підтверджується ідентичним розвитком (субституцією) **k^w* ~ **p* практично в усіх індоєвропейських мовах.

Зазначена іє. лексема має у слов’янських мовах такий розвиток: укр., бр. *поросся*, рос. *поросенок*, др. *порося*, болг. *прасѐ*, схв. *п्रा̋се*, ч. *prace*, п. *prosię*, вл. *proso*, нл. *prose*, полаб. *porsq*, які зводяться до псл. **porse* [193, с. 332]. У загальному вигляді плавний представлений у сполуках: *torot* у східнослов’янських мовах, у південно- та західнослов’янських – *trat*, *trot*, окрім полабської, в якій реалізується *tort*. Очевидно, що найбільш архаїчною є полабська форма, яка повністю відображає праслов’янську основу, сумісну з індоєвропейською.

Показовими стосовно цього є також форми лексеми *корова* у слов’янських мовах: : укр., рос. *корова*, бр. *карова*, др. *корова*, п., нл. *krowa*, каш. заст. *karwa*, ч., слн. *kráva*, слц. *krava*, вл. *kriwa*, полаб. *korvo*, болг., м. *крава*, схв. *кp̋ава*, стсл. *крава*, що зводяться до псл. **korva* ‘корова’ (первісно ‘рогата тварина’) [50, с. 34]. У засвідчених прикладах реалізуються сполуки плавного

у вигляді: *torot* (східнослов'янські мови), *trat* (західно- та південнослов'янські), окремо від них перебуває каш. *tart* та полаб. *tort*, які є найархаїчнішими, відображаючи псл. *korva 'корова', тим самим же й іє. *gwǫsus* 'бик, віл, корова' [220, с. 375].

Розглянуті вище давні лексеми показали, з одного боку, реалізацію повноголосся у вигляді *teret*, *torot*, *telet*, *tolot* у східнослов'янських мовах та сполук з початковими двома консонантами типу *tret*, *trot*, *tlet*, *tlot* в інших слов'янських мовах, з другого. Окремо відстоять полабська та кашубська мови, в яких реалізується прадавня сполука плавного у вигляді *tert*, *telt*, *tort*, *tolt*, відображаючи вихідний праслов'янський і відповідно іє. корінь. Такі сполуки є типовими для більшості неслов'янських мов, споріднених розглянутим лексемам у мові праслов'ян.

У всіх славістичних наукових здобутках зазначене фонетичне явище розглядають під кутом зору впливу «закону відкритого складу», який, до речі, сам має неясну природу в класичній славистиці. Нами було в попередній праці показано [176], що давньоєвропейські мови до свого зародження тривалий час перебували на території Трипілья і зазнали суттєвого впливу мови автохтонного населення, яка характеризувалася в мовленні реалізацією відкритих складів. Така особливість мови трипільців інтерферентно впливала на фонетичну систему прийшлих іє. народів, що проявилася в дії відомого нам «закону відкритого складу». Розвиток розглянутої вище сполуки «голосний + плавний» у позиції між приголосними у слов'янських мовах показав, що структура слова зазнала суттєвого впливу з боку мови місцевого населення, особливо це відобразилося в час

двомовності, коли вже відбулося змішування автохтонного і прийшлого народів. Проте фонетична інтерференція продовжувала діяти досить тривалий час, коли вже були відсутні окремі суб'єкти цього фонетичного процесу [180, с. 179]. Через те що доля еволюції плавних у слов'янських мовах неоднакова, отже, як зазначає М. А. Жовтобрюх, зміни відбувалися не одночасно [57, с. 157]. Загальноприйнято, що повноголосся завершилося в другій половині IX ст. Оскільки для порівняння з розвитком слов'янських плавних беруть в основному факти із мов балтійських, германських, романських, то, очевидно, що ці мови, які також перебували до свого розселення в Європі на території Трипілля, також зазнали впливу відкритоскладової структури мови автохтонного населення. Про це свідчить переважаюча частота вжитку відкритих складів у давніх рунічних, готських, давньоверхньонімецьких, старофранцузьких текстах [176, с. 53]. У той же час, у цих та інших мовах збереглися і закриті склади і, зокрема структури *tert*, *telt*, в яких складова межа проходила після сонорного. Пор.: лат. *porcus* 'порося', нім. *Bart* 'борода', *Helm* 'шолом', *Milch* 'молоко', лит. *vàgna*, *kàrve* 'корова', *dervà* 'ліс' [57, с. 157]. Із зазначеного вище нашого дослідження відомо, що на початку 2 тисячоліття до н. е. більшість мов уже перебувала в Європі, і таким чином, вони не отримали з боку трипільської такого впливу на свою мовленнєву структуру, як це трапилося у випадку зі слов'янськими мовами. Фактично всі чи більшість мовних фактів свідчать про реалізацію у цих європейських мовах сполук типу *tert*, *telt*.

Щодо слов'янських мов необхідно припустити, що зазначені сполуки *tert*, *telt* були притаманні і слов'янській прамові в час її зародження, але вони у своїй більшості не

зберегли їх, а розвинули відкриті склади. Сильний і тривалий вплив мовного Трипільського субстрату на слов'янські мови привів до утворення лише відкритих складів, в результаті чого наявні структури змінилися в напрямі *tert* > псл. *terьt*, *telt* > псл. *telьt*. Новоутворені сполуки плавних разом з голосним репрезентували склади, що відповідали дії закону відкритого складу. Формально така зміна закритого складу в відкритий свідчить про метатезу плавних, яка відбувалася, очевидно, до появи редукованого голосного, що розвинувся в східнослов'янських мовах після плавного. Новоутворені в останніх структури типу *terьt*, *telьt* згодом привели до повноголосся, яке у мові-основі слов'ян допускали вчені Є. Курилович, О. О. Шахматов [203, с. 33-34]. Проте на нашу думку, первісними у протослов'янській (до впливу мови трипільців) все ж були іє. сполуки *tert*, *telt*, що привели до повноголосся *terьt*, *telьt* у цих мовах, яке закріпилося згодом у східнослов'янських, а потім появилася метатеза *tret*, *tlet* у більшості західно- та південнослов'янських мов. Такі фонетичні зміни узгоджувалися з дією закону відкритих складів у мовленні трипільців.

Наявність сполук *tert*, *telt* у ранньопраслов'янський час засвідчують запозичення у неслов'янські мови. Так, в угро-фінських мовах трапляються слов'янські лексеми, пор.: фін. *warpu*, карельськ. *varpu* та др. *воробуи*, стсл. *врабуи*; фін. *karsta* та др. *короста*, укр. *короста*; фін. *parh*, карельськ. *park* і рос. *пороша*, діал. *пороха*; фін. *talkoo* і др. *толока*, укр. *толока*; фін. *taltta*, карельськ. *taltta* та укр., рос. *долото* [57, с. 159]. Слов'янські запозичення у фінські мови стверджують існування у слов'ян сполук плавних типу *tart*, *talt*, які були типовими для

давньоіндоєвропейської мови. Цей час припадає на добу розпаду де. прамови і характеризує окремі мови початку 2 тисячоліття до н. е. Зазначені вище структури з плавними є типовими і для інших де. мов, зокрема, пор: лит. *skavarda* і др. *сковорода*; лтс. *kalps* і др. *холопъ*.

Таким чином, у результаті аналізу сполук голосного з плавним у міжконсонантній позиції слова в слов'янських мовах, розвиток яких відбувався під впливом Трипільського мовного субстрату, отримуємо такі висновки: 1) сполуки *tert, telt, tort, tolt* як праіндоєвропейські припадають на період зародження протомови слов'ян (середина 3 тис. до н. е.), 2) зазначені сполуки змінилися під впливом відкритого складу в Трипільському субстраті і отримали вигляд *terъt, telъt, torъt, toltъ* (ранньопраслов'янський) та *tret, tlet, trot, tlot* і *teret, telet, torot, tolot* (пізньопраслов'янський період).

Порівняльний аналіз реалізації плавного в слов'янських мовах і мовах інших індоєвропейських дозволяє припустити, що праслов'яни в час свого зародження успадкували від іе. прамови ті ж три можливих варіанти структур, а саме: *tert, tret, teret*. У псл. мові на терені Трипільля під впливом відкритоскладовості у мові трипільців активно розвинулася сполука *terъt*, хоча зберігалися як релікти минулого й сполуки плавного *tert*. Розпад псл. мови засвідчив у мові венедів (західнослов'янських) як провідну структуру плавного у вигляді *tret*. Ця ж сполука плавного поширилася і на мови південнослов'янські. У мові антів (східнослов'янських) на терені Трипільля (нинішньої України) розвинулося активно повноголосся *teret*, хоча в мовах чи діалектах цієї групи, як і в інших, реалізуються також і структури типу *tert, tret*.

Як уже говорилося, у порівнянні до інших іє. мов найбільший вплив зазначений субстрат зробив на слов'янські мови, які територіально тривалий час залишалися в місцях помешкання трипільців, але перш за все на українську, в діалектах якої до сьогодні зберігаються архаїчні риси праслов'янської мови.

2.2.2. Плс. *ш/*ј та їх розвиток у слов'янських мовах

Рефлекси розвитку зазначених напівголосних сонантів у слов'янських мовах привели до ряду чергувань приголосних, які є характерними для давнього стану мов та діалектів слов'янського ареалу і відображають особливості розвитку мов. Чергування, або альтернація, являє собою парадигматичні відношення між одиницями одного рівня, які можуть замінювати одна одну в одиницях вищого порядку [26, с. 580]. У вигляді фонетичних одиниць вони є структурно конгруентними і виступають взаємозамінними в тій самій позиції морфеми. Незалежно від типу морфемних альтернацій в основі останні виступають історично фонетичними, що в сучасній мові виглядає непрозоро і покрито діахронічними нашаруваннями. Глибока давнина існування приховує від сучасного спостерігача природу зародження чергування і шляхи його видозмін. До таких звукових змін відносимо чергування приголосних /j/ – /l/, що притаманне формам дієслів минулого часу: укр. буў – були. «Питання про витворення форм дієслів минулого часу однини чоловічого роду на -в (-ў), – писав С. П. Бевзенко, – не знайшло ще задовільного розв'язання в лінгвістичній літературі» [11, с. 313]. Наразі відомі дві точки зору щодо природи зазначеного

чергування: фонетична, яку представляють О. О. Потєбня, О. Шахматов, Є. Тимченко, і точка зору, згідно з якою альтернація викликана дією морфологічної аналогії, яку відстоюють С. П. Бєвзенко, О. І. Бондар та ін. [17]. Наш аналіз реалізацій /ǰ/ – /л/ та інших часткових випадків проявлення зазначених альтернантів у різних слов'янських мовах дозволяє тлумачити обидва підходи як такі, які можуть прояснити зазначені фонетичні зміни.

Цікаво подивитися на реалізації відповідних членів опозиції, що маніфестуються в різних позиціях слова як у відміченій парі, так і в інших відношеннях, та динаміку змін альтернантів /ǰ/ – /л/ на матеріалі слов'янських мов і діалектів.

Досить різноманітно виглядає реалізація першого альтернанта /ǰ/ в українській мові та її діалектах. Перш за все відзначимо, що зазначений формант /ǰ/ походить із форм псл. **-ew/-ow-*, **-owi*, які, як пише Х. Шустер-Шевц, змінилися в сучасній нижньолужицькій мові в *-ej-/oj-*, *-oj*, наприклад: *kralówtwo* > *kralojstwo*, *wowterk* ‘вівторок’ > *wojterk*; *susedoju*, *kowaleju* (дав. відм.) [261, с. 63]. Аналогічна зміна **-ow* > *-oju/-eju* реалізується в сучасній українській літературній мові у вигляді форм орудн. відм. одн.: *хатою*, *водою*, *працею*, *кручею* [109, с. 87]. На Чернігівщині, в говірках Холмщини і зрідка на Полтавщині поряд з літературними формами вживаються варіанти типу *хатой*, *водой*, *земл'ой*. С. П. Самійленко пояснює такі відмінності в порівнянні з нормативними формами зміною типу: *-oju* > *-oj* > *oi* [149, с. 79]. Очевидним є артикуляційне послаблення в ауслауті слова, в результаті якого відпав кінцевий голосний, а середньоязиковий /j/ змінився в нескладовий сонорний (напівголосний). С. П. Бєвзенко вважає, що такі форми

«витворилися, мабуть, не без впливу російської мови» [11, с. 58]. Проте зміна /w > j/, на нашу думку, належить до архаїчних рис праслов'янської мови, і її інновації наявні в різних слов'янських мовах.

У південно-західних говорах України вживаються в орудному відмінку однини замість нормованих форми з -оў, -еў, наприклад: *хатов, руков, душов* [97], а також контаміновані форми «на -ойов, -ейов і навіть на -овйов» (*водойоў, землейоў*) [11, с. 58; 149, с. 80]. Вчені зазначених праць вважають, що в цих змінах порівняно до літературних форм відбулося випадіння серединного /j/ та витворення кінцевого нескладового звуку /ў/. Незважаючи на сусідство словацької та чеської мов, в яких в орудн. відм. одн. вживається закінчення -оў, в пограничних районах з українськими говорами в словацькій мові зафіксовано закінчення -ом, а не -ов, тому наявність -оў «не може служити доказом іншомовного походження таких форм в українських південно-західних говорах» [149, с. 80]. Очевидно, що діалектні українські форми мають архаїчний характер і закінчення належить до псл.*-ow. У галицькому наріччі широко представлено закінчення -ов, яке засвідчено в іменних та прикметникових формах орудн. відм. одн. в текстах, обстежених нами [206; 207].

Зазначені вище форми на -ов найраніше були засвідчені в сербській мові починаючи з XII ст. у вигляді *правовь, воловь, земловь*, проте з XIII ст., як зазначає С. П. Бевзенко, «ці форми витісняються поступово формами на -ом» (*водомь, свободомь*) [11, с. 59]. Останнє свідчить про функційну спорідненість закінчень -ов та -ом у сербській мові і, ймовірно, про їхні єдині витоки в фонетичних реалізаціях.

У говірках Західної України (Закарпаття, Галичина, Тернопільщина) реалізуються також форми орудн. відм. одн. з закінченням *-ом*, наприклад: *гором, коровом, пишицьом*, викликані, як передбачає С. П. Самійленко, мабуть, впливом іменників з основою на *-ǫ-, -jǫ*, підтримані «системою польської чи словацької словозміни» [149, с. 81].

І. Г. Матвіяс, розглянувши реалізації закінчень орудн. відм. одн. іменників I відміни на широкому діалектному матеріалі в Україні, відзначає, що їхня різноманітність «зумовлена своєрідними фонетичними процесами, аналогічним чинником та іншомовними впливами» [110, с. 30], проте автор не розглядає природу цих закінчень і не звертається до праслов'янського часу чи індоєвропейського контексту. Очевидно, що різноманітність закінчень в українських говорах є наслідком розвитку відповідних субетносів та їхніх мов на фоні загальноукраїнських літературних утворень.

Як показав наш матеріал, зазначені фонетичні зміни відбувалися під впливом артикуляційного послаблення в кінці ненаголошеного слова, яке й привело до випадіння приголосного /j/ чи утворення нескладового /j̥/. Зміна фонетичного напруження у зазначеній позиції українського слова підтверджується також реалізацією в споріднених граматичних формах в ауслауті голосного *-o/'o*, засвідченого в говірках Тернопільщини: *хато, м'ітло*.

Аналіз вищезазначеного матеріалу свідчить, що розглянутий праслов'янський формант розвивався в напрямі: *псл. *-ow > /-ow, -oj, -om, -o/* у слов'янських мовах та говорах.

Зазначена спорідненість відображається також у чергуванні *w/l* в українських формах типу *був – були, читав – читали*.

Паралельний розвиток *w/l* спостерігаємо також у порівнянні слов'янських мов : укр. *був* та рос. *был, читав – читал*. Відмінна реалізація кінцевих приголосних пояснюється впливом різних в українській та російській мовах фонетичних структур, що полягає, зокрема, в сильнішому ауслаті в російській мові порівняно до українського. У результаті такої відмінності в українській мові реалізується нескладовий */-ǔ/*, а в російській більш напружений */-л/*. Проте в українській мові, як тільки */ǔ/* попадає в сильну позицію, він зразу ж переходить у плавний */л/* (*були, читали*).

У результаті спостереження та аналізу можна зробити висновок, що укр. */ǔ/* та рос. */л/* пов'язані з більш давнім іє.*j і їх розвиток в окремих мовах є паралельним і незалежним, хоча хронологічно він може бути різним. Давній зв'язок *w/l* етимологічно пов'язаний з іє.*j, попри те що з часом у результаті дії **аналогії** в обох мовах можуть виникати в споріднених словах пари зазначених звуків, абсолютно незалежних від історії розвитку цих слів. Мабуть, до таких випадків можна уналежнити словоформи в українському літературному та галицькому мовленні типу *орел – орев, стіл – стів* і таке інше.

У руслі розглянутої природи знаходяться також відповідники *w/l* в українській літературній мові та російській, наприклад, слова типу укр. *вовк – рос. волк* і далі відповідно: *мовчати – молчать, повний – полный, човен – челн*. Фонетична особливість розвитку іє.*j > *w/l* свідчить про суттєву розрізнявальну ознаку в сучасному стані української та російської мов.

Оскільки інновації давніх */w, l/* у слов'янських мовах представлено досить широко і різноманітно, розглянемо

природу їхнього розвитку в цих мовах, починаючи з чергування відповідних *w/l* в українській мові та її діалектах. Звернімося до реалізації другого альтернанта */л/* у слов'янських мовах.

Х. Шустер-Шевц, розглянувши фонетичні особливості слов'янських мов, виокреслив макродіалекти, які існували в пізньослов'янський період перед розпадом прамови і щодо зазначеного вище приголосного відзначає, що в західних макродіалектах відсутнє */л/*, а у східних та південних (окрім болг.-македонск.) наявне */л/*. Напр.: польск. *ziemia* [-mja] – рос. *zemlja* [258, с. 25]. Вважається, що давнішими є форми без приголосного */л/*, якому передував у цій позиції слова звук */j/*.

Однією із давніх праслов'янських ізоглос є зміна сполук «лабіальний + j», в результаті чого виявився приголосний */л/* (п. *ziemia*, ч. *země*, вл., нл. *zemja* – др. *zeml'e* ‘земля’) (у болгарській та македонській мовах відсутнє */л/* – це виняток із південно-західних мов) [260, с. 318].

У сучасній українській мові наявне чергування губних з «губний + л» в 1. ос. одн. та 3. ос. мн. у дієсловах, наприклад: *любити – люблю, ломити – ломлю, топити – топлять, графити – графлять*. Вважається, що цей так званий «епентетичний» приголосний */л/* у північних і південно-західних говорах України не розвинувся, і на його місці виявився */j/* або */н/* [145, с. 341]. Наприклад: *л'убју, спју, ломн'у*. В окремих випадках проявляється лише */j/*, що спричинило чергування твердого і м'якого приголосних: *робити – роб'у, спати – сп'у, ломати – лом'у* [145, с. 341]. Фонетично м'якість приголосного можна розглядати як варіант реалізації приголосного */j/*, що дозволяє звести до нього всі відносини розвинутих звуків. Праслов'янські сполучення з */j/* не переходять у мові гуцулів у м'який */л'/*

(*ловйу, л'убйу, топйу*), на місці /j/ може появлятися носовий м'який /н'/ (*вим'я > вимня, земля > земня, зм'як > змнєк*). В останньому випадку звук /н/ появився під асоціативним впливом попереднього /м'/ (прогресивна асиміляція), така зміна не властива літературній мові. Розглянуті чергування представляють собою ланцюжок зміни звуків у напрямку псл. *-j- > /-j-, -l-, -n-/ , що досить наглядно реалізується у словоформах: *земйа – земля – земня*.

Вищенаведений аналіз розвитку праслов'янських приголосних /w, j/ показав, що вони мають в окремих мовах такі рефлекси:

(1) псл. *-ow > /ow, oj, om, ol/

(2) псл. *-j- > /j, l, n/.

Порівняння цих змін свідчить, що в (1) подані рефлекси в **ненаголошеній** кінцевій позиції слова, а зміни типу (2) наявні в середині слова в **наголошеному** складі. Проте в парадигмі словозмін зазначені рефлекси приголосних можуть бути в тій самій позиції слова і представляти таким чином чергування, серед яких найбільш поширеним є зміна типу /w/ – /l/. Матеріал слов'янських мов свідчить про те, що розглянуті альтернанти /j/ – /l/ можуть виступати в тій самій позиції різних форм слова і отже, чергуватися між собою, як наприклад: укр. *був – були*, а також: *горілка – діал. горівка, стіл – стів*. Як уже вище йшлося, у подібні відношення вступають зазначені альтернанти в споріднених словоформах у різних мовах, пор.: укр. *був – рос. был, вовк – волк, мовчати – молчать, човен – челн*.

Подані вище праслов'янські приголосні походять із напівголосних іє.*w/j. Зазначені зміни звуків показують, що псл. *-w може змінюватися в /-j/, але псл. *-j не переходить в /-w/.

Звідси випливає, що у всіх зазначених вище змінах і чергуваннях у слов'янських мовах первинним і похідним був іє.*/w/. Поскільки /w/ напівголосний, то, очевидно, він виступав як призвук якогось складного звука. Щоб це був за звук, відповідь на це питання дає етимологічний аналіз відповідних слів.

До ранньопраслов'янського часу існування мови уналежнюємо лексему укр. *човен*, вбачаючи в анлауті палаталізацію *č-* (із **k'-*). Початок слова утворює сполука *čow-*, в якій має місце вставний голосний, а в цілому вихідним є псл. **k'w* із іє. **k^w* (пор. сербохрв. *чу̀н*; свн. *kane* 'човен', д.ісл. *kani* 'посудина, миска'). Звідси випливає, що укр. *čowen* походить із іє. **k^wene* 'човен' [176, с. 225]. Германський матеріал свідчить, що мотивацією зазначеного кореня було значення 'один', що, можливо, пов'язано з *одним* човнарем. Проте глибокий аналіз О. А. Войцевою цього плавального засобу показав, що первинно такий човен у слов'ян вироблявся із одного стовбура дерева і називався *однодеревка*, *довбанка*, тобто 'човен, видовбаний з одного відземка дерева' [34, с. 90]. Безсумнівно, такий спосіб виготовлення цього предмета пересування на воді і послуговував утворенню назви *човен* в українській та інших слов'янських мовах, маючи в собі первинну мотивацію 'однодеревка'.

Аналіз слова *човен* показав, що в прадавньому *k^w*-призвук /w/ пом'якшив попередній зімкнений, одноразово утворивши сполуку *k'w*. Сполука приголосних (*k'w*) під впливом Трипільського субстрату отримала епентетичний губний голосний /o/, що привело у цілому до зміни вигляду *čow-* [176, с. 60-65].

Розвиток початкового $*k^w$ у напрямку $*k^j$ привів до пом'якшення зімкненого і переходу його в сполуку $*sw$ - (або під впливом субстрату в sp -). Ця сполука наявна у всіх слов'янських мовах, за винятком діалектних реалізацій. Зокрема, у гуцульському наріччі засвідчуємо споріднені форми у варіантах: *с'етки, Светий вечір, Сет. Юра, светкуют, із Василеним Сетим, урочесте с'ето, головне рокове свето, по головних рокових с'етках, по Сетій неділі, с'ето Юрія* [207].

Очевидним є спонтанне варіювання у кореневій морфемі приголосних $/w - j/$, яке свідчить про давні відношення цих сонантів, зокрема розвиток у вигляді $w > j$ згідно з етимологією розглянутих словоформ. Про такий перехід у слов'янських мовах свідчать давні полабські лексеми, зокрема: полаб. *gjozdā* відповідає: п. *gwiazda*, нл. *gwězda*, вл. *hwězda* та ін. (псл. $*gvězda$), пор. також: полаб. *kjot* 'цвіт' і п. *kwiat*, нл., вл. *kwět*, слц. *květ* (псл. $*kvěť$), полаб. *sjot* 'світ', п. *świat*, нл., вл. *swět*, ч. *svět* (псл. $*svěť$) [242, с. 154, 243, 712]. Первинним вважаємо розвиток $/w \rightarrow j/$ із давнього іє. $*k^w$, але поступово в слов'янських мовах розвинулося відповідне чергування, в якому $/w/$ змінювався за аналогією до подібних словесних структур.

2.2.3. Зародження протиставлення твердих/м'яких приголосних

Зазначена вище фонетична зміна призвуків у псл. $*w > j$ свідчить про шлях зародження м'яких приголосних у слов'янських мовах, початковий етап якого припадає на спільноіндоєвропейський час, хоча в іє. прамові відсутні власне тверді/м'які фонемі. Очевидно, що до розпаду іє. мови-основи відбулися фонетичні зміни серед зімкнених глухих та дзвінких у

вигляді: $*k^m > *k^i$, $*g^m > *g^i$. Ці зміни породили фонематичне протиставлення твердого/м'якого в слов'янських мовах, тобто псл. $*k/*k'$, $*g/*g'$. Питання наявності такої фонемної пари звуків у іє. прамові є сумнівним, і частина вчених його не приймає (А. Мейє, В. Георгієв). Все ж необхідно зазначити, що розподіл прамови на дві групи *kentum/satem* свідчить, що задньоязикові приголосні в окремих мовах мали сатемне пом'якшення, в результаті якого ці звуки у відповідній позиції слова змістилися у своїй артикуляції до локусу середньоязикових і стали палаталізованими, змінившись потім в свистячі передньоязикові (пор. лат. *centum* і др. *съто*). З часом група м'яких приголосних у слов'янських мовах розширила своє функційне поле, що стало наслідком першої, другої та третьої палаталізацій. У таких змінах поширилась реалізація м'яких приголосних, в результаті чого в окремих випадках *j*-призвук міг розвинутися у повноцінний приголосний середнього ряду /j/, наприклад, $b' > bj$, $r' > rj$. Для нас особливо суттєвими є губні, які фонетично могли становити собою сполуки «губний + j» (пор: укр. *б'є* /бйє/, *м'яч* /мйач/, *в'юн* /вйун/).

Як зазначає О. Брок, поняття палаталізації ґрунтується «на основі єдиного фізіологічного принципу», хоча за своїми результатами часто виявляється різнорідним [18, с. 148]. Вихідною точкою у цьому фонетичному процесі для голосних /e, i/ («м'яких», «палатальних») є зосередження язика в передній частині ротової порожнини в напрямку твердого піднебіння в протилежність до голосних заднього ряду /o, u/ («твердих», «непалатальних»), маса язика яких знаходиться в задній частині ротового резонатора. Зазначений фізіологічний контраст дозволяє розрізняти відповідно «м'які» та «тверді» приголосні,

звідки перші, що стоять перед голосними переднього ряду, стають палатальними («м'якими»), їм артикуляційно протиставляються приголосні в позиції перед голосними заднього ряду. Щодо суб'єктивного відчуття, то «власне звук» (за Брокком) у «м'яких» приголосних має вищий показник порівняно до «твердих» і робить їх більше «м'якими» [там само, с. 149]. Тобто, палаталізовані приголосні є артикуляційно напруженішими, ніж непалаталізовані, або мають більшу «енергетичність» порівняно до «твердих» [170]. Наприклад, пор. /k/ як «тверде» в *ka* та як «м'яке» в *ki* і аналогічно зміну голосного /a/ в позиції між «м'якими» приголосними в напрямку *ä-ä-e* [18, с.149]. Розглянуті варіанти звуків як тверді та м'які визначаються первинно лише **позиційними** умовами їхньої реалізації. Завдячуючи такій загальнофонетичній рисі щодо палаталізації звуків розглянуті відтінки приголосних властиві всім мовам, в яких приголосні реалізуються перед голосними переднього ряду /e, i/. На цьому, **першому** етапі, розрізнення твердих і м'яких приголосних не має в собі якогось семантичного навантаження, і тому такі відтінки в мовленні цих звуків, як правило, не помічаються мовцями. Проте з часом з перебігом розвитку мов в окремих із них фонетична ознака «палатальності» звуку закріплюється за останнім, і приголосний з цим показником може вживатися і в іншій позиції слова, наприклад, перед голосними заднього ряду /o, u/. У таких випадках реалізація приголосного стає **автономною** щодо колишньої закріпленої за ним позиції в слові [64]. Такий приголосний набуває нового статусу – фонематичності, в результаті чого в системі даної мови починають розрізнятися групи фонем «твердих» і «м'яких». Наявність фонематичної

ознаки палатальності серед приголосних характеризує **другий** етап у розвитку системи консонантів. Розрізнення твердих/м'яких приголосних властиве більшості слов'янських мов, проте воно відсутнє в сербській та словенській мовах [18, с. 150]. З іншого боку, повністю відсутні палаталізовані фонемі в системі германських мов, що суттєво відрізняє їх від мови слов'ян. На додаток до вищесказаного відзначимо, що «м'якими» приголосні виступають також у позиції перед приголосним /j/, який більше, ніж голосні /e, i/, впливає на попередній приголосний. Останнє зауваження характеризує ступінь «палатальності» приголосного, яка артикуляторно полягає в тій «відносній енергії, з якою відбувається концентрація маси язика в напрямку до переднього піднебіння, тобто практично в напрямі до /j/», маючи ту відносну висоту власне звуку, типового для «м'якого» приголосного (Брок, 2010, с. 151). Тобто, наближаючись до артикуляційного локусу /j/ попередній приголосний збільшує свою ступінь «м'якості» і стає артикуляційно напруженішим. Звернімо увагу ще на одну особливість палаталізованих приголосних, про яку детально говорить О. Брок у своїй відомій праці [18, с. 152 і далі].

У випадку, коли приголосні мають властивості лише чисто фонетичні (позиційні), між консонантом і наступним голосним немає якихось перехідних звуків, і це можна позначити таким чином: *ti, te, tã* і т. д. Інакше ведуть себе тверді/м'які приголосні у мовах з «палаталізацією», у цьому випадку приголосний займає вище положення, ніж наступний голосний, і між цими звуками з'являється перехідний елемент у вигляді /i/ або /e/ [18, с. 152], тобто *tⁱi, t^ee, t^ãã* і т. п. Очевидно, що тут мають місце різні ступені палаталізації, які О. Брок називає

«і'та», «е'та, «а'та» палаталізації. Пом'якшення приголосного може досягти ступені «j'тої», у цьому випадку передня спинка язика повністю змикається з твердим піднебінням, в результаті чого можуть з'явитися приголосні /n, l/, наприклад: *мясо, м'язинац* [там само, с. 152]. До таких випадків належить поява фрикативних на місці перехідних звуків, зокрема утворення палаталізованих африкат /č, ž/ на місці /k, g/, широко відомих у слов'янських мовах як результат першої палаталізації [18, с. 159]. Остання має праслов'янськеєдиний характер і охоплює всі діалекти мови в цілому, друга і третя палаталізації хронологічно є вторинними і проявляються в окремих мовах непослідовно і з рядом винятків від загальної тенденції. Перша палаталізація включає в себе такі зміни: “/g, k, ch/ + голосний переднього ряду” > /č (> ž), č, š/ (голосні переднього ряду /ê/ě, î/ī, ên, ĩn / ěm, ĩm/) [56, с. 30; 231, с. 80].

Говорячи в історичному плані про російський консонантизм Б. Панцер відзначає, що останній зумовлений і прямо залежить від змін у системі голосних, зокрема голосні переднього ряду впливають на попередній приголосний, палаталізуючи його, що дозволяє говорити про «гармонію складу» (*Silbenharmonie*) в праслов'янській мові [248].

Повертаючись ще раз до характеристики перехідного звуку при палаталізації приголосного, необхідно відзначити, що цей звук може мати різну якість у подібних фонетичних умовах у слові і також у різних мовах. Так, в одних мовах між м'яким губним та /a/ розвинулося повне /i/ (гуц. *мясо* /mia-/), а в інших воно відсутнє, в одних випадках чітко звучить /i/, в інших немає відчутного *i'того* переходу [18, с. 158]. Чим це визвано, питання залишає О. Брок відкритим. Зі свого боку, хочемо висловити

думку, що причиною зазначених явищ є природа палаталізованого приголосного. Саме в самому консонанті потенційно наявний образ перехідного елемента, який реалізується за сприятливих фонетичних умов. Цей звуковий елемент з'явився історично в результаті змін у межах звуку і складу та слова. На таку думку наводять приклади і спостереження О. Брока. Бувають випадки, що перехідний елемент залишається, а «м'якість» приголосного, яка його визвала, зникає (наприклад, в укр. мові бувший м'який /p'/ залишає свої сліди в слові *буря* /buria) (пор. *кочар*) [18, с. 158], також в східнославацькій *torjo, torja*). Взагалі-то в мовах мають і інші випадки щодо особливостей розвитку перехідного звуку, про що буде мова в подальшому викладі матеріалу.

Закінчуючи розгляд процесу палаталізації в слов'янських мовах, необхідно відзначити ще одну її суттєву рису – фактично в усіх випадках у мовах наявний вплив наступного звуку на попередній, тобто діє **регресивна асиміляція**. Це явище можна вважати типологією рисою для слов'янських мов. Як уже раніше говорилося, подібний вплив з боку **попереднього** звуку на наступний трапляється рідко [18, с. 160]. У той же час, наприклад, для германських мов характерною є прогресивна асиміляція, зокрема вплив приголосного на наступний голосний чи приголосний.

Виходячи із загальних висновків розглянутого процесу палаталізації в слов'янських мовах, звернімо увагу ще на один штрих її особливостей, який зустрічатиметься при розгляді подальшого матеріалу. Із попереднього слідує, що найбільший ступінь палаталізації отримує приголосний у тому випадку, коли після нього знаходиться середньоязиковий /j/, артикуляція якого

прямо пов'язана з процесом «пом'якшення» попереднього консонанта. Саме наявність такої фонетичної позиції в слові і могла бути причиною первісного зародження групи «м'яких» приголосних у слов'янських мовах.

На нашу думку, витоки походження м'яких приголосних полягають саме у перетворенні іє. задньоязикових лабіовелярних $*k^w$, $*g^w$ у відповідні приголосні з *j*-призвуком, тобто в $*k^j$, $*g^j$. Зміна *w*- на *j*-призвук, у свою чергу, викликана впливом попереднього голосного переднього ряду, який частково наблизив артикуляцію задньоязикового до середньоязикового. Спершу це були алофони, закріплені за відповідною позицією в слові, але згодом в окремих іє. мовах наявне фонетичне протиставлення k/k' , g/g' , h/h' набуло автономні функції і стало вживатися у різних позиціях слова, маючи в реалізованому контрасті певну лексичну чи граматичну семантику. З цього часу в діалектах діють у мовленні фонематичні реалізації твердих/м'яких задньоязикових. Саме на їхньому підґрунті і виникли подальші зміни, що привели до розрізнення мовних груп: *кентум* і *сатем*. У сатемних гілках мов група м'яких приголосних розширилася і охопила велику кількість первісно маркованих твердих приголосних різного місця утворення. У такому стані зародилася праслов'янська мова, ввібравши в себе ряд фонетичних рис із праїндоевропейської. У діалектах праслов'янської мови чітко розрізнялися тверді та м'які приголосні, хоча і по-різному проявляли свої особливості в мовленні. Особливо важливими щодо цього є сполуки «губний + *j*», про які говорилося раніше і які належать до дуже давнього часу існування праслов'янської мови. Зупинімося на цьому спеціально.

Виходячи з вищесказаного, утворені м'які приголосні у праслов'янській мові за відповідних фонетичних умов могли артикуляційно послаблюватися, в результаті чого відбувалися зміни в напрямку утворення сполук консонанта з /j/, що належить до процесу палаталізації. Стосовно губних це значить, що у даному випадку відбувалася зміна типу: $*b^j > *bj$. Очевидно, що «перехідний» звук від лабіального до наступного голосного переднього ряду розвинувся у повноцінний приголосний /j/ [18]. У час розпаду праслов'янської мови такі сполуки як «губний + j» по-різному розвивалися в окремих її діалектах. В одних із них залишилися такі словоформи без змін, як, наприклад, в західнослов'янських мовах: п. *ziemia, łowię*, ч. *zestě, koupě*, слн. *zem, kupa*, вл., нл. *zetja*, але в сх.слов. та сербохорв. мовах появився приголосний /l/: укр. *земля* (із $*zetja$), *гребля, ловля, люблю, рос. земля, купля, люблю*, бр. *зямя, люблю, ловлю*, схв. *зёмља, кўльив* [56, с. 35]. В останніх сонант /l/ появився лише в тих словоформах, в яких у зазначеній позиції слова цьому приголосному хронологічно передував /j/, але в решті словоформ тих же лексем залишався один губний приголосний. У результаті змін у споріднених морфемах зародилося чергування типу /б-бл'/, /п-пл'/, /м-мл'/, /в-вл'/, /ф-фл'/, наприклад: укр. *любити – люблю, купити – куплю, графити – графлю, ловити – ловлю, мовить – мовлю* [87, с. 293]. У славістичних працях учені вважають, що новий приголосний /l/ є вставним, не пояснюючи при цьому причини такого явища. Згідно з нашим розумінням допускаємо, що цей приголосний з'явився на місці історичного /j/, який наявний у відповідних лексемах ранішнього часу. Таким чином, в словах відбулася зміна приголосних $j > l$, які є артикуляційно близькими і

належать до однієї групи звуків – сонорних. Проте в цих же мовах і діалектах зазначена вище зміна могла не відбутися, у таких випадках залишалася до вжитку давня сполука «губний+ј», яка утворювала аналогічне вищезазначеному чергування з твердим губним. Наприклад: укр. *бѹти* – б'ю /бйу/, *пѹти* – п'ю /пйу/, *вѹти* – в'ю /вйу/ [там само, с. 293].

Необхідно зазначити, що реалізація /l/ (або його відсутність на місці /j/) у слов'янських мовах відбувається непослідовно і можна говорити лише про ту чи ту тенденцію. Так, у західнослов'янських мовах, як правило, засвідчено давній /j/, проте зустрічаємо також слова з новим /l/ у цій же позиції. Наприклад: псл. **grebja*, **grobja* 'гребля' реалізується в п. *grobla* 'загата', слц. *hrobl'a* 'насип, купа, могила', нл. *grobla* 'рів, канал' [51, с. 589], псл. **zemja* 'земля' відбито в слн. як *zémija* [49, с. 259].

Таким чином, вищепроведений аналіз реалізацій твердих/м'яких приголосних у слов'янських мовах засвідчив походження цього протиставлення із розвитку псл. **w > j* у напрямку фонемізації приголосних перед наступним /-j/ та голосними переднього ряду. Серед приголосних необхідно виділити як первинний в цьому фонетичному процесі задньоязиковий /k/ (глухий та дзвінкий), що походив із іє. **k^w*. Саме такий лабіовелярний мав необхідні фонетичні умови для зародження фонемної пари *k/k'*, що поширилося серед інших приголосних у подібних умовах і сприяло їхній фонематичній автономності.

Аналогічно з палаталізацією у слов'янських мовах наявна **веляризація** приголосних у позиції перед голосними заднього ряду /ц, о/. Артикуляційно попередній приголосний

уподібнюється до місця творення зазначених голосних і стає більш «твердішим» щодо не-веляризованого звуку [18, с. 162]. Задня спинка язика наближається до м'якого піднебіння, причому відбувається одноразово також округлення губ, що точніше було б назвати даний процес як «лабіовеляризація». Акустично веляризований консонант звучить як нижчий, маючи порівняно меншу власну силу вимови. Залежно від щільності контакту спостережуваних приголосного і голосного між ними може утворюватися «перехідний» звук, що свідчить про ступінь веляризації приголосного, наприклад, пор.: m^u , m^o , $m_{\text{ю}}$. У російській мові, пише О. Брок, після /k, g/ перед /o/ може розвинути звук, подібний до англ. /w/, що на слух сприймається як *ko*, то як *kwo* [18, с. 164]. У цілому в російській спостерігають у подібній фонетичній позиції /перед u, o/ приголосні з «гугуро-лабіальним» перехідним звуком: b^u , p^u , v^u , f^u , m^u , g^u , k^u , x^u . Особливо чутливим є цей звук, коли він має етимологічну природу в слові, тобто сліди бувшого лабіовелярного приголосного типу k^w , g^w , x^w . Наочно це можна проілюструвати з допомогою діалектних свідчень, зокрема кашубського або великопольського, в яких слово *поле* має вигляд $p^u glq$. Зазначена форма слова походить історично із іє. $*k^w en$, в якому в результаті впливу Трипільського субстрату початковий приголосний змінився у губно-губний /p/, проте w-призвук не зник повністю, а зберігся в окремих слов'янських діалектах.

Явище веляризації відбувається тільки як дія регресивної асиміляції з боку голосного на попередній приголосний подібно до розглянутої вище палаталізації.

2.2.4. Зміна псл. *ô/ê > i**в слов'янських мовах**

У слов'янських мовах, як правило, в корені слова збереглися довгі праслов'янські /ô, ê/ (напр., рос. *конь, печь*, вл. *коп, рѣс*, схв. *кѡпј, рѣс*), проте в українській на їхньому місці утворився голосний /i/. Зміна давніх голосних, як прийнято в сучасній славістиці, відбувалася після занепаду редукованих /ь, ъ/ у наступному складі. Вважають, що зазначений фонетичний процес відбувався через **дифтонгізацію**, і лише потім на його місці у південно-східних та частково в південно-західних українських говорах утворився /i/, який закріпився в літературній мові (*кінь, піч*) [56, с. 92 і далі]. Давньоруські та староукраїнські пам'ятки засвідчують з XIII ст. на місці /o, e/ написання (у, ю) [там само, с. 93, 95]. У суфіксах *-ов, -ев* в українській мові також з'являється /i/ за загальною фонетичною закономірністю (*верхівка, батьківський*).

Однією із суттєвих особливостей діалектів української мови є перехід давніх /ô, ê/ в /i/, який настав після занепаду редукованих /ь/, /ъ/ у наступному складі (зміни типу *столи > стил, села > сіл*). Проте в північних та деяких південно-західних говорах наявні й інші рефлексії голосних, зокрема утворення дифтонгів типу: /ie/, /yo/, /ye/, /yi/, /yі/ та ін. (*стуол, стуел, стуил, стуіл, т'уотка, с'уол, с'уіл, п'іеч, с'іем*) [56, с. 92-93; 118]. Понад те, вчені О. О. Потебня, О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін вважають, що утворення /i/ в розглядуваному фонетичному процесі відбулося через стадію дифтонгізації і що «дифтонгізацію /o/, /e/ пережили всі українські говори» [56, с. 93]. Т. Лер-Сплавінський допускає це явище лише для північних говорів. Наявність дифтонгів на місці

зазначених голосних у деяких українських північно-західних говорах, у тому числі гуцульських, які, як свідчить наше дослідження, зберегли багато архаїчних рис праслов'янської, дозволяє прийняти гіпотезу, що дифтонгізація стосується дуже давнього періоду і має в собі риси праслов'янської мови. Особливо чітко про це свідчать дифтонги на місці голосних, які засвідчені з XIII ст. і передавалися на письмі літерами (у, ю), наприклад: *субутньици, щюдрь, добровулно, василювъ, поклунь* [там само, с. 93]. Зазначені графічні позначення свідчать, що в основі дифтонгізації був лабіальний голосний, природа якого сягає часу прамови.

У наявних дослідженнях зі славістики основною причиною утворення дифтонгів на місці давніх /ǫ/, /ě/ вважають **занепад редукованих** в наступному складі. Допускають, що зникнення ненаголошених /ь/ та /ъ/ привело до подовження в попередньому, як правило, наголошеному складі голосних /ǫ, ê/ і до утворення на їхньому місці дифтонгоїдних голосних і згодом самих дифтонгів. Проте, як свідчать мовні факти, наявність тих же фонетичних умов могло не приводити до утворення дифтонгів. Так, як пише М. А. Жовтобрюх, у повноголосних формах *-оро-, -оло-, -ере-* не завжди відбувався перехід повних голосних у дифтонги (*сорока – сорок, колода – колод, береги – берег*) [56, с. 94]. У цьому випадку висувають різні припущення щодо причин зміни голосних чи її відсутності [118, с. 24 і далі]. О. М. Селіщев допускає дію аналогії, яка зберігає давні голосні незмінними в повноголосних формах, Л. А. Булаховський вважає, що в зазначених випадках суттєвою є дія давньої акцентологічної системи залежно від місця реалізації словесного наголосу. Все ж М. А. Жовтобрюх передбачає в цьому

фонетичному процесі дію обох чинників: вплив слов'янської інтонації та граматичної аналогії [56, с. 95]. Останнє засвідчено в суфіксі *-овл-*, в якому після /о/ в наступному складі не було зредукованого (*торгівля, будівля, годівля*), а також в демінутивних суфіксах *-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-* та в антропонімічному *-енк-* (*хусточка, діжечка, доленька, малесенький, Петренко*) [там само, с. 95]. Очевидно, що аналогія проявляється і в випадках зміни секундарного (не етимологічного) /о/, наприклад: *крѣтъ > крот > крит, бръвъ > бров > брив*. У деяких лексемах зберігаються у новому закритому складі давні /ê/ та /ô/ (*мед, ясен, лелек; сов* (від *сова*), *ос* (*оса*), *турбот* (*турбота*)). Причини збереження етимологічних голосних у такій позиції, як зазначає М. А. Жовтобрюх, «досі не з'ясовані» [56, с. 96].

Виходячи з викладеної вище концепції розвитку слов'янського слова і повертаючись до причин зміни давніх голосних /ê/ та /ô/, необхідно зазначити, що розглянутий вище фонетичний процес відбувався у зворотному напрямку, аніж як це стверджують науковці, а саме: первинно смислове підсилення в корені слова, в якому знаходилися вказані голосні, спричинило утворення дифтонгів і одноразово визвало послаблення в кінці слова, де реалізувалися редуковані голосні. Це послаблення було настільки сильним, що привело до занепаду редукованих у ненаголошеному складі. У той же час утворені в корені дифтонги з'явилися не на «чистому» місці, а на підставі етимологічно наявних тут звукових варіантів типу /w/. Про це свідчать наведені вище на місці голосних дифтонги, які позначали на письмі через (у, ю). Оскільки вихідним був голосний */w/, то, наприклад, форма слова *с'уол* мала вигляд

s'wol, яке походить із іє.**k^wel-*. Аналогічно в *t'wotka* реалізується корінь *t'wot-* (де початковий приголосний – субстратний), який походить із псл. **k^wet-*. Очевидно, що дифтонгічність кореневого голосного спричинена наявністю етимологічного попереднього /w/, який появився у праслов'янській мові в результаті зміни початкового лабіовелярного в напрямі іє.**k^w-* > псл.**kw-*. Така сполука приголосних у праслов'янській неодноразово засвідчувалася нами при аналізі етимологій слова, її наводить також Ю. Шевельов при розгляді фонетичної системи прамови слов'ян [205, с. 34].

Для підтвердження сказаного можна навести подібні форми із польських діалектів – кашубського та великопольського, наприклад: *p^welo* ‘поле’, *k^weza* ‘коза’ [262, с. 121], в яких наявний змінний /w/ перед кореневим голосним. Такі ж форми зустрічаємо у словінській мові, наприклад: *sk^wot* ‘скот’, *p^wod* ‘під’, *p^wîc* ‘піти’ [242, с. 786, 899].

Таким чином, у розглядуваній українській дифтонгізації голосних /ê/ та /ô/ початковий дифтонгічний елемент походить із /w/, який за своєю природою належить до індоєвропейського лабіовелярного **k^w-* > псл.**kw-*.

Утворені із первинних сполук “w + /o/, /e/” дифтонги поширилися за аналогією на більшість реалізацій /ô/ та /ê/ у наголошеному складі, а також потім і в ненаголошеному і стали передвісниками утворення в українських словах коренів з голосним /i/, що ввійшли в норму літературної мови. Наявність у праслов'янській мові, а потім і в українській вільного наголосу в слові породила велике розмаїття форм і фонетичних умов реалізації псл. **ô/ê*, які і привели до «винятків» у дифтонгізації і

переході зазначених голосних в /i/ [118]. З точки зору енергетичної теорії мовлення [170] розглянуті в корені голосні /ô, ê/ під впливом семантичного чинника отримали більшу до історично попереднього стану силу вимови в слові, що й привело до утворення дифтонгоїдних утворень, а також до артикуляційного послаблення у післянаголошених складах і в результаті до занепаду редукованих голосних. Згідно з нашою концепцією занепад редукованих є вторинним у порівнянні з дією семантичних чинників у слові. Зміна у фонетичній структурі слова звуків та їх сполук історично відбувається під впливом граматичного та семантичного чинників, серед яких провідним є останній. Суттєву роль у цих процесах відіграє також граматична **аналогія**, яка вступає в дію після фонетико-семантичних змін. Розглянемо зазначене фонетичне явище детальніше на різних слов'янських мовах.

Із етимологічних словників слов'янських мов нами взято 18 праслов'янських лексем зі старим /ô/ у кореневому складі, який знаходився під наголосом на початку слова (наприклад: псл. **dolъ, *domъ, *nosъ, *polje, *pozdyно, *skora, *sole, *kolo, *konj, *volъ* та ін.) [242, с. 1962-1994; 212]. Зазначені корені розглянуто на різних слов'янських мовах, в результаті чого можна засвідчити таке. У 16 випадків із 18 в українській мові на місці /ô/ засвідчено голосний /i/ (*діл, дім, ніс, пізно, шкіра, сіль* і т. д.), лише в словах *поле* та *коло* має місце звук /o/. Проте і в цьому випадку реалізація зазначених коренів в інших формах може отримувати голосний /i/, як, наприклад, в топонімах *Тернопіль, Тринілля*, у вигляді *кіл* (род. в. мн.), *навкіл*. Останні, як і попередні українські словоформи, відображають чергування *o/i*, що походить із псл. **/ô/*.

Серед західнослов'янських мов зустрічаємо досить послідовну зміну зазначених голосних у полабській мові. Писемні пам'ятки полабської свідчать, що поява голосного /i/ проходила через стадію дифтонгізації в корені праслов'янського /o/ чи /e/.

Топонім полаб. *Sallahn* має реалізації типу *Sollan* (1450) або *Sallahn* (1745), тобто з кореневим голосним /o/ або /a/ (с. 47). Лексема співвідноситься з основою псл. *soljan 'солоний'. У новополаб. формах вживається корінь *süli* 'сіль', а також в окремих випадках у пам'ятках реалізуються форми *Silena*, *Siléna*. Останнє свідчить про зміну в корені голосного типу *soljan – *silen*, тобто /o/ > /i/. До цього ж типу зміни в формі *süli* уналежнюємо і голосний /ü/, який артикуляційно є огубленим /i/. Про це свідчить і Е. Кайзер, яка пише, що /i/ може вживатися у лексемах замість /ü/ [238, с. 62]. Цікаво зазначити, що в інших західнослов'янських мовах у цьому корені реалізується лише давнє /o/: ч. *Solany*, схв. *Soljani*, п. *Solanka* [там само, с. 47]. Звернімо увагу, що в українській мові, як і в полабській, у зазначеному корені маємо таку ж зміну голосного, пор.: *солоний* – *сіль*, що свідчить про чергування o/i.

Топонім полаб. *Pölitz* має в новополабських формах корінь *püli* зі значенням 'поле', зафіксований у пам'ятках у вигляді: *Püeli* 'поле', *Püely*, *Püley*, а також у західнослов'янських мовах у найменнях: п. *Polica*, нл. *Polica*, *Pulitz*, ч. *Police* [238, с.44]. Очевидно, що в полабській мові наявне чергування o/i (в цій позиції i-огублений або дифтонг /üe/) у споріднених формах зі значенням 'поле'.

Цікаво зазначити, що псл. *polje 'відкрите місце, простір; рівнина, поле; рілля' засвідчене у всіх слов'янських мовах з

коренем **pol-* [52, с. 486-487], а це значить, що цей корінь належить до давнього часу помешкання праслов'янського етносу на території Трипілья. Споріднена форма з початковим /р-/ збереглася, окрім праслов'янської, і в інших де. мовах, що беруть початок з Трипілья, в яких /р-/ є субстратним [176, с. 44-45]. Зазначений корінь вийшов із іє.**k^wel-* з тим же значенням (пор. вірм. *hol* 'земля, порох, ґрунт', в якому початковий приголосний первинний, а не субстратний (вірмени не були на терені Трипілья). Субстратний /р-/ змінився в германських мовах у /f-/ під впливом Північного субстрату (тут діє відомий закон Грімма, пор. днв. *feld* 'поле'). Про вплив мовного субстрату свідчить і запозичена лексема *pelto* зі значенням 'поле' у фінській мові (пор. із *keto*) [237], із початкових приголосних очевидним є /k-/ як давніший, первинний, звук /р-/ – секундарний (субстратний). Полаби, також лужичани (нл. *pólo*, вл. *polo*), кашуби (*pole*), поморяни (*p^wole*), поляки (*pole*), чехи (*pole*), словаки (*pole*) зберегли субстратний початковий /р-/ і не змінили його в /f-/, як германці, а це значить, що ці венедські слов'яни не зазнали впливу Північного субстрату [242, с. 603]. Іншими словами, ця гілка слов'ян, мігруючи з Північних Карпат, розширила свої помешкання на північ пізніше германців.

Повертаючись до аналізу реалізацій псл. **/ô/* у слов'янських мовах, зазначимо, що в польській мові на місці зазначеного голосного трапляються різні варіанти голосного /o/ або /ó/ (*dól, dom, nos, koń, wól*), те ж саме і в інших слов'янських мовах (у деяких випадках маємо /u/): кашубській, лужицьких, чеській, словацькій, а також у мовах: старослов'янській, болгарській, македонській, словенській, російській та білоруській [242]. Лише в словінській (західнослов'янська

група) зустрічаємо на місці псл. */ô/ вживання дифтонга /ôɥ/ (*dôɥl, dôɥm*), але в жодному випадку не реалізувався голосний /i/ [243]. Оскільки утворення /i/ відбувалося на шляху від праслов'янського голосного /ô/ через дифтонгізацію останнього, то наявність дифтонгів на місці /ô/ в словінській мові свідчить про єдину природу розглянутого фонетичного явища з українською та полабською мовами. Результати рефлексів псл. */ô/ показали, що утворення /i/ майже в усіх лексемах притаманне лише українській мові (96,3%). Дуже близькою до неї щодо цього знаходиться полабська мова, в якій часто реалізується лабіальне /i/ у вигляді (ü, ö) (88,9%), і, нарешті, спорідненою до них за природою розвитку псл. */ô/ є словінська мова, в якій хоча відсутній звук /i/, проте досить часто реалізується дифтонг /ôɥ/ (в 4 випадках із 5). Виходячи із аналізу даного фонетичного явища, можна зробити висновок, що на праотаті його зародження українська, полабська та словінська мови (чи діалекти) утворювали споріднене мовне ціле.

Розглянемо аналогічне фонетичне явище, яке відображає розвиток псл. */ê/ до сучасного /i/. Вихідний матеріал утворюють праслов'янські лексеми з голосним /ê/ на початку слова в наголошеному складі кореня. Цю групу утворюють 20 слів, серед них, наприклад: псл. *cělъ, *dělo, *gnězdo, *χlěvъ, *květъ, *lěto, *měre [242]. Із розглянутої групи лексем в 16 випадках на місці /ê/ в українській мові реалізується /i/ (*ціль, діло, гніздо, хлів* та ін.), в 2 псл. лексемах представлені по два варіанти: з /e/ та /i/ (*мед/мід, ясень/ясінь*) і в 2 випадках засвідчене /e/ (в псл. *desęть, *devęть – в укр. *десять, дев'ять*). Отже, в більшості із розглянутих лексем в українській мові на місці псл. */ê/ реалізується голосний /i/ (90%). Якщо розширити

групу спостереження лексем і долучити до неї випадки з ненаголошеним псл.*/e/, то і в цих словах в українській мові представлено голосний /i/. Ця група складає 25 лексем.

У дослідженнях з полабської мови славісти засвідчують перехід псл. */e/ в /i/ головним чином перед м'яким приголосним, процес полягав у звуженні вихідного звуку, який уже в XVI ст. перейшов у /i/ [238, с. 176]. Наприклад: псл. **sedl(išč)*- відображено в сучасних топонімах *Siedels-Gärten, auf der Ziedelitz*, а також псл. *zelišč в *Zieleitz, Sieleitzfeld, Sielitz* і т. д., в корені яких реалізовано нове /i/ [там само, с. 192]. Ці слова споріднені з псл. **selo/sedlo* ‘село’. Як зазначає Е. Кайзер, топоніми з і-рефлексом в корені поширені майже на всій території Вендланду [там само, с. 193]. На місці псл.*/e/ реалізуються звуки /e, i, a/.

Фонетичну зміну типу /e/ > /i/ фіксуємо в топонімі полаб. *Middefeitz*, який співвідноситься з псл. **medovic-* [238, с. 42]. У полабській лексемі наявний корінь *med-* ‘мед у сотах’, споріднені форми мають місце в найменнях: п. *Miodowice*, схв. *Medovac*, полаб. *Medevitz*. Але досить часто цей корінь трапляється у писемних пам'ятках полабських топонімів з голосним /i/: *Midfeytze* (1493), *Middefetze* (1533), *Middefitz* (1791) та ще в інших 4 випадках. Очевидним є чергування e/i в полабській мові, що засвідчило перехід у давній час псл.*/e/ > /i/, характерний для сучасної української мови. В українській мові літературним є *мед*, а *мід* – діалектний варіант.

Т. Лер-Сплавінській зазначає, що на місці /e/ появляється в полабських формах /i/ перед м'якими приголосними (за винятком *f*), в інших випадках, тобто перед твердими приголосними (також і *f*), реалізується /e/ [238, с. 201].

У полабських топонімах часто трапляється суфікс *-ow*, але він не переходить в *-iw* [238, с. 106], як в українській мові.

Згідно з нашим аналізом на загальному масиві лексем в 25 одиниць у полабській мові на місці псл. **/ě/* реалізуються */e/* в 13 випадках, в 6 – представлено */o/*, в решті 6 зустрічається */i/* (24%). Цікаво зазначити, що */i/* засвідчено також у словах полаб. *disqt, divqt*, які мають */e/* в українській мові.

У польській мові у тих же 25 лексемах з псл. **/ě/* реалізовано голосний у такій якості: */e/* в 4 випадках, */a/* – в 4 і */o/* в 1 випадку, в решті 16 лексемах (64%) наявний дифтонг у варіантах: */ie, ia, io/*. Очевидно, що польська мова згідно з цим фонетичним явищем є дуже близькою до української та полабської, проте в ній відсутня стадія постдифтонгоїдна, після якої витворюється монофтонг */i/*. У жодному випадку немає */i/* на місці псл. **/ě/* в польській мові. Подібні реалізації зустрічаємо в словінській мові: у більшості випадків представлено один із дифтонгів: */ie/, /au/* або */ou/* (61%), в одиничних лексемах наявні монофтонги: */a/, /e/*, а також */i/* (4%). Щодо інших слов'янських мов необхідно зазначити таке: в лужицьких мовах реалізовано в основному */e/*, в окремих випадках */o/*, у чеській – також */e/*, в трьох випадках */i/* (12%), в словацькій – переважає також */e/*, у 8 випадках (32%) – дифтонг */ie/*, в сербохорватській – різні варіанти */e/*, також */i/* (32%), у словенській, а також у старослов'янській, болгарській, російській і білоруській – різні варіанти */e/*.

Таким чином, псл. **/ě/* у своєму розвитку має такі рефлекси: дифтонги */ie, ia, io, au, ou/* (польська, словацька мови), монофтонги – */i/* (українська – 90%, сербохорватська (32%),

полабська – 24%, чеська (12%), словінська (4%), а також /е, о, а/ (в усіх інших слов'янських мовах).

Узагальнюючи наслідки розвитку псл. *ô/ê у слов'янських мовах, зазначимо, що найпоспідовніше і повно представлені їхні рефлексивні у вигляді /i/ в українській мові, третина випадків з /i/ засвідчена у сербохорватській мові і близько чверті – у полабській. Результати аналізу дозволяють вважати цей фонетичний показник **домінантною** ознакою української серед всіх інших слов'янських мов. Стосовно цього українську мову можна вважати також тісно спорідненою з сербською (до переселення сербів на Балкани) та полабською серед західнослов'янських (венетських) мов .

2.2.5. Субституція велярних приголосних дорсальними

До особливостей в розвитку фонетичної системи давніх слов'янських мов уналежнюємо зміни велярних зімкнених приголосних псл. *k, *g у передньоязикові (дорсальні) м'які t', d' і навпаки. Такі зміни засвідчені в різних слов'янських мовах та діалектах, про які писали В. О. Богородицький, О. І. Томсон, О. Брок, Х. Шустер-Шевц та інші вчені.

Досить чітко зміна велярних приголосних у м'які передньоязикові виглядає у полабській мові, про що буде йтися нижче. Це ж фонетичне явище властиве лужицьким мовам (вл. діал. *glybokъ та нл. dlymoki 'глибокий'), в яких протиставляються /g-d/ [209, с. 44]. Змішення велярного з палатальним відомі в болгарських діалектах, подібні зміни в підсистемі зімкнених відзначає Х. Шустер-Шевц і в діалектах східносербських та північномакедонських [260, с. 319].

Досліджуючи староновгородський і в цілому північноруські діалекти, вчений-славіст відзначає в них зміни типу $g', k' > d', t'$ ($g'vezda/d'vezda, k'vet/t'vet$) [там само, с. 318].

Субституція розглядуваних приголосних має місце в багатьох говірках південно-західного наріччя української мови, але діє вона в протилежному напрямку (С. П. Бевзенко, І. Г. Матвіяс). Так, в селі Грабівка Калуського району Івано-Франківської області зафіксовано зміну t', d' в k', g' , наприклад: $t'іло//k'іло, d'ідо//t'ідо, t'ін'//k'ін', t'істо//k'істо$ [70, с. 221]. Л. Е. Калнинь подає у зазначеній праці варіативність реалізації зімкнених приголосних у мовленні представників старшого і молодшого покоління. В обох випадках зміни наявна реалізація як «тенденція, а не як безумовне правило і є наслідком контактів діалекта з літературною мовою» [там само, с. 221]. Взаємозаміну приголосних Л. Е. Калнинь пояснює впливом діалектних особливостей у мовленні старшого покоління через недостатке володіння літературною мовою, але чому в діалектах діє це явище гіперизму і звідки воно походить, невідомо.

Відомий славіст Олаф Брок розглядає досить глибоко і всебічно артикуляцію приголосних звуків у слов'янських мовах, зокрема задньо- та передньоязикові та їхню варіативність. Вчений зазначає, якщо перемістити змичку язика з піднебінням у напрямку зони дії утворення /j/, то при вимові приголосних відсутня чітка межа між зімкненими /k : t / i /g : d/ [18, с. 27]. Що далі вперед зміщується артикуляція консонантів /k, g, χ/, то «м'якше» вони звучать, і навпаки, в зворотному напрямку до більш задньої артикуляції вони стають «твердішими», з низьким власним звуком [там само, с. 27]. Таким чином, реалізація артикуляції зімкненого звука в «середньопалатальній» зоні

приводить у вимові задньоязикового приголосного як передньоязиковий і навпаки, іншими словами, в словах відбувається підстановка типу /k ~ t/, /g ~ d/. Проте ніде автор не вказує, що стало поштовхом чи **першопричиною** зміщення змички в мовах. Взагалі-то можна вважати природньою зміну веллярних у палатальні, тобто зміщення змички «вперед» по ходу вимови (за О. І. Бодуеном де Куртене) як **первинні**, і в той же час перехід передньоязикових у веллярні відбувається за аналогією до вищезазначеної зміни і хронологічно виступає **секундарним**.

Реалізація змички зімкнених у *j*-зоні і зміни їхнього локусу в напрямку /k ~ t/, /g ~ d/ становить суттєву артикуляційну ознаку в слов'янських мовах. Щодо причин появи цієї властивості в фонетичній системі слов'янських мов вирінає думка про дію у цих змінах зовнішнього чинника, а не внутрішньомовних змін у звуковій системі. Останні ніколи не підуть на зміни локального типу в звуках, які приводять до суттєвого порушення в акустичному вигляді словоформ і відповідно в їхньому перцептивному образі. Звукові перетворення у межах наявної мовної системи відбуваються, головним чином, у вигляді модальних змін, лише іноді трапляється зміщення місця артикуляції приголосних. Зміна локусу вимови приголосних проявляється при їх **субституції** в мовах. Така ситуація наявна за умов двомовності і зміни відбуваються під впливом однієї із мов. Фонетична інтерференція показана нами в деталях при розгляді впливу мови трипільців на мову прийшлих давньоєвропейських племен, у тому числі слов'янських [176]. Так, наприклад, зміна де. лабіовеллярних відбувалася у вигляді субституції типу /*k^w ~ *p/,

/*g^w ~ *b/. Ця зміна свідчить про зміщення артикуляційного локусу «вперед» і появу на місці велярних губно-губних звуків. Задньоязикові повністю лабіалізувалися. У такому ж напрямі проходила зміна типу */k ~ t/*, */g ~ d/* у мовах, у результаті якої змичка велярних змістилася у напрямку твердого піднебіння, отримавши **передньопалаталізований** вигляд. У результаті де. **k*, **g* змінилися у мовах, у тому числі в слов'янських, у **t*, **d* (або **t'*, **d'*). Як уже зазначалося, найчіткіше такі зміни велярних засвідчені у полабській мові, до аналізу якої ми переходимо.

Етимологічний аналіз полабських словоформ показав підстановку задньоязикових передньоязиковими, а не навпаки, як це засвідчено в українських та інших діалектах. Про давніший характер у цьому фонетичному процесі задньоязикових достеменно свідчать численні факти полабської мови, окремі із яких подані нижче.

У полабській мові мають місце різні архаїчні риси праслов'янської мови, до яких уналежнюємо також заміну задньоязикових приголосних псл. */*k, *g/* передньоязиковими палаталізованими */t', d'/*. На нашу думку, зазначена зміна приголосних має історичні корені і її витoki належать до далеких часів існування праслов'янської мови. До такого розуміння привів нас аналіз структури словоформ та динаміка їх змін, які були проведені нами на матеріалі лексем старополабської мови.

Зі словника полабської мови та деяких інших джерел нами вписано 90 прикладів наявності передньоязикових м'яких приголосних */t', d'/*, яким у праслов'янській мові у цих же словоформах відповідають задньоязикові звуки */*k, *g/*. Аналіз

відповідних лексем показав, що заміна типу $*k \sim t'$ є переважаючою і реалізована в 85,5% випадків, у решті слів форм відбулася підстановка $*g \sim d'$. Необхідно відзначити, що зміна приголосних зазначеного типу є саме підстановкою одного звука другим, а не результатом історикогенетичного розвитку, при якому псл. $*k$ міг би змінитися в $*h$, $*g$, те ж і у випадку з $*g > k, h$. Витоки тут давніші, і полягають вони в тому, що лабіовелярні дс. $*k^w$, $*g^w$ у праслов'янській мові в результаті артикуляційного послаблення розщепилися і змінилися до вигляду псл. $*kw > *k$, $*gw > *g$. Подальший вплив Трипільського субстрату привів до підстановки псл. $*k \sim t$ та псл. $*g \sim d$. Такі зміни мали місце у **пізньопраслов'янський** час, на який і припадає зародження полабського та інших слов'янських діалектів. Поява на місці $*k$, $*g$ приголосних $*t$, $*d$ (включаючи палаталізовані) можлива лише за умови підстановки, визваної впливом субстрату. Дія субстрату може приводити і до зміни в зворотному напрямку, а саме: $t > k$, $d > g$. Двосторонні зміни велярних і дорсальних приголосних відбуваються також і за **аналогією**, але такі зміни ми розглядаємо як вторинні за часом.

Таким чином, вважаємо, що першопричиною зміни псл. $*k \sim t$ та $*g \sim d$ є вплив Трипільського субстрату в полабських та інших західнослов'янських мов, а не Північного, якого зазнали германці, в мові яких відбулися зміни іншого типу, а саме: зімкнені отримали артикуляційне послаблення і змінилися в щілинні (згідно з законом Грімма) (пор.: дс. $*p, t, k >$ герм. $*f, \text{P}, \chi$ і т. п.). Звідси висновується, що полаби та інші західнослов'янські племена появилися в Північній Європі, уже отримавши вплив з боку трипільців. Очевидно, що полабська

мова є носієм архаїчної праслов'янської підстановки приголосних, яка відбулася за доби помешкання слов'ян у Карпатах, в час розпаду їхньої прамови на окремі діалекти.

Особливий лінгвістичний інтерес становить полабський топонім *Gohlau*, представлений у пам'ятках варіантами *Coleve* (1296), *Cholebe* (1450), *Golow* (1564), *Golau* (1760), *Golau*, *Golow* (1791) і т. п. Зазначений топонім Е.Кайзер уналежнює до псл. основи **Gol'ov-*, а також імен *Golek*, *Golik*, *Golka*, всі вони мають у собі апелятив **golъja* 'голий' [238, с. 28]. Цікавим є порівняння цього апелятиву з коренем новополаб. *d'ölě/d'ülä* 'голий', в якому очевидно є заміна початкового приголосного **g ~ d'*. Найдавніший топонім засвідчено в 1296 році, всі його варіанти мають в анлауті /g-/. Якщо порівняти цей топонім з відповідним апелятивом новополабської мови, то очевидно є підстановка задньоязикового /g/ передньоязиковим /d'/.

Спільнослов'янське **golъjъ* 'голий' має в слов'янських мовах початкове /g-/ або /h-/ (п. *goły*, нл. *góły*, вл. *hoły*, болг. *гол*, рос. *голый*, бр. *голы* [242, с. 137], лише в новополабській засвідчена форма *d'ölä* зі значенням 'голий'. У той же час у ранішніх пам'ятках трапляються форми у вигляді: *Gilja*, *Gilga*, *Tgēle*, *Tgela*, *Tyela*, *Tjela*, *Tijilja* [238, с. 26]. Наочним є зміщення місця артикуляції початкового задньоязикового зімкненого в напрямку передньоязикового, тобто *g- > tg- > tj- > ti- > d'*. Змичка заднього /g-/ змістилася наперед, причому ця перестановка відбувалася поступово, що засвідчено графікою в пам'ятках з цим топонімом.

Інший полабський топонім *Govelin* співвідноситься із псл. **kobylin* [238, с.28]. Його новополабський еквівалент має вигляд *t'übälä*, порівняння якого з праслов'янським свідчить про

заміну задньоязикового передньоязиковим, тобто $*k \sim t'$. Як і в вищерозглянутому випадку, така підстановка викликана впливом мови трипільців, у якій був відсутній лабіовелярний приголосний іє. $*k^w$. Ізгласи цього звуку в глухому або дзвінкому варіантах і підлягали заміні їх відповідними простими зімкненими /t/ або /d/. Факти свідчать, що такі підстановки відбувалися уже в період існування окремих слов'янських діалектів, у тому числі й полабського. У новополабській час даний топонім реалізований у варіантах: *Tschüpóglia*, *Tjübahl*, *Tjübolja*, порівнявши який з псл. **kobylin*, необхідно відзначити пересунення місця артикуляції псл. початкового приголосного у напрямку передньої частини ротового резонатора, спричинений асимілятивним впливом наступних звуків цього ж складу. Належність зазначених звуків до одного складу типу *Tschü-*, *Tjü-*, *Tjü̃-*, які утворюють єдину артикуляційну одиницю, засвідчує тісний фонетичний зв'язок і відповідно високий ступінь асиміляції.

У новополабській мові існує словоформа *d'örə* з семантикою 'гора'. Цей варіант у писемних пам'ятках полабської мови має вигляд: *Tchiöra*, *Tgöra*, *Tjöra*, *tgöra* 'гора' [238, с.31]. Очевидно, що полабська мова фіксує реалізацію в омонімічних формах протиставлення /g ~ d'/.

Аналогічну заміну маємо в полабських словоформах: у топонімі *Könaui* і в його корені *t'ün* 'кінь' [238, с. 34]. Перший із них реалізується у вигляді: полаб. *Konau*, *Conow*, п. *Koniowo*, *Koniewo*, рос. *Konevo*. Полабські форми з субстратним /t'/ засвідчені в пам'ятках у вигляді: *An Tjun*, *Tyühn*, *Tyün*, *Tjün*, *Tgün* зі значенням 'кінь'. Як і в вищерозглянутих випадках, корінь полабської лексеми і топонім представляють в абсолютному

анлауті протиставлення зімкнених $*k \sim t'$, серед яких $/t'/$ субстратного походження, а $/*k/$ є зімкненим праслов'янським, який походить із іє. $*k^w$.

Полабський топонім *Kolborn* реалізується у різних варіантах, з-поміж них: *Kolberge* (1330/52), *Colbarde* (1360), *Kolborne* (1478), *Koltborn* (1654), *Colborn* (1791). З XV ст. вживається нижньонімецький складник *born* зі значенням 'колодізь, джерело' у формах зазначеного вище топоніма-композиата. Полабський топонімний корінь реалізується у формах: п. *Kolobrzeg*, *Kololeż*, нл. *Kólobrég*, нім. *Kolberg* [238, с.35]. Початковий приголосний полаб. $/k-/$ заступається у окремих топонімах субстратним $/b'/$, який зводяться до $b'ordü$, зокрема: *Biordí*, *Biordi*, *Byordý*, *Byordi*, *Byordí* [там само, с.35].

Аналіз вищезазначених та інших фактів полабської мови свідчить про досить велике поширення підстановки задньоязикових приголосних передньоязиковими, зокрема $*k \sim t'$ та $*g \sim d'$, що становить суттєву рису цієї мови. У цілому аналіз дозволяє зробити також висновок про те, що новоутворені передньоязикові м'які приголосні етимологічно походять із відповідних задньоязикових псл. $*k^w/*g^w$ (< іє. $*k^w/g^w$). Нові дорсальні приголосні із велярних появилися під впливом субстрату, який діяв на праслов'янську мову ще на теренах Трипілля. Цей вплив у вигляді діахронічної ознаки у слов'янських мовах проявляв себе також у той час, коли вже не було двомовності і мова автохтонного населення повністю асимілювалася окремими діалектами і мовами давньоєвропейської спільноти. Дослідження свідчать, як ми уже відзначали, що навіть пізніше, після зникнення субстратної мови, її фонетика, «особливо в системі консонантизму, проявляє

дуже великий ступінь стійкості» [180, с. 168]. Ці зміни можуть фіксуватися в історично віддалений час від мови-субстрату, яка суттєво вплинула на систему іншого страту.

Як уже зазначалося вище, явище субституції має двосторонній прояв: порівняно до зазначених вище змін веллярних у дорсальні у полабській мові в протилежному напрямку реалізується підстановка в південно-західному діалекті української мови, а саме: зміна передньоязикових в задньоязикові приголосні. Звернімося до окремих прикладів.

У словнику гуцульського наріччя [46] подибуємо непоодинокі випадки вживання паралельних омонімних форм з приголосними /к'/ та /г'/, наприклад: *кегатиси* – *тегатиси*, *кегло* – *тегло*, *кежа* – *тежа*, *ківна* – *тівна* ‘тільна’ (про корову), *кісний* – *тісний*, *кісно* – *тісно*, *кісто* – *тісто*, *клумак* – *тлумак* ‘клунок’, *кема* – *тема* ‘пам’ять’, *кети* – *тети* ‘ударяти’, *хата* – *т хак’і* ‘до хати’. Зрідка засвідчена підстановка /д'/ ~ /г'/: *дедя* – *тея* ‘батько’, *дерка* – *терка* ‘дїрка’.

Марко Черемшина, Гнат Хоткевич, Петро Шекерик-Доників та інші українські письменники відзначають в окремих випадках у гуцульському наріччі перехід м’яких приголосних *д’*, *т’* у задньоязикові *г’*, *к’* щодо літературної мови, наприклад: *глиг*, *кігнути*, *гоські*, *кегло*, *свікі*, *кікати*, *йгіт*, *гіяти*, *кімне*, *телетчіни*, *джвингіла* [43].

Факти реалізації субституції передньоязикових /д’, т’/ задньоязиковими /г’, к’/ у гуцульському діалекті не є облігаторними, і новоутворені форми існують разом зі старими в тому самому наріччі, а також і у вимові однієї людини паралельно зі формами з непересунутими приголосними. Така вимова, зазначає М. П. Лесюк, «послідовності не має; це

повністю залежить від індивіда, його артикуляційного уміння, причому характерна вона не лише на Гуцульщині» [99, с. 59].

У результаті зазначений етап звукових змін характеризується також іншими асимілятивними процесами, розглянутими вище. Відбувається вплив наступного переднього звуку, в результаті чого велярний приголосний зміщує своє місце артикуляції в напрямку передньоязикової вимови, що і приводить до появи нового звуку на місці колишнього задньоязикового. У такому вигляді новий (субстратний) приголосний у зазначеній позиції слова у своїй більшості ввійшов до літературної української мови (*дід, діти, дівка, неділя, ділити, тісто, тісно, стіна* та інші). Реалізація в окремих українських діалектах у відповідній позиції слова задньоязикового приголосного вчені розглядають як зміну передньоязикового (літературного) звуку в задньоязиковий. Проте такий факт зворотної зміни напрямку фонетичного процесу, як ми вже раніше зазначали [176], наявний у випадку субституції. Зміщення змички у зімкнених приголосних може відбуватися механічно – із задньої реалізації в передню і навпаки, все це лише свідчить про дієвість давньої діахронічної ознаки, яка була засвоєна тим чи іншим діалектом (чи діалектами) праслов'янської мови.

Аналіз показує, що в гуцульському та інших наріччях можуть існувати паралельно дві форми, різниця в реалізації яких не несе ніякого додаткового смислового навантаження, вони виступають лише варіантами вимови зазначених приголосних. Прояв цього фонетичного явища в різних слов'янських мовах свідчить про його поширеність в минулому і давнину існування. Останнє підтверджується також тим, що ця субституція наявна в

першу чергу у мові людей старшого віку. Все вищезазначене дозволяє прийняти, що заміна передньоязикових приголосних задньоязиковими є історичним явищем, притаманним всім говорам Карпатського регіону і сягає часу активної дії на слов'янські та інші мови Трипільського субстрату.

Раніше при аналізі особливостей проявлення Трипільського субстрату в Карпатському регіоні нами було зазначено, що вплив субстрату проявляється по-різному в лексиці мешканців підгір'я і верховинців [176, с. 175-176]. З цього був зроблений висновок, що слов'яни, які проживали в підгір'ї Карпат, зазнали більшого впливу мови трипільців, а ті слов'яни, які мешкали в горах, очевидно, не мали тісного чи будь-якого контакту з трипільцями, які в цій місцевості не проживали, і тому в мові різних племінних слов'янських груп є тотожні словоформи, що розрізняються наявністю/відсутністю субстратних явищ. Відносно тісні контакти слов'ян-горян та подолян привели до мовного взаємовпливу і в результаті до функціонування в тому самому наріччі і навіть в одному населеному пункті різних фонетичних варіантів з тим самим значенням слів. Наявність у мовленні наріччя двох тотожних варіантів вимови словоформи (праслов'янської – давньої та нової, субстратної) спричинило появу підстановки первинно задньоязикових зімкнених передньоязиковими (трипільськими), а потім і навпаки, включаючи також активну дію аналогії. На користь цієї гіпотези говорять також факти етимології давніх лексем, в яких вплив субстрату виглядає очевидним. Розглянемо з цих позицій зазначене вище фонетичне явище в південно-західному діалекті української мови.

М. П. Лесюк наводить слово *г'іўка* ‘дівка’ [97], у корені якого *г'іў-* реалізована давня форма іє.**k^we-* зі значенням ‘людина’. У результаті послаблення початкового приголосного до вигляду **kw-* і появи вставного /i/ утворилася форма **kīw-*, а від неї *г'іў-*. У порівнянні до *дів-ка* можна констатувати появу початкового передньоязикового приголосного /д/ під впливом наступних передньоязикових *-іў*, у результаті асимілятивного впливу яких артикуляція *г'іў-* змістилася вперед, що привело до зміни початкового приголосного в /д-/. Ця зміна спричинена, як і в вищенаведених прикладах, впливом Трипільського субстрату. Аналогічну зміну фіксуємо і в спорідненій лексемі діал. *г'ег'а* ‘батько’, в якій реалізовані приголосні є досубстратні, а новоутворені отримали вигляд у слові *дедя* з тим же значенням.

У гуцульському слові *розг'ілене* ‘розділене’ виділяємо корінь *-г'іл-*, який походить із іє.**k^wel-* (пор.: нім. *Qualität* ‘кількість’, укр. *кількість*). Очевидно, що в корені слова *розг'ілене* реалізовано іє. приголосний у порівнянні до спорідненого кореня в лексемах укр. *діл-ити*, нім. *teil-en*, *Teil* ‘частина’, *Zahl* ‘число’ зі субстратними зімкненими /t, d/. Сюди відносимо варіанти *негілі* (мн.) і *неділі* з давнім значенням ‘(далі) неподільна’ в співвідношенні до тижня – відрізка часу в 7 днів. До зазначеного лексико-граматичного гнізда уналежнюємо також словоформи *гіти* і *діти*, в яких первинним є задньоязиковий приголосний, засвідчений відповідним етимологічним аналізом: укр. *чадо*, нім. *Kinder* ‘діти’, де має місце де.**k'-* (із **k^w-*).

На давнину існування розглянутого явища вказує також те, що субстратні форми притаманні багатьом термінам, що позначають родинність (див. приклади вище). Аналіз показує,

що первинні досубстратні форми найкраще збереглися в південно-західному наріччі української мови (див.: галицько-буковинська група говорів: *кісто, кісний, кігнути, гівка, гідо* [111, с. 73], покутсько-буковинський говір: *гіти, негіле, кісто, сміке, девікь, гіськь, тескь* [там само, с. 82], та ті, що також зазнали впливу Трипільського субстрату, частково в Карпатських, зокрема в бойківських говірках: *дід/гід, дівчина/гівчина, діти/гіти* [111, с. 93]. Проте такі паралельні форми можна зустріти і на подальших територіях від Карпат, зокрема, в південному наріччі: *тісто/кісто, тісний/кісний* [там само, с. 37], у народному мовленні на Полтавщині переважають форми *кісно, кісто* порівняно до літературних *тісто, тісно*. Найявність двох варіантів вимови слівосформ (досубстратного і субстратного) на зазначених українських помешканнях свідчить про історично різну щільність контактів прадавніх слов'янських племен з трипільцями, чим пояснюється поява дублетних слівосформ. Ймовірніше всього, ці форми вперше з'явилися в тих місцях, де вплив трипільців був обмежений, тобто в Карпатському регіоні.

Вищенаведений аналіз свідчить, що природа заміни одних звуків іншими має субстратний характер і, якщо правильно інтерпретувати зазначене явище, то воно полягає не в заміні передньоязикових задньоязиковими чи навпаки, а в тому, що мовці вживають форми слів з досубстратними приголосними, тобто в наріччі збереглися давні індоєвропейські задньоязикові приголосні, які з розвитком мов могли не стати нормативними і були витіснені слівосформами з трипільськими консонантами. Оскільки зазначене фонетичне явище типове для слов'янських мов Карпатського регіону, звідки відбувалася міграція етносу на

Північ та на Схід, а потім на Балкани, то воно стало досить поширеним, а отже, у мовах могли виникати форми зі зміщеними приголосними в напрямку «передньоязиковий → задньоязиковий» за аналогією. Звідси випливає, що не завжди подібні підстановки приголосних є історично зумовленими, в таких випадках потрібні спеціальні дослідження. У той же час вимова гуцулами слова *тьотя* як *к'ок'а* [98, с. 36] ставить перед дослідниками питання, чи не буде в цих формах давнішим приголосний /к'/ у порівнянні до /т'/? Очевидною є в структурі слова редуплікація кореня, що може бути зведена до іє. **k^we* зі значенням 'людина' і, мабуть, є сенс розглядати у цьому родинному терміні первинним лабіовелярний приголосний.

Таким чином, фонетичний та історико-етимологічний аналізи дозволяють передбачити первинну заміну задньоязикових зімкнених дс. **k, *g* передньоязиковими **t/t', *d/d'* у слов'янських мовах та діалектах, спричинених впливом мови автохтонного населення Трипілля. Зазначена субституція як діахронічна ознака притаманна слов'янським діалектам, починаючи з пізньопраслов'янського періоду і продовжувалася після розпаду мови-основи. За аналогією могла бути зміна зімкнених у зворотному напрямку від дорсальних до велярних. Фонетична (асемантична) зумовленість розглянутого явища привела до вживання в мовленні тотожних варіантів лексем в одному наріччі або навіть у мовленні одного й того ж мовця. Спостереження показує, що в українській літературній мові переважають у вжитку слова зі субстратними зімкненими приголосними (дорсальними).

2.2.6. Розвиток суфікса

*-(k)ow у слов'янських мовах

Раніше нами було показано, що суфікси *-ov*, *-iv* походять із архаїчної форми псл. **(k)owo*, яка бере свій початок із іє. **-k^wa* [176, с. 64-65]. Остання в результаті зміни **-k^wa* > псл. **kwa* отримала під впливом Трипільського субстрату вставний голосний /o/, тобто **-kowo* з подальшим розвитком > **(k)owo* > *-ow* (*-ov*). Окремі спостереження показали, що суфікс *-ow* є дуже поширеним у слов'янських мовах, і походить він із давнього словотвірного форманта псл. **-kow*. У результаті перерозкладу в межах морфеміки слова словотвірний суфікс розщепився і початковий приголосний відійшов до кореня, а суфікс набув вигляду *-ow*. Вихідна форма **-k^wa* мала значення 'один із...'. Це посесивне значення збереглося і у новій формі *-ow*, яка, як свідчать слов'янські мови, реалізується з різними іменними чи ад'єктивними основами, а не тільки з тими, які первісно мали в анлауті суфікс /k/, тобто в **-kowo* (із **k^wa*).

У підтвердження цієї особливості у слов'янських мовах розглянемо реалізацію цього суфікса в окремих мовах, в першу чергу в давньополабській.

Саме формант **-kowo* (із **k^wa*) знаходиться в основі змін у слов'янських мовах, які були наведені вище. Досить наочно цей фонетичний процес засвідчено у змінах топонімів полабської та інших західнослов'янських мов. Архаїчний суфікс **(k)owo* має місце в польській мові у вигляді *Godków*, *Godkovo* [238, с. 25], тобто з первинним суфіксом *-kowo*, з якого вийшла форма *-ov* уже в редукованому вигляді. Розглядуваний топонім реалізується у споріднених ормах в ч. *Holkov*, *Holkovice* [238, с. 26], в яких суфікс *-kov(i)* має в собі епентетичний голосний /o/ і

походить із псл. **-kwa*. Сюди ж уналежнюємо і топонім полаб. *Gollau*, який має аналогічні споріднені форми в інших мовах у вигляді: п. *Golikowo*, ч. *Holkov*, де суфікс *-kow(o)* реалізує вставний голосний /o/.

Розглядуваний топонім має в споріднених формах в ч. *Holkov*, *Holkovice* [238, с. 26], в яких реалізується первісний суфікс *-kov(i)*, який має в собі епентетичний голосний /o/ і походить із псл. **-kwa*. Сюди ж уналежнюємо і топонім полаб. *Gollau*, який має аналогічні споріднені форми в інших мовах у вигляді: п. *Golikowo*, ч. *Holkov*, в яких суфікс *-kow(o)* має вставний голосний /o/.

Полабський топонім *Kovahl* походить від кореня псл. **koval-*, можливо, від апелятива *коваль*. Структура останнього нагадує утворення від **kw* з епентетичним /o/, тобто розвиток йшов шляхом: іс. **k^w* > псл. **kw* > **kow-*. Первісна етимологія слова має вигляд **kwel-*, до якого зводяться лексеми типу *село, поле, човен, півень* тощо, що належать до господарської сфери. З таким семантичним полем узгоджується і розглядувана лексема зі значенням ‘коваль’. Як уже раніше зазначалося, слова зі вставним голосним /o/ належать до дуже давнього часу існування праслов’янської мови та її макродіалектів [176].

Ще один топонім *Schweskau* свідчить в окремих реалізаціях архаїчну особливість, яка стосується розвитку псл. **kwe* > **kow* > *ow*. Це – *Sweßkow* (1564), *Schueschow* (1741), *Schweskau* (1791). Вище було засвідчено подібний суфікс **-kow*, який у ході перерозкладу змінився до *-ow*, а приголосний перейшов до попереднього кореня. Наявність у всіх давніх свідченнях слів у суфіксі *-ow* голосного /o/ показує, що цей лабіальний характер був притаманний попередньому приголосному типу **kw*.

Спираючись на нижньонімецьку особливість зміни звуків *sk > š*, Е.Кайзер розглядає у якості основ форму **Svešov-*, а також **Sveškov-* [238, с. 48]. Зазначений та інші випадки свідчать, що суфікс *-ow* зародився із псл. **-kow* (< де. **k^we*), який мав значення ‘один із..’, показуючи приналежність до особи чи предмета, позначуваних коренем слова.

Топонім полаб. *Solkau* реалізується у писемних пам’ятках у вигляді: *Zolcowe* (1330/52), *Szolckow* (1533), *Solkow* (1614), *Solkau* (1791), в яких чітко проглядається суфіксальна морфема *-kow*, що походить із псл. **kwe*. Е. Кайзер також передбачає вихідну основу **solьkov-* (пор. псл. **solь* ‘сіль’) [238, с. 50]. З таким же суфіксом засвідчено топонім полаб. *Tripkau* у пам’ятках *Trippekowe* (1330/52), *to Trebekow* (1360), *Tribbekowe* (1368), *Trippkow* (1450), *Tripkau* (1613) [там само, с. 52]. Окрім суфікса, особливість представляє також зміна в корені слова: пор. споріднене псл. **terb-* ‘теревити’ і зазначені полаб. форми з /i/, в яких засвідчена дописемна зміна псл. **e/ > i/*. У цих же словоформах наявна також метатеза плавного у порівнянні до псл. **terb-*. Ця ж метатеза реалізована і в полаб. *Trabuhn* (із псл. **Terbun-*) [238, с. 51], а також в *Gross* і *Klein Trebel*. Така ж метатеза має місце і в польській та чеській мовах, пор.: п. *Trzebuń*, ч. *Třeboun* [там само, с. 52]. Очевидною є зміна псл. **tert > *tret* (західнослов. мови).

Наступний полабський топонім має вигляд *Granthien*, який співвідноситься з основою псл. **Gorętin-* і позначає ‘горіння’ (с.29). Суфікс *-tin* належить до поширених архаїчних словотвірних формант, що позначали в праслов’янську епоху двоїну (множинність). Цей суфікс був поширеним і в полабських топонімах, зокрема: *Lütenthien*, *Zarenthien*, *Vasenthien*,

Növenthien. За своїм походженням він належить до кореня іє.*-*tana* зі значенням ‘один із...; двоїна’ [173]. У результаті морфологізації та подальшого перерозкладу суфікса в межах основи початковий приголосний /t/ відійшов до кореня, а первісну квантитативну функцію став виконувати суфікс *-*in* (із іє.*-*na*). Необхідно зазначити, що цей же суфікс *-*in* позначав імена жіночого роду в слов’янських та германських мовах.

Топонім полабський *Meetschow* [238, с.41] засвідчений, окрім інших, у формах *Metzekowe* (1368), *Meßkow* (1564), в яких другий складник має вигляд *-kowe*, *-kow*. Очевидно, що ця форма має вставний /o/ і походить із *kwe з посесивним значенням. Це ж значення зберігається і в інших похідних найменнях: псл. **Mečъkov-*, **Metsъkov-*, н. *Mieczków*, ч. *Mečkov*, в яких коренева форма **mečъ-* ‘меч’.

Розглянуте чергування приголосних можна показати схематично у такому вигляді фонетичних змін:

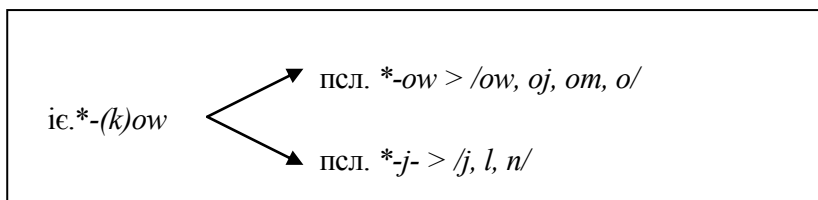

Схема 3. Розвиток форманти іє.*-(k)ow у слов’янських мовах

У завершення розглянутого матеріалу ми приєднуємося до висновків О. М. Трубачова, який засвідчує два суттєві моменти стосовно розвитку мови слов’ян: 1) первинно Славія була не

мовним монолітом, а його протилежністю (сукупністю ізоглос), 2) західно-, східно- і південнослов'янські мовні групи консолідувались вдруге із компонентів різного мовного походження [188, с. 66].

Висновки до розділу 2

У результаті аналізу основних особливостей розвитку фонетичної системи праслов'янської мови на тлі спільнослов'янських ізоглос у давніх мовах та діалектах слов'ян отримано такі висновки:

1. Типовою і переконливою характеристикою мови праслов'ян, яка відрізняє її від інших індоєвропейських діалектів, вважаємо корінь псл.*sla-/*skla- (ранньослов'янський тип) та *slav-, *sklav- (пізньослов'янський) із семантикою 'слов'яни'. До секундарних уналежнюємо відповідні граматичні форманти (суфікси): псл.*-*sla*/*-*skla* та *-*slav*, *-*sklav* 'слов'янський'.

2. Розглянутий нами матеріал засвідчує у слов'янських мовах у наголошеній позиції слова перетворення типу іє.**k^w*/**g^w* > псл.**k^j*/**g^j* > *k'/*g*', що привели до утворення фонематичного протиставлення твердих/м'яких приголосних, в основі зародження яких діє регресивна асиміляція.

3. Весь слов'янський матеріал засвідчує походження сполук *kj*-, *gj*-, *kw*-, *gw*-, *sw*- із псл. *kw-/*gw- і відповідно із іє. **k^w*-/**g^w*.

4. Наявні в протослов'янській мові іє. сполуки плавних *tert*, *telt* під впливом Трипільського субстрату змінилися у відкриті склади типу *terbt*, *telbt*, а згодом у вигляді метатези *tret*, *tlet* (західно- та південнослов'янські мови) та повноголосся *teret*, *telet* (східнослов'янські).

5. Загальнослов'янські чергування *w/j*, *w/l* можна пояснити виходячи зі зміни /*w* > *j*/ у праслов'янській, які мають такі рефлекси в окремих мовах: (1) псл. *-*ow* > /*ow*, *oj*, *om*, *o*/

(ненаголошена кінцева позиція) та (2) псл. $*-j-$ > /j, l, n/ (наголошена серединна позиція).

6. Типологічною ознакою у слов'янських мовах є зміна псл. $*\hat{o}/\hat{e}$ > *i*, для якої характерна проміжна фаза дифтонгізації, викликана звуком /w/ (із псл. $*k^w$ < іє. $*k^w$ -). Ця діахронічна ознака у вигляді псл. $*\hat{o}$ > *i* характерна для мов української, полабської та словінської, а зміна псл. $*\hat{e}$ > *i* частіше всього проявилася в мовах українській, сербохорватській та полабській. Обидва процеси є за часом різними, первинною була зміна псл. $*\hat{o}$ > *i*, наступною – псл. $*\hat{e}$ > *i*. Причиною такої хронологізації є час походження голосних у вигляді аблаута іє. $*o/e$ (пор.: *носити* – *нести*), в яких давнішим виступає /o/.

7. Субституція велярних приголосних дорсальними у слов'янських мовах $*k \sim t'$ та $*g \sim d'$ викликана впливом Трипільського субстрату. Новоутворені передньоязикові м'які приголосні етимологічно походять із відповідних задньоязикових псл. $*k^w/*g^w$ (< іє. $*k^w/*g^w$).

Розділ 3.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС

ТА ПРАМОВА

3.1. Праукраїнський етнос і його походження

Загальні зауваження. Щодо прабатьківщини слов'ян українці перебувають фактично в центрі їхніх потомків, які мігрували пізніше і які розміщені тепер у західних, південних та східних ареалах. На нинішній українській території, перш за все Подніпров'ї, Подолі, Волині, Карпатах, Лівобережжі, виявлені давні культури [8; 155]. Тут знаходиться біля 300 пам'яток середнього кам'яного віку (мезоліту) [154]. В неолітичну епоху (VI-III тис. до н. е.) виокремлюється культура ямної гребінчатої кераміки, на півдні та в південно-західному регіоні України знаходилися племена «стрічкової» кераміки, які займалися землеробством та скотарством.

В епоху міді, або енеоліту (IV-III тис. до н. е.), на терени України перебували землеробсько-скотарські племена Трипільської культури, поширеної від південно-східного Прикарпаття до Дніпра. В цей час у Північне Причорномор'я прийшли арії, носії курганних культур, які поступово поширилися по всій території майбутньої України. З середини III тис. до н. е. з'являються племена ямної культури, які заселили степи від Приуралля до Дунаю і терени Європи [85, с. V-XI].

Початок епохи бронзи (II тис. до н. е. – VII ст. до н. е.) пов'язаний із розвитком бронзової металургії, у цей період існує

близько 20 археологічних культур: шнурова кераміка, тшенецько-комаровська, катакомбна, зрубна, які стосувалися різних племен.

Як уже неодноразово відзначалося, слов'янський етнос, як і інші давньоєвропейські, включаючи індоіранський, зароджувалися в той самий час на терені нинішньої України, проте існували в обмежених територіях. Саме регіон помешкання сприяв консолідації соціальних угруповань і зародженню єдиних наддіалектних (прамовних) особливостей. Для слов'янського етносу це була територія Північно-Східних Карпат, звідки слов'яни пізніше розселилися на Північ та Схід зазначеного регіону.

Очевидно, що давні витоки племен і мов відбилися як у побуті та віруванні окремих дє. субетносів, так і в їхніх мовах. Звідси зрозумілою є родинність, наприклад, давньоукраїнського етносу з іншими етносами слов'ян. Це чітко відображено в дослідженнях з популяційної генетики, на чому хочемо зупинитися спеціально.

Досить цікавими щодо проблеми слов'яногенезу є дослідження у сфері ДНК-генеалогії, які активізувалися в останнє десятиріччя. Серед них необхідно виокремити праці співробітників Академії ДНК-генеалогії Росії, з-поміж них А. О. Кльосова і його обширну роботу з генеалогії слов'ян та їхніх мов [76]. Незважаючи на те що дослідження стосується в основному аналізу чоловічої хромосоми (Y), автор використав велику матеріальну базу, що робить отримані результати досить переконливими і висновки науково значущими. Наявність слов'янського складника в генетичному портреті аріїв (індоєвропейців) привела А. О. Кльосова до висновку про

тотожність слов'ян та аріїв. Факти дослідження вченого свідчать саме про полідіалектну природу кожної із мовних гілок, в тому числі слов'янської, яка вийшла не із однієї мови-основи, а ряду споріднених діалектів, що існували в арійському мовному полі. Спільний код типу *R1a1* у аріїв та праслов'ян привів до інтерпретації його як єдиного для одних та інших. Такий результат аналізу, на нашу думку, підтверджує існування різних діалектів у мові-основі, які пронизують навскрізь іє. прамову.

Наявність коду *R1a1* в окремих слов'янських мовах, як і в інших іє. гілках, свідчить також про поліетнічний характер зароджених субетносів, які привели до утворення окремих спільнот як української, російської та інших. Доля праслов'янського предка в населенні українців складає 45%-54% [76, с. 27]. Звідси виходить, що, наприклад, генетичний код українця існував уже в час, визначений лінгвістами для функціонування слов'янської прамови, і в якійсь невеликій частці (в «ембріоні») він був уже в період життя носіїв індоєвропейської прамови.

У світлі даних ДНК-генеалогії проводив спостереження походження українського народу С. Наливайко, спираючись також на низку досліджень зарубіжних науковців [121]. Автор розглядає «спадкову гаплогрупу» із набору хімічних сполук лише чоловічої статевої хромосоми (Y), опускаючи дослідження ДНК за материнською лінією, проте деталізує генезу слов'янського портрета. Розглянувши результати генетичного аналізу гаплотипів сучасних українців, С. Наливайко називає типовою для них гаплогрупу *R1a* та її підгрупу *R1a1*, які засвідчують найбільшу спорідненість українців з лужицькими сербами (сорбами) (63%) (цей показник мають: поляки в 56%

випадків, білоруси – 51%, росіяни – 47%, латиші – понад 40%). У результаті генетичного дослідження населення Буковини їхній спільний предок роду *R1a1* приходиться на IV тис. до н. е., тобто на добу енеоліту і існування трипільської культури [76, с. 620-621]. Близько 2 тис. року до н. е. «представники роду *R1a1* через Середню Азію (серед сучасних таджиків і киргизів їхня частка складає близько 65%) під ім'ям аріїв прибули до Північної Індії, принісши туди свої праслов'янські гаплотипи, де їхні нащадки мешкають і досі» [121]. На нашу думку, представлені в статті С. Наливайка результати досліджень зарубіжних авторів відтворюють час існування Трипільської цивілізації на теренах України; тільки так можна розуміти резюме автора, що в «середині III тис. до н. е. ... жив і спільний предок російських та українських східних слов'ян роду *R1a1*» [121].

У результаті вищерозглянутих досліджень отримано, що предки українців більше всього пов'язані з аріями (50%), а також з іншими народами – трипільцями, арабами та ін. Безперервність розвитку українців сягає коріння понад два тисячоліття до н. е.

Досить глибоко і всебічно проаналізовано генофонд населення різних регіонів України і його генетичні зв'язки з населенням Західної Європи в дослідженні А. С. Пшеничнова, який використав «однобатьківські» генетичні маркери, зокрема батьківської лінії Y хромосоми (NRY) та материнської ДНК (мтДНК) [141]. Зупинімося на цьому детальніше.

А. С. Пшеничнов проаналізував чотири популяції українців (західні, подільські, дніпровські та східні) за маркерами Y хромосоми (410 осіб) і мтДНК (511) і прийшов до висновку, що популяція українців ближче одна до одної, ніж до інших народів Європи. Все ж деяку своєрідність мають західні українці

(маркери Y хромосоми), а з іншого боку, східні (згідно з мтДНК), центральні популяції (Подільська і Дніпровська) об'єднуються в єдиний кластер за обома типами маркерів. Наявність однакового варіанта NRY або мтДНК в групі індивідів свідчить про їхню родинність по батьківській або материнській лінії [141, с. 4]. На генофонд народонаселення впливають кліматичні умови та різні демографічні події.

У результаті експериментального дослідження та аналізу отриманих даних А. С. Пшеничнов отримав результати, що засвідчують генетичну близькість українців до популяцій інших народів, зокрема родинність з північними слов'янами (білорусами, поляками, південно-західними росіянами), а також з західними та північно-західними росіянами, словаками, східними чехами та словенцями (згідно з NRY), аналогічна картина має місце і згідно з маркером мтДНК [141, с. 137]. Зазначене дисертаційне дослідження і всестороннє теоретичне осмислення його результатів привело вченого до таких основних висновків:

- суттєву генетичну подібність мають українці до північного населення – білорусів, східних поляків та південно-західних росіян,
- меншу генетичну подібність мають українці взагалі до західних та східних слов'ян,
- згідно з маркером мтДНК українці мають генетичну подібність до слов'яно-, балто- та германомовних народів.

Очевидно, що ступінь подібності адекватно відображає хронологію розвитку народів і відповідно їхню взаємну асиміляцію. До найдавнішого періоду належить генетична спорідненість українців зі слов'янами, балтами та германцями.

Це час сумісного проживання на території Трипілья у період від 4 до 2 тисячоліття до н. е. Пізнішим є розселення слов'ян і виокремлення двох груп: групи західних слов'ян та групи східних слов'ян (включаючи південних). І нарешті, території, які займали південно-західні росіяни, східні поляки та білоруси і тісно контактували зі слов'янами східними (в тому числі і українцями) в час існування Київської Русі.

Отримані висновки добре відображені на одній із карт, що показує щільність генетичної віддалі українців за частотами (гапло)груп Y хромосоми [141, Додаток]. Із карти чітко видно велику щільність зв'язку українців із західними слов'янами, до яких уналежнюємо, перш за все, лужицьких сербів, помор'ян та словінців по р. Одер і р. Вісла. Останнє, як буде показано далі, можна простежити в історико-етимологічних особливостях українських діалектів та зазначених мов.

Безсумнівно, в основі сучасного населення України виявляються також особливості східнослов'янських племен, це – *поляни, деревляни, галичани (гуцули, бойки, лемки), волиняни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати*. Всі вони в різний час входили до складу Київської Русі.

Припущення, що прабатьківщиною слов'ян був Карпатський регіон, засвідчує поширення цього слов'янського етносу в цих помешканнях у межах окремих племінних груп, що утворили *праукраїнський* етнос. Наші предки первинно проживали в Карпатах і, мігруючи з часом на північ та на схід, деякі з них частково залишилися в цьому ж регіоні, де і постали пізніше у вигляді *бойків, гуцулів та лемків*. *Укри*, розселившись на сході разом із окремими із зазначених племен, зберегли спершу локально своє наймення в окремих князівствах, а потім

поширили його на все державне утворення *Україна* і на всіх її мешканців.

У результаті численних досліджень антропологічних характеристик українських горян, серед них *бойків, гуцулів та лемків*, відзначається їхня неоднорідність, проте, узагальнюючи, все ж можна зробити висновок, що «за морфологічними рисами горяни-українці істотно не відрізняються від українців рівнинних районів Галичини», в цілому ж «карпатський тип генетично поєднує східних, західних і південних слов'ян. Цей тип є ваговим доказом спільності походження всіх слов'ян» [48, с. 37]. «...Антропологічна подібність значною мірою збігається з гематологічною і свідчить про генетичну спільність бойків зі східними слов'янами взагалі і з іншими українцями як Верхнього Подніпров'я і Наддніпр'янщини (зокрема, Лівобережжя), так і Полісся, Волині, Холмщини та Посяння» [там само, с. 38].

Зупинимось на деяких особливостях зародження українських етносів – гуцулів, бойків та лемків, що доповнить і уточнить розглянуте раніше [176, с. 197 і далі]. Вважаємо, що наявність етноніма (не етнікону) народу дає нам право говорити про етнос.

3.1.1. Гуцульський етнос і його міграція

Гуцули належать до групи давніх країномовних племен, про що свідчить близькість багатьох ознак гуцульського наріччя до сучасної української мови. Спорідненість мов підтверджують також єдині витоки відповідного етносу і наявність спільного чи близьких діалектів у межах праслов'янської мови.

Про давнину існування гуцульського субетносу свідчить походження його імені, втіленого в етнонімі *гуцули*. Тривалий час ужитку цього імені відобразився на трудності розумінні його походження і первинній мотивації. У нашому розумінні в слові *гуцули* в давнину виділився під наголосом корінь *-цул-*, який є також спорідненим до етноніма *слов'яни*, що вийшли із псл. **k^wel* зі значенням ‘землероби’ [176, с. 205]. Очевидно, що африката (ц) /тс/ в слові *гуцули* появилася із *kw-* у результаті другої праслов'янської палаталізації задньоязикових приголосних, що відбулася в пізньопраслов'янській період існування прамови слов'ян. Наступний після /тс/ губний голосний /у/ вийшов із /е/ в результаті впливу лабіовелярного *kw-*. Подібні зміни засвідчуються в численних мовних фактах [див.: 157; 171]. Початкове префіксальне *гу-* має функцію означення і уточнює первинну семантику слова. Раніше нами було показано, що цей префікс виступає як рефлекс дс. **k^we-* і має значення ‘гора, гірський’. У результаті весь етнонім відображає семантику ‘горяни-землероби’, чи ‘верховинці-землероби’. Оскільки в індоєвропейському мовознавстві вважається, що префіксальні форми в лексемах є вторинні щодо кореневих морфем слова, то можна припустити існування в етнонімі *гуцули* деривації смислів: ‘землероби’ → ‘горяни (землероби, пастухи)’. А звідси випливає, що історично гуцули спершу займалися землеробством і проживали в рівнинній місцевості, а згодом переселилися в гори, доповнивши своє племінне наймення у вигляді *гу-цули* ‘горяни’ і змінивши під впливом умов проживання свої господарські інтереси, ставши скотарями (пастухами). Це останнє привело до відповідного

відображення речей у лексиці гуцульського словника, приклади якого приводяться нижче.

Тривале перебування гуцулів на гористій місцевості привело до зародження і урізноманітненої передачі назв особливостей гір, зокрема: *кичера* “стрімка гора, поросла лісом, крім вершини”, *грунь* “вершина гори”, *магура* “мала гора”, *малява* “гора, яка формою нагадує стіжок”, *горгани* “гострі хребти гір”, *бердо* “прірва, урвище; стрімкий схил гори”, *звір* “міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами”, *дебра* “непрохідний ліс у горах”, *плай* “гірська стежка”, *недеї* “дикі верхи гір”, *кичеразвір (ізвір)* “міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами”, *суточки* “обгороджена гірська стежка”, засвідчених у художніх творах Марка Черемшини та Михайла Коцюбинського. Окрім місцевості, деталізовано виглядають також назви діяльності пастухів, що становила основу господарства гуцулів. Це такі назви, як *бовгар*, *гайдеї* “пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині”, *снугар* “пастух на полонині, який доглядає за вогнем у колибі, щоб не згасав”, *стадар* “пастух коней”, *дійник* “дояр”, *ватаг* “старший вівчар” та ін. [61]. Всі ці свідчення дозволяють пояснити появу в етнонімі племені гуцулів початкового префікса *гу-*, що позначає ‘гора, гористий’.

Останнє зауваження дає нам підставу розглядати протоназву племені *гуцулів* від кореня іє.**k^wel-*, а отже і передбачити інше їхнє наймення (без префікса *гу-*) у вигляді *Галичина*, яке є спорідненим до зазначеного кореня (див. розд. 1). Виходячи з попереднього, допускаємо, що територія Волині (Північно-Східні Карпати) була прадавнім помешканням гуцульського племені. За цим періодом життя праслов’ян слідує

розпад їхнього етносу і відділення окремих субетнічних груп, що засвідчено міграцією в північному напрямку щодо їхньої прабатьківщини – північно-східного регіону Карпат [176].

З цим часом стикаються нижчеподані свідчення життя гуцулів, отримані нами, виходячи із лінгвістичних джерел, а також аналізу гуцульських текстів. Архаїчність мовних та етнокультурних рис дозволяє побачити в досліджуваному матеріалі витоки пам'яті гуцулів щодо зародження їхнього племені, зокрема місця помешкання (точніше, їхньої протобатьківщини). Зупинімося на цій стороні питання детальніше.

Особливу цінність у цьому плані становлять спостереження науковців про давні часи життя верховинців, коли ще зберігались якісь сліди старовини в пам'яті гуцулів. Проте і звернення до старих гуцулів та бесіди з ними, як свідчить С. Витвицький, не давали задовільного результату щодо походження останніх, він отримував звичну відповідь: «Ми тут уже давно на сих верхах осіли» [27, с. 14] (маються на увазі Карпати), притому сказати, звідки вони прийшли, вони не можуть. Все ж одне надзвичайно цікаве спостереження автора щодо прадавніх помешкань гуцулів нам хотілось би тут навести.

Ідучи в день Юрія на пастівники на полонини, пастухи добували в результаті тертя двох полін вогонь, що має назву «живого». Спостереження свідчать, що верховинці дуже прискіпливо дотримувалися старих звичаїв, які повинні були сприяти добрій та вдалій відгодівлі гірської худоби. Будучи на полонині, вони протягом всього літа підтримували «живий вогонь». С. Витвицький, сидячи біля ватри, слухав багато

легенд з уст гуцулів, а також спостерігав за їхніми звичаями. Одну із їхніх легенд автор подає у такому вигляді.

Після закінчення бесіди, те ж і по опівночі, очікуючи світання, їхній ватага, пише С. Витвицький, ставав на підвищенні обличчям на **північний захід**, стискуючи в кулаці люльку, з непокритою головою і промовляв тужливо, і всі пастухи-гуцули повторяли за ним: **«Ей скали, скали, та скали далекі. Ей море, та зимне, та й студене, та й дуже далеке»**. Потім на їхніх обличчях можна бачити сльози» [виділено нами – В.Т.] [27, с. 14]. Очевидно, що таке емоційне відтворення в етнічній пам'яті минулого, передаючись від предків до наступних поколінь, стало з часом ритуальним актом одноплемінників і свідчить про його велику значимість для цього етносу. Ритуальність підкреслюється своєрідною структурою висловів зі словами: *ей скали, та скали далекі, ей море, та зимне, та й студене, та й далеке*. Про неவிпадковість згадки про **скали** та **море** говорять і інші факти, засвідчені гуцулами. Ці ключові слова можна розглядати як *етногеми* для гуцулів.

У дальших пошуках прадавніх помешкань гуцулів С. Витвицький знову й знову звертався з цим питанням до старих газдів, проте вони, як і попередні, не задовольняли його замірів, лише один із них якось сказав, що «наш рід на сих верхах з давен давна, ой дуже старий, та з-за скал та з-над моря» [27, с. 16]. Аналогічні факти приводить Петро Шекерик-Доників у романі «Дідо Иванчік», в якому правдиво відображено побут та вірування старих гуцулів. Один із широко відомих мольфарів, Дарадуда, у примовляннях вживає часто: у пляйве море, на дно; вийшло з моря [206, с. 449-450]. Молячись до Бога Сонця, дідо

Иванчік, який дуже дотримувався старовіцької віри, промовляв: «Ти щовечера сідаєш за високі гори, за стримкі далекі скали, за глибокі пляві моря... Амінь» [там само, с. 24] [виділено нами – В.Т.].

На Рахманський великдень гуцул Иванчік, слідуючи язичницьким спогадам, розповів одну із легенд про давнє життя його предків. Починав він словами: «За далекими морями, за високими горами, за стримкими скалами, в земни, окруженій з усіх боків водами-морями, там, де перший раз шодня рано з свого золотого трону встаєт праведне Сонечко й до нас сходит, жиют тихим, справедливим, ни кривдечім оден одного, спільним житєм Божі рахмани...Вни жиют побожно, ек черці, тай говіют цілий рік та разуют дванайцять головних рокових п'єтниць, аби тим постом та п'єтницями ослаб'ювати на земни силу проклетого Марка, студінь» [206, с. 346] [виділено нами – В.Т.]. Очевидно, що гуцули пов'язують свою прабатьківщину з перебуванням у цих же місцях рахманів – людей-напівбогів, чи «добрих духів», які сприймаються як взірець буття людей. У гуцульському словнику, окрім іншого, подається, що *рахманін* «дуже чесна і порядна людина» [46, с. 161]. Якщо звернутися до етимології цього слова, то необхідно відзначити глибоку давнину його існування. У словниках наводяться такі його форми: (укр.) *рахман* ‘мешканець казкової країни, праведний християнин, жебрак’, рос. *рахманний*, бр. *рахманы*, п. *rahtman*, др. *рахмане* мн. ‘брахмани’, також ‘врахмани’, вважається запозиченням із гр. *βράχμανοι* ‘брахмани’, в яку воно перейшло із дінд. *brahman* ‘брахман’ [53, с. 32-33; 193, с. 449]. Якщо розмістити варіанти лексем у порядку: *врахмани* – *брахмани* – *рахмани*, то можна помітити, що перші два варіанти засвідчують

корені *вра-* і *бра-*, що походять із іє. **k^wer-*, від якого витворився субстратний *бра-*. Варіант *рахмани* представляє форму з редукованим анлаутним складом, кінцеве *-мани* позначає ‘люди’. Оскільки *brahman*, окрім іншого, позначає в Індії жерця [Кочергина, Санскр.-русс.слов., с. 470], то іє. корінь очевидно мав ширше значення і включав у себе також селян і скотарів. Саме таку семантику в давнині мав корінь **k^wer-* [171]. Розгляд розвитку зазначених словоформ у світлі впливу мови мешканців Трипілля, де відбулося також зародження окремих іє. етносів та мов, дозволяє пояснити спорідненість цих мов і зокрема української (слов’янських) та санскриту, про що пише С. Плачинда [134]. Для нас цінними в його книзі є наведені легенди й оповіді про слов’ян, мешканців давньої землі Оріани. Тут рахманами називали «тих, що пішли на нові землі» [там само, с. 76]. Ця семантика слова збігається з тим часом, коли галичани пішли із Карпат на північний захід до Балтійського моря, тобто «на нові землі», породивши там рахманів. Повернувшись на землі прадавньої Батьківщини в регіон Карпат, пам’ять про давнє перебування на Півночі залишилася у галичан у вигляді святкування Рахманського Великодня (на 25-й день після свята Ярила/Великодня). У цей день «всі згадували й поминали своїх родичів, які колись поїхали «на нові землі» і там лишилися навіки», кидаючи в річку «печений хліб, паски, шкаралупу від писанок» [там само, с. 76]. У цілому рахмани являють собою сукупність людей глибокої давнини, які вже майже позабуті в пам’яті етносу і залишилися в згадці лише як давні предки, що відійшли в минуле.

У вищенаведеній оповіді зазначається, що рахмани «разують», тобто ‘їдять’, у піст лише раз у день і тільки по-

п'ятницях [206, с. 347]. Цей же день у такому вигляді зберігся у гуцульських звичаях до сьогоднішнього часу і його святкують більше, як зазначає П. Шекерик-Доників, аніж християнський день свята. У п'ятницю жінка нічого не робить, бо то буде гріх. Говорить, що «періш буду у неділю шош робити, ек у п'єтницю» [207, с. 19]. Цей день, як і середа, «божкова-днина», є жінчиним («п'єтниця...є жінков») [там само, с. 18]. Проте чоловіки можуть виконувати всяку роботу і за своїх жінок, «мушінам за п'єтницю гріха нема» [там само, с. 19]. Звідси випливає, що п'ятниця була особливо значенневим днем у житті давніх гуцулів, особливо жінок. За гуцульським календарем цей день належав *Парасковії*. Оскільки тут особлива роль відводилася жінці, то вочевидь, це був час великого впливу матріархату на життя людей. Згідно з нашими дослідженнями перехід від матріархату до патріархату відбувався в новокам'яний вік, куди сягає пам'ять гуцулів, і може стосуватися доби зародження дс. племен на теренах Трипілля, як про це свідчить наступний матеріал.

Аналіз наймення *Параска* показує, що в ньому серед складників є суфікс *-ск*, флексія *-а* та корінь *para-*. Останній за своєю семантикою збігається з поняттям 'двоїстий', тобто відображає парність у своєму існуванні. Таке розуміння, ми вже раніше згадували, належить до первісного стану існування суспільства людей і властиве матріархату [176]. Суфікс *-ск* мав у давнину значення 'належності' до чогось, у цілому слово мало смисл 'двоїстість, що комусь належить'. Тут мислилась гуцулами людина-богиня по імені *Параска*. Таке ж міфологічне розуміння щодо п'ятниці збереглося у всіх слов'ян.

Глибока давнина *Параски* за формою та змістом стикається з язичницькими віруваннями у германців. П'ятниця належить

богині *Фрейї*, дружині бога *Одіна*, що уособлювала родючість, її ім'я споріднене зі слов'янським *Парасковія*. Початкові *Фре-* та *Пара-* абсолютно ідентичні, оскільки більш давнє */p-/ перейшло у германських мовах за законом Грімма в щільний /f/, а наступний голосний редукувався і зник. Незважаючи на спільність у слов'ян та германців імен богині, що позначала п'ятницю, вона не становить собою якогось запозичення з однієї мови в іншу, а є результатом давнього їхнього походження із єдиного поняття у слов'ян та германців у той час, коли ці субетноси проживали в середовищі давньоєвропейських племен на території Трипілья і очевидно мешкали в сусідській близькості, що і свідчить про спорідненість понять у сприйнятті зазначеними субетносами навколишнього світу і світорозуміння [172, с. 171].

Повертаючись до життя рахманів, відзначимо, що вони скромничали 12 п'ятниць у рік. Число 12 належить до лунарного календаря з системою лічби місяців дюжиною щодо цілого року, це число було в основі рахунку, відмінного від системи десятиричної, прийнятої європейськими народами пізніше. Сліди першої збереглися у германських мовах, про що свідчать спеціальні назви таких чисел як 12 (нім. *zwölf*), 120 (*Grosshundert*) та 1200 (*Grosstausend*). Цілком ймовірно, що число 12 належить до того ж часу спільного проживання носіїв слов'янських та германських діалектів на території Трипілья. У розповіді про рахманів говориться, що їх було 12 і вони ділилися в час Великодньої трапези одним яйцем, тобто і тут при поділі проявлялося 12 частин.

За гуцульським календарем Рахманський Великдень припадає на **середу** через чотири тижні від середи за

Християнським Великоднем і святкується в травні-місяці. Про рахманів і їхній Великдень «говорет люде усіляко», пише П. Шекерик-Доників, наводячи один із переказів, який починається словами: «Делеко віців, на схід сонця, за синими **морями** є **гори** и великі **скали**, обточені зі всіх боків голубими **водами-морями**, що ніхто там ни может дістати, добути, навіть и птаха туда ни долетит. На тій земни осілоси дванацять людей Рахманів...» [207, с. 48-49] [виділено нами – В.Т.]. І в цьому тексті зустрічаємо ключові слова **гори**, **скали**, **моря**, які типово повторюються, як вище було показано, вказуючи на прадавнє помешкання гуцулів. Це головне свято, вважаємо, не випадково фактично збігається зі святом Юрія (6 травня), що є «у горен велике с'єто весни» [там само, с. 47]. У цей час проводяться великі гуляння, на кичерах гуцули палять вогні, перескакують через ватру, танцюють за сонцем, зустрічаючи Юрія, який іде до гуцулів на білім коні і веде «у гори гожу, молоду, ситу, богату и космату зелену Весну» [там само, с.48]. Всі горяни готують свій скот до переходу на полонини – літні пасовиська, які тривають до пізньої осені.

Гуцули вважали, що чотири божества (*с'єтці*) передають із рук в руки ключі, якими кожен із них відкриває відповідну пору року. Так, Святий Юрій розмикає весну і «випускає **из-за далеких морий**, **високих скал** свої буйні веснені – то теплі, то студені вітри» [207, с. 7]. Термін «далеких морий, високих скал» вживається і в іншому місці. «По заході сонця, идет сонце у свої дияментові двори **за делекі моря** и **за високі скали** припочивати на нічь» [там само, с. 11] [тут і вище виділено нами – В.Т.].

Хронологічна прив'язка Рахманського Великодня до травня і свята Юрія свідчить про те, що ці богопоклоніння були для гуцулів у давнину єдиними, оскільки Рахманський Великодень відраховується, як уже про це йшлося, через чотири тижні (*починаючи з живої середи*) від християнського свята – Великодня. Необхідність поставити Рахманський Великодень на своє давнє місце, тобто на травень – головне свято Юрія для пастівників-горян, передбачало для гуцулів-сучасників зміщення його відносно християнського Великодня. Останній святкувався офіційно щорічно і у відповідний за календарем час. Очевидно, свято виходу на полонини появилось одночасно з Рахманським Великоднем і зародилося воно в той час, коли гуцули, як свідчать їхні перекази, проживали за горами, скалами та морями.

З іншого боку, Великодень рахманський є більш давнім, ніж відповідне свято у християн, оскільки його святкували у *середу*, а не в неділю. Колись в давнину, як свідчать дослідження в язичницькій германській релігії, тиждень починався не з неділі чи понеділка, а з середи. Факти останніх показують, що первинно *середи* мала в собі наймення основного германського бога *Одіна (Водана)* (пор. англ. *Wednesday* 'середи'). Це згодом *середи* стала 'серединою неділі', наприклад, у німецькій мові (нім. *Mittwoch*) в порівнянні до інших германських мов. Спричинено це було особливою актуальністю назви цього дня для християнства, яке не допускало пересічення двох ліній у числі чотири, що приходилося на середу (у цей час тиждень починався зі суботи).

Згідно з зазначеним вище можна припустити, що і в слов'ян, як свідчить у гуцулів рахманський Великдень, тиждень починався зі середи, і назва *середи* в давнину значила

не ‘середина тижня’, як це трактують словники, а позначала, аналогічно германському найменню, основного слов’янського божества *Хорса*.

Слов’янське *середа* має в собі дві складові *сере-да*, останнє позначало ‘день’, а *сере-*, в якому початкове *е* палаталізованим від іє.*k’- (пор. іє.*k’*rd*- ‘серце’), відноситься до кореня *k’*er*- із іє.*k^w*er*- зі значенням ‘зоря’. Давнина походження *Хорса* і його етимологічний зв’язок з днем тижня *середою* ріднять його з основним германським божеством *Одіном*, а це, в свою чергу, свідчить про значимість його для праслов’ян. Правда, в літературі є думка про сарматський вплив на східнослов’янське походження *Хорса* [67, с. 594], проте його давня етимологія стверджує більше поширення цього наймення, включаючи слов’янські та інші де. народи. Зупинімося на цій стороні питання.

Вихідний корінь для зазначеного вище теоніма іє.*k^w*er*- має різні фонетичні інновації, одна із яких полягає в поступовому артикуляційному послабленні анлаута, що привело до розвитку: *k^w*er*- > псл.*hwer- > *hor*- Утворення форми *Хорс* відбулося в результаті злиття кореня *Хор-* та граматичного форманта *-с* в результаті фонетичної зміни (атракції) в структурі слова. Давня семантика кореня іє.*k^w*er*- включає в себе багатоаспектність, серед чого виділяємо ‘скотарі’, ‘(небесне) світило, зоря’, ‘воїни’. У пам’ятках старовини *Хорс* у своїх функціях змикається з ‘землеробством’, ‘божеством *Перуном* (сонце, грім, блискавка)’, з ‘місяцем’ [67]. Вшанування *Хорса* в Київській Русі поряд з іншими ідолами пантеону *Володимира* свідчить про його велику значущість для давніх слов’янських племен. Вважаємо, що близькими названому *Хорсу* є імена лат.

Hôra, Hôrae, а також ім'я єгипетського бога Сонця – *Gora* (сина *Pa*).

Інший напрямок розвитку іє. **k^ver-* полягає в одзвінченні (можливо, через вплив зі сторони сатемних мов) початкового зімкненого приголосного, що привело до утворення форми **gor-*. Саме такий корінь зустрічаємо в лат. *Georgius* «землероб, хлібороб», в позначенні християнського святого: нім. *St. Georgen, St. Jürgen, St. Jöris, Sankt Jörg*, а також: англ. *Saint George*, гол. *Sint-Joris*, фр. *Saint Georges*, іт. *San Giorgio*, ісп. *San Jorge*, катал. *Sant Jordi*, порт. *São Jorge*. В одній із Старших едд зустрічаємо слово дсканд. *Jöruvalla* зі значенням 'землеробські поля' [176, с. 128], де перший складник *Jöru-* значить 'землеробський'.

Писемні пам'ятки показують, що в результаті подальшого послаблення в анлауті слова зімкнений приголосний змінився в щільний /j/, проте така зміна найбільш чітко проявилася в слов'янських мовах і закріпилася в імені *Юрій*. Паралельно до останнього вживаються у слов'ян імена у вигляді *Георгій Побідоносець*, у міфології та фольклорі: *Єгорій Хоробрій, Юрай-Рай, Ирій, Єгор, Юрій Побідник, Орій* як Бог весняного Сонця. День *Святого Юрія* – покровителя хліборобів і скотарів відзначають 6 травня (23 квітня за ст. стилем), за язичницьких часів це був день *Ярила*. В цей день «вперше виганяють худобу на пасовище, з давніх-давен, за традицією предків, наші пращури прикрашали бика кольоровими стрічками й квітами та ввели по селу» [30, с. 111].

Повертаючись до розгляду субетносу гуцулів ще раз зазначимо, що свято Юрія пов'язано з глибокою давньою перебування гуцулів на Півночі, а разом з цим святом і

становлення та закріплення старовірських звичаїв та обрядів. Необхідно зазначити, що у слов'ян на о. Рюген також існувало подібне свято, коли його мешканці відзначали прихід весни шляхом великих торжеств, що виливалися у всенародні гуляння [255, с. 93 і далі].

Все вищезазначене свідчить також про глибоку й далеку етнічну пам'ять гуцулів, яка стосується їхньої душі і зберігається у таємниці, як у скотарів на полонині або в замовляннях чарівників. Спільним для них є згадка про стримкі скали, високі гори та далеке море, яка є найдавнішою, що, на нашу думку, свідчить про прадавні місце та час перебування гуцулів. За семантикою зазначених лексем можна передбачити проживання гуцулів на півночі біля моря, у нашому розумінні, на побережжі Балтійського моря. Це північно-західна сторона, як свідчить дійство проведеного вище обряду з боку ватаги-пастуха. Якщо прийняти також те, що довкола було море, то можна припустити, що гуцули проживали на острові, ймовірно на о. Рюген, де історично засвідчені слов'яни. Свято Юрія, як основне у тогочасних гуцулів, послужило видозміною первинної міфогемі. Про це свідчить етимологія слова *Юрій*.

На о. Рюген існував локальний бог *Jarovit*, а також з іншим словотвірним формантом *-mar*: *Jaromar*, *Jarmer*, *Germar*. Цей же корінь має місце в антропонімах з формантом *-slaw*: *Jaroslav*, *Jaroslaf*, *Jaroslav* [254]. Вважається, що корінь в імені *jaro-* мав значення 'сильний' [233, с. 322], проте таке розуміння не суперечить нашому вищенаведеному висновку про мотивацію імені у вигляді 'бог землеробів', тим більше, що слов'яни острова, які поклонялись цьому божеству, займалися землеробством.

Така локалізація племені гуцулів підтверджується також у наступному матеріалі, що відображає прадавній їхній звичай. Перед наступним роком, як пише І. Шмідт, у храмі Аркона (о. Рюген), де стояла величезна чотириголова статуя Свантевіта, проводилися великі торжества. Це слов'янське божество втілювало родючість і сили росту і становлення [233, с. 322]. Жрець випивав з рогу, який був у правій руці божества, мед (*Met*), а також тут же встановлювався медовий пиріг, при чому такої величини, щоб жреця не було видно. У протилежному випадку очікувався поганий урожай [255, с. 44]. Абсолютно подібний ритуал, який був наявний у сім'ях карпатських гуцулів, засвідчує С. Витвицький, він пише:

На Великдень .. ставлять паску на столі перед господарем, який звертається до свого сина: «Чи видиш мене, сину?», а той відповідає: «Ой виджу», і так вдруге, і втретє. На цей раз батько каже: «Дай Боже, абис мене на другий рік не видів», це значить, щоб син не побачив батька із-за паски (така висока була паска), а значить і буде багатим рік. «...Цей факт ще раз доводить, – пише автор, – що гуцули прийшли до Карпат з північного заходу» [виділено нами – В.Т.] [27, с. 55].

Ландшафт о. Рюген свідчить, що тут відсутні високі гори типу Карпат (найвища *Pickberg* – 161м), хоча вище і наведено вираз у гуцулів «*високі гори*», але це радше емоційний вияв сприйняття минулого, тому все ж вважаємо, що етнонім у вигляді *гуцули* з семантикою 'гірське плем'я' не міг з'явитися у цьому регіоні. Таким чином, поява префікса *гу-* в етнонімі є пізнішим у словотворенні, а в час перебування цього племені на острові та побережжі Балтійського моря його наймення мало в собі корінь *-цули*, що походить від дс.**k^vel-* зі значенням

‘землероби’. Як раніше нами було показано, давнішим у гуцулів було заняття землеробством [176, с. 205]. Подібна коренева форма зі значенням ‘гуцули’ засвідчена в етронімі *галичани*. Очевидно, що ім’я *галичани* є ранішнім, ніж *гуцули*, і позначало воно землеробів (а не землеробів-горян). Нагадаймо з попереднього, що в структурі слова *галичани* в давній час були морфеми: корінь (*гали-*), суфікс (*-чан-*) та флексія множинності (*-и*). Зупинімося детальніше на свідченнях цього кореня в регіоні Рюген.

Відзначимо ще раз, що життя слов’янського племені на о. Рюген, яке позначається, окрім інших наймень, як *руги*, має спільні особливості з побутом карпатських *гуцулів*. Південніше ругів проживали *вільци*, в етронімі якого вичленовуємо корінь *віль-* та морфеми *-ц-* і *-и*. Порівняння коренів *гали-(чани)* і *віль-(ци)* свідчить про їхню спорідненість, попри те що в початковій позиції виступають різні приголосні *z-/v-*. Історично такі консонанти походять із єдиного складного звуку псл.**hw-* (< іє.**k^v-*). Понад те, про тотожність етронімів *вільци* та *галичани* свідчить також палаталізований суфікс *ч/ц*, що походить із єдиного звуку іє.**k’*. Очевидно, що наймення *галичани* та *вільци* є рефлексами того самого етроніма, що позначав відповідно одне з давніх українських племен *галичани* (*гуцули*). Позначимо його давню реконструйовану форму у вигляді псл.**hweli-k’-*. Відзначмо ще одну особливість у розвитку зазначеної праформи.

Раніше ми зазначали, що звук іє.*k під впливом Трипільського субстрату змінювався в передньоязиковий приголосний псл.*t, що породжувало дублетні (тотожні) форми типу: *русини* – *румєни*, *Skłavi* – *Stłavi*. Аналогічним чином відбулася зміна псл.**hweli-k’-*, в якій суфіксальний /к/

змінився в /t/, що породило ізоглосу псл.**hweli-t-*. Остання наявна в назві західнослов'янського племені *weletu* (*Weleten*), а також у назві населеного пункту *Велятин* (Закарп. обл.).

Це плем'я знаходилося південніше ругів поряд з вільцями (західна сторона). Очевидно, зазначені вище племена – *руги*, *вільці* та *велеми* – були близькоспорідними, в основі яких знаходилися *галичани* (*гуцули*), що належали до давньоукраїнського союзу племен. З іншого боку, мешканці о. Рюген, як уже було зазначено, були різноетносними, сюди входили слов'янські та германські племена. Корінь *ру-* має слов'янські витоки, але серед словотвірних суфіксів переважають германські форми.

Таким чином, галичани мігрували в давні часи із Карпатського регіону на Північ вздовж річок Одери та Вісли до Балтійського моря. У цьому ж напрямку йшли також *бойки*, про що свідчить назва міста *Boitzenburg* у землях Укермарки. Наявність занащеної марки, а також наймення річки *Укер* засвідчують локалізацію в цих землях *укрів*, які разом з бойками знаходилися південніше вільців. Окрім зазначених етносів, тут засвідчено в німецьких літописах плем'я *Lemovier*, яке згадується в *Germania* Таціта і яке вважають племенем германським. На нашу думку, корінь *Lemo-* прямо співвідноситься з етнонімом *лем-(ки)*, локалізується це плем'я південніше *ругів*, тобто в тих землях слов'ян, що були названі вище [267, с. 40]. Але про це ще йтиметься далі при розгляді племені і мови лемків.

Повертаючись до племені галичани в північно-західному регіоні від Карпат, відзначимо, що це плем'я повернулося повністю чи частково із Півночі в низини Карпат, а потім,

піднявшись у Карпати і, зокрема, в гористу місцевість, воно отримало назву *плем'я-горяни*, тобто сьогодишню назву *гуцули*. Про так звані «зворотні міграції» не раз говорив М. О. Трубачов, і про це свідчать інші численні факти.

3.1.2. Міграція лемків та бойків

Лемки. Раніше було показано, що в структурі етніма *лемки* знаходиться редукований варіант давнього кореня іє. **k^wel-* та суфікса *-na* [176, с. 206-211]. Належність лемків до галичан, які мігрували разом з іншими слов'янськими племенами в північному напрямку до моря, дозволяє передбачити і міграцію лемків та відповідно відображення цього імені в етнімії Півночі. В пам'ятках давнини подибуємо наймення племені *Lemovii* (Таціт), що, на нашу думку, має спільний корінь з етнімом *лемки*.

Плем'я *Lemovii* (*лемовії*) засвідчено у Таціта в I ст. н. е. на півдні побережжя Балтійського моря, яке локалізується між Віслою та Одером. Зазначеному племені притаманна слухняність своїм королям, воно мало круглі щити та короткі мечі. У Таціта це наймення зустрічається в тексті один раз у виразі: “...*ab Oceano Rugii et Lemovii*”, і вживається воно в парі з етнімом *руги* [268, 44]. Очевидно, що лемовії перебували по сусідству з ругами. У вигляді *Lemovii* це наймення більше не фіксується, проте вчені називають інші етніми, які можна співвіднести з лемовіями. До них належать *Turcilingi*, *Clommas* та ін. [278, Bd. 17, с. 48-49; 276, строфи 20, 65]. У всіх цих випадках *лемовії* вживаються в контексті також разом з племенем *руги*, це ж засвідчено і у Птоломея [140, II, 11, 7]. Виходячи з близькості помешкань лемовіїв до германських

племен (перш за все ругів, які німецькі історики розглядають як германські), Е. Еггерс вважає це плем'я також германським [221, с. 258]. Очевидно, що така належність цього племені послужила причиною його фіксації в німецькому перекладі «Германії» Таціта у вигляді *Lemovier*, тобто з германським суфіксом *-er* [267]. Проте на цій же підставі можна також стверджувати, що це плем'я належить і до слов'янських, а можливо, і більшою мірою. Зупинімося на деяких деталях щодо зазначеного племені.

Вихідним вважаємо найдавніше свідчення етноніма, подане Тацітом у вигляді *Lemovii*. В ньому трикомпонентна морфемна структура: корінь *Lemo-*, суфікс *-vi-* та флексія *-i*. Остання вказує на множину, корінь та суфікс формально є спорідненими до структури етноніма *лем-ки*, в якому кінцева частина походить із іє.**k^we*, маючи значення 'люди, народ'. Форманта, як було показано раніше в численних варіантах розвитку цього суфікса, розвивалася в слов'янських мовах у напрямку: іє.**k^we* > псл.**kwe* > **kow*/**gow*. Одзвінчення приголосного, як нам відомо, також є типологічною рисою слов'янських мов. Саме такий розвиток пройшла форма *Lemovii* в слов'янських мовах, що засвідчують німецькі пам'ятки у вигляді *Lemgover* [278, Bd. 17, с. 70]. Окрім зазначеного, тут натрапляємо також на такі словоформи: *Lemovier*, *Lemover*, *Leimover*, лат. *Lemobii*, *Lemouii*. Кінцеве *-ver*, *-er* є типовим німецьким суфіксом. Очевидно, що за формою засвідчений Тацітом етнонім *Lemovii* у своєму розвитку відображає фонетичні зміни, властиві мові слов'ян. З іншого боку, плем'я *Lemovii* перебувало на терені, де сусідами були інші карпатські племена, зокрема: *руги*, *вільци*, *велети*, *укри*. Все вищезазначене дозволяє стверджувати, що під іменем *Lemovii* знаходилося

плем'я *лемки*, яке в історичних пам'ятках досить часто трапляється разом із племенем *руги* або в місцях поселення останнього [221; 278, Bd. 17, с. 70].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що серед інших слов'янських племен, що мігрували на Північ, були також *лемки*.

Бойки. Корінь зазначеного етноніма, як було раніше показано, належить до іє.**k^wer-* 'арії-пастухи; воїни' [176, с. 197-204]. Щодо міграції бойків на Північ раніше вже йшлося, що чітко відбилосся в топонімі *Boitzenburg* (в Укермарк) і що свідчить про єдиний шлях подорожі разом з украми вздовж Одеру у напрямку Балтійського моря та о. Рюген.

У давнину лужичани мали герб у вигляді бика *тура*, що, вважаємо, свідчилось як етногема цих слов'янських племен. Цей елемент зберігся і в сучасному гербі Нижньої Лужиці на тлі орла та інших германських атрибутів [246]. Символ дикого бика зображений і на щиті, який тримає в руках давній слов'янський бог *Радегаст* (*Radegast*), щоправда, цей атрибут названий як 'голова буйвола' (*Büffelskopf*), проте на зображенні він схожий на тура [230, с. 23]. Згадаймо з інших джерел: існував вислів др. *буи турь* 'дикий, буйний віл' (укр. *буйтур*) [51, с. 284], а також прізвисько князя Всеволода (пор.: *И рече ему Буи Турь Всеволодь* в «Слові о полку Ігоревім»), що підтверджує семантичну спорідненість лексем *тур* і *буй(віл)*. Зазначений бог *Радегаст* високо цінився слов'янськими ободритами, коли вони знаходилися на побережжі Балтійського моря. З часом Радегаст став головним богом у язичницькому храмі слов'ян *Ретра*, заснованому після Аркони (о. Рюген). Очевидним вбачаємо

зв'язок *тура-буйвола* з пришельцями із Карпатського регіону. Серед них саме у бойків був язичницький символ *тура*, який в давнину у вигляді дикого бика водився у Карпатах. Звідси походить і назва одного із головних міст бойків *Турка*, історія якого сягає IX ст.

Таким чином, місце проживання нижніх лужичан, які перебували південніше Укермарк, свідчить про їхні давні сліди з Бойківщини. Раніше було також показано, що є свідчення перебування бойків разом з украми на території Укермарк. Все це підтверджує тісні стосунки укрів і бойків як горян на території Карпат, а також у час їхнього сумісного проживання після міграції на Північ.

3.2. Західнослов'янські племена і діалекти

3.2.1. Язичницькі вірування венеців

Археологічні дослідження регіону о. Рюген свідчать про давні поселення людини у цій місцевості і належать до новокам'яного віку, епохи бронзи (більше 4 тис. років тому) [255, с. 9]. Це підтверджують різні вироби із каменя, а також із дерева, кості, рогу, особливо характерними для цього часу є могильні поховання із великого каменя – дольмени, які нібито будувалися людьми-велетнями (один камінь вагою до 15 тонн). Ці поховання датуються 3 тис. до н. е. [там само, с. 9]. Вчені не можуть дійти до єдиної думки щодо причин появи таких поховань на острові і також по всій Європі, все ж вважається, що вони відігравали культову роль у житті людини того часу.

Надзвичайно цінний матеріал подають археологічні розкопки щодо зміни форм поховання: під кінець бронзового віку (близько середини I тис. до н. е.) відбувся перехід до трупоспалення і поховання в болотах [255, с. 18]. Як пише Інґрід Шмідт, сталися зміни уявлень про смерть і відходу із життя. Корінна відмінність у поглядах і звичаях людей може відбуватися лише у випадках суттєвого впливу з боку інших народів чи племен. Згідно з нашими дослідженнями саме в цей час відбулася міграція давніх слов'ян з боку Карпат [174]. Можна передбачити вплив іншої культури на автохтонне населення Помор'я, в результаті якого для слов'ян-венедів у ці часи типовим стало трупоспалення. Історичне свідчення Таціта від I ст. н. е. про мешкання у цьому регіоні різних племен, з-поміж них германців, сармат, фінів, а також венедів, ругів, лемків, лугів, тобто слов'янських племен, – дозволяє припустити масову міграцію останніх у попередні роки. Припускаємо, що з середини I тис. до н. е. в районі о. Рюген та Померанії проживали венеди, тобто слов'яни від Карпатської етнічної гілки.

Разом зі слов'янами прийшли їхні звичаї і язичницькі вірування, що в деталях описано в літературі [255; 230]. В основі язичництва народів, в тому числі слов'ян, божества були пов'язані з природними явищами і їхня присутність на землі відбивалася в освяченій для такої мети рослинності як ліс, гаї, поляни, окремі дерева (дуб, горіхове дерево), підвищення на рівнині – горби та гори, річки, озера, джерела, а також окремі тварини як тур, кінь, корова, кабан (дикий) та птахи: ворон, сокіл. Віряни подавали офіри своїм богам, ці місця називали святими. У цілому в слов'ян були головні боги та другорядні,

первинними були загальні божества, назви яких могли видозмінюватися, переходячи до розряду другорядних [230, с. 46]. І в цьому випадку останні мали більший вплив на вірян, ніж боги головні, вони були досить поширеними, на їх честь будували храми, влаштовували великі свята. Другорядні, локальні, божества являли собою також культ домашніх духів, демонів, які були захисниками власників житла.

Нашу увагу привертають слов'янські вірування перш за все з боку їхнього словесного вираження, що посвідчує про особливості розвитку відповідної мови вірян, а все це разом відображає прадавнє мислення слов'ян, їхнє світобачення та духовний світ. Нижче показано основний язичницький пантеон у венедів та основні риси походження наймень відповідних божеств.

Вище було зазначено, що на о. Рюген і в регіоні Помор'я проживали в давнину племена різних етносів, і насамперед – германці та слов'яни, тобто це були поліетнічні місця. Раніше нами було показано, що германські та слов'янські племена за своїм походженням належать до слов'яно-германської мовної сукупності і їх ріднить, з одного боку, прадавня мова, а з іншого, у них багато спільних давніх понять, що зароджувалися, виходячи з єдиного світосприйняття [172, с. 171-173]. Мабуть, це послужило причиною того, що Тацит, називаючи германців, сарматів та венедів, уналежнював останніх радше до германців [267, I, 46]. Перебуваючи з 2 тис. до н. е. на зазначеному терені, германці зустрілися на початку н. е. (за засвідченнями істориків) зі слов'янами (венедами), які емігрували сюди раніше. Пізніше готи, які також були в цьому регіоні (за Тацитом), пішли на південний схід і поселилися на побережжі Чорного моря (4-5 ст.

н. е.), а інші германські племена мігрували на Захід, потіснивши кельтів за р. Рейн. Все ж на о. Рюген залишилася частина германців (материкові та скандинавські), які проживали тут разом зі слов'янами. Про цей період свідчать історичні дані язичництва одного і другого етносів. Вони мали спеціально освячені місця богопоклоніння, серед яких досить поширеними були *gai*. Таке ж за звучанням існує слово в сучасній німецькій мові, хоча і обмежене у вжитку: *Hain* (стягнута форма від двн. *hagan* ‘терновий кущ’), поширене в топонімах: *Lichtenhain*, *Ziegenhain*, *Hainbuche* [220, с. 244]. Той же корінь *hage* трапляється у шведській мові і має, окрім інших, значення ‘лісок, гай’. Зазначений корінь споріднений в італійській та кельтській мовах [там само, с. 243]. Як зазначає Таціт, германці освячують багато дібров та гаїв, імена богів дають тасмничим істотам [267, I, 10]. Як слов'яни, так і германці звертаються до білого коня як оракула, що може передбачити результати тієї чи іншої події в житті племені.

Давнє поселення германців на зазначеній терені зберегло архаїчні риси їхніх божеств, про що свідчать історичні пам'ятки о. Рюген. Зупинімося на цій стороні питання.

Недалеко від слов'янського *Бйоку* (*Boeku-Hain*) знаходиться гора *Тора* (*Thorsberg*), одного із головних богів германців, ідентичного слов'янському Перуну – бога грози і блискавки [255, с. 22]. Можливо, зауважує І. Шмідт, між обома божествами існував якийсь зв'язок. До сьогодні в цих місцях збереглися поселення *Великий* і *Малий Гайнгольц* (*Gross i Klein Hainholz*).

Поблизу м. Гарц розташоване “*dat hilge (heilige) Moor*”, що значить ‘Святе Болото’, а на півострові Леббін – ‘Свята

Гора' висотою в 43м, що носить назву *Hilgor* [255, с. 22]. Цікаво звернути увагу, що в зазначеному найменні початкове *Hil-* є німецьким словом 'святий', а *-gor* – слов'янське 'гора'. Можливо, ця гора використовувалася у культових цілях як слов'янами, так і германцями, але в різні періоди життя. Водночас слов'яни часто вживали для позначення місць богопожертви слово *svente* (*swante*) у значенні 'святий'. Так, назва *Swantegore* (*Zwantegur*) 'Свята гора' південніше м. Гарц (о. Рюген) збереглася до сьогодні у вигляді поселення *Swantow*. Вважається, що від цього ж кореня походить назва населеного пункту *Schmantevitz* [255, с. 22-23]. Подібні наймення мають поселення *Swante Wustrow* 'Святий острів', *Swantegard*, *Swantelow*, *Swantiberg*, *Swantischlucht* [там само, с. 23], нерідко давні слов'янські назви виглядають онімеченими, що стосується закореневої форми, сам же корінь свідчить незмінно про предків, що його вперше застосували в ужитку. Цікаво зазначити, що навіть на данському острові *Moен* трапляється слов'янізм у вигляді наймення *Swantevitstein* 'Камінь Свантевіта' [255, с. 23]. На терені Данії були слов'янські поселення, серед яких засвідчуємо наймення: *Vindeby* (де *vinde-* 'венеди'), зі слов'янським суфіксом *-itse*: *Nillitse*, *Korselitze* [там само, с. 30], у яких граматичний формант походить у результаті другої загальнослов'янської палаталізації із псл. **-ike* зі значенням 'один із...'

У давніх германських мовах Бог позначався як *guda* або *gutin*, *godin*, розрізняючи стать, і звідси походять відповідні наймення населених пунктів: *Ghotemitze* (1314), *Gudderitz*, *Güttin*. Більш раннім є розуміння германцями «двоєдиного» Бога, як уже йшлося раніше, у вигляді *Tiwaz*, *Tius*, *Zius*, *Tyr*,

що був головним Богом Неба, Сонця, Погоди і Весни [255, с. 24]. Вважається, що цього бога на межі нового літочислення змінив інший головний бог *Водан/Одін (Wodan/Odin)*. Його ім'я трапляється в оповідях та легендах на о. Рюген, зокрема в одній із них Дикий Мисливець виступає під іменем *Wode* [там само, с. 25]. Язичницький бог, за християнським звичаєм, ніколи не повинен переходити перехрестя, водночас германське *Wode* припадає на четвертий день тижня – *середу*, яку давні германці називали його іменем *Wuotanes tac* (збереглося в англ. *Wednesday*) [255, с. 25-26]. Зазначене стало причиною перейменування *середу*, як про це йшлося вище.

Одним із значущих богів у германців був *Донар/Тор* (у південних германців – *Donar*, його стягнута форма виглядала у північних як *Thor*), син головного бога Одіна і богині землі Йорд (*Jörd*). Донар – бог грози та блискавки, його ім'я має другий за Одіном день тижня – *четвер* (нім. *Donnerstag*). І. Шмідт відзначає на о. Рюген топоніми, що походять від наймення цього бога, сюди належать: *Dunnesmål*, *Duntenberg*, ймовірно *Turent* (1311), *Thorente* (1318), а також *Thoraberg* [255, с. 26].

Наступний бог – син Одіна та богині Фріг (*Frigg*) – *Бальдер (Balder)* як Бог Дня, Світла і Сили, ім'я якого в індоєвропейській прамові значить ‘мерехтливий, блискучий, сміливий’ [255, с. 26]. На нашу думку, теонім має ближчий зв'язок зі слов'янським коренем *балъ-* ‘білий, світлий’, а кінцеве *-дер* в структурі теоніма відноситься до суфікса герм. **-der/*-ter*, що має іє. природу (пор. в іменах родинних нім. *Bruder, Vater*). Раніше ми вже відзначали близькість давніх понять і їхніх найменувань у германців та слов'ян, і тут саме той випадок, коли спільний де. корінь став підґрунтям

для зародження божеств відповідно *Бальдер* та *Белбог* (у слов'ян). Бог *Бальдер* широко свідчиться у топоніміці о. Рюген, до якої належать: *Baldereck*, *Balleisen-Berg*, *Boldevitz* [255, с. 27]. В одній із легенд повідомляється про велетня по імені *Бальдеріх* (*Balderich*), який хотів насипати дамбу між островом і материком Помор'я; в іншій – селянин, звернувшись до божества, почув його голос: «*Balder is nich mihr, Balder is furt*» [255, с. 27].

На давні поховання на о. Рюген вказує в найменнях їх складник у вигляді нім. *Asche* ‘прах, попіл’, що засвідчує час трупоспалення у германців при похованні небіжчика. Цей ритуал відбувався в спеціально відведених для цього місцях, які отримали назву: *Aschberg*, *Aschkoben*, *Ashürn*, *Aschenbaumschlag* [255, с. 28]. Подібну ритуальну семантику мали також топоніми, в складі яких був ад'єктив *schwarz* ‘чорний’, наприклад: *Schwarzer Grund*, *Schwarzes Moor*, *Schwazes Holz*, *Schwarze Hölle*, *Schwarze Berge* [там само, с. 28].

Все вищезазначене свідчить, що на о. Рюген збереглися архаїчні риси щодо перебування на цій території з давніх-давен язичників-германців.

У німецькій літературі поширена думка, згідно з якою германці в кінці 4 – 5 ст. залишили зазначений вище регіон і мігрували на південь Європи, а слов'яни (венеди) заселили ці місця в 6-7 ст. Проте окремі факти не узгоджуються з таким розумінням, пише І. Шмідт [255, с. 30]. По-перше, на о. Рюген і в прилеглому регіоні Мекленбург-Передпомор'я є свідчення про язичницькі вірування германців, тобто факти, які мають безперервний характер, і тим більше збереглися відповідні легенди та оповіді, які передавалися в усній формі і дожили

до теперішніх часів [там само, с. 30]. Безсумнівно, залишається фактом, що велика кількість германських племен пішла в Центральну Європу, але якась частина із них залишилися на старих місцях, яка й забезпечила наступництво в збереженні своєї віри й звичаїв на довгі часи.

У цілому можна стверджувати, що на о. Рюген співіснували дві соціальні групи – германці та слов'яни, слов'яни прийшли сюди вже з усталеними язичницькими віруваннями, а германці дотримувалися своїх звичаїв та богопоклоніння. Оскільки зародження і розвиток багатьох міфологічних понять і уявлень мають спільні витоки у слов'ян і германців (хоча мовно вони в цей час уже суттєво різнилися між собою), все ж і та і та віра не суперечили одна одній і, можна думати, на цій основі у них не могло бути якихось суперечок. Мирне співіснування язичницьких племен різних етносів дозволило слов'янам також мігрувати на Захід Європи, в VIII-X ст. вони вже досягали району Шлезвіг-Гольштейн на Заході і р. Гафель та р. Одеру на Півдні. Тут історично засвідчені великі групи племен ободритів та лужичан (*Lutizen*), які створили великий язичницький центр Ретра (*Rethra*). Можна допустити, що цей центр появився в результаті впливу храму Аркона із о. Рюген, про їхню спорідненість свідчить коренева частина у вигляді **ra* (< **hra-*), яка засвідчена в трьох найменнях: острова і язичницьких храмів. Більше того, в *Аркона* суфікс *-кона* має семантику 'один із..., перший', а в *Ретра* суфікс *-тра* значить 'два, другий'. Очевидно, що слов'яни-язичники, закріпившись спершу на о. Рюген, поширили свій вплив на південний захід до території, де заснували храм Ретра. Все це підтверджується

також тим, що в Ретра, як і в Аркона, слов'яни поклонялися Богу *Сварожичу* (*Swarożic*), лише пізніше він отримав тут назву *Радераст* (*Radegast*) [255, с. 31].

Історично склалося так, що в результаті активної місіонерської діяльності з боку німецьких та данських єпископів та роздрібненості і міжплемінної ворожнечі серед західних слов'ян останні поступово були наведені в християнство, що призвело до занепаду культового центру Ретра в 1068 році і зміщення всього духовного світу в Аркону на о. Рюген. Але така ж доля спіткала і Аркону в 1168 році, коли данські місіонери захопили місто і знищили слов'янських ідолів. Вважається, що основна маса слов'ян острова змішалася з німцями, які стали активно заселяти цей регіон, і, як повідомив хроніст Томас Канцов, у 1404 році відійшли із життя останні люди, які говорили ще на венедській мові [255, с. 32]. Основною причиною успішної колонізації цього регіону необхідно вважати неузгоджені дії венедського духовенства та князівської верхівки слов'ян. Останні вважали протекторат Данії меншим злом, ніж підлеглість своєму духовенству. Про такі відносини свідчать історичні факти [там само, с. 32]. Проти данців виступали лише венедські священники, а князівська свита о. Рюген фактично не протидіяла намірам чужинців і не створила їм якогось супротиву. На о. Рюген після розгрому Аркони було створено німецьке князівство в межах королівства Данії, але правителями на цій території і далі залишалися слов'янські князі. Напередодні розгрому язичницького центру в Арконі, як свідчать факти історії, князі слов'ян фактично уже

прийняли християнство, будучи в світі саксонського короля Гейнріха-Льва при освяченні храму в Любеку [255, с. 46].

Окрім наведених вище архаїчних фактів перебування в районі о. Рюген германських племен, необхідно наголосити на переважну більшість у цій місцевості свідчень проживання слов'ян-язичників. До них уналежнюємо імена божеств, а також наймення місць, пов'язаних з тривалим перебуванням венедев. Проведемо короткий огляд язичницького життя слов'ян у зазначеному регіоні.

У міфології слов'ян на о. Рюген представлені *Чорнобог* та *Білобог* як окремі Боги, проте їм передувало розуміння (як і в інших народів) існування двоєдиного Бога. Тобто Бог вважався двосторонньою сутністю, як про це вже йшлося у згаданій вище нашій праці. Таке ж розуміння суті Бога подано в грецьких божествах Олімпу, добре відображеному в «Іліаді» Гомера. З розвитком мислення людини відбулося розщеплення первинно єдиної Божественної суті на дві самостійні іпостасі, що і засвідчено в вищеназваних найменнях богів у слов'ян. Таке розуміння закріпилося у відповідних назвах як Доброго і Злого Бога. Поняття Доброго асоціювалося у більшості випадків з розумінням Світлого чи Білого Бога, а Злого – з найменням Чорного Бога. Проте в цілому слов'яни розуміли природну єдність цих богів і тому поклонялися і зверталися в давнину до того і того Бога одноразово.

Таким чином, до давнього значущого слов'янського божества необхідно уналежнити *Білобога* (*Belbog*, *Bialbuck*) [255, с. 7-8]. Це був добрий і світлий Бог, від якого походило все добро. На ньому було біле убрання, в правій руці він тримав

пальмову гілку, на голові був лавровий вінок. Значення 'білий бог' переконливо представлено в складових його імені *Bel-bog*. Інтерес становить порівняння вищенаведених форм *Belbog* і *Bialbuck*, в корені яких *Bel-* мав м'який початковий приголосний, який з часом при онімеченні змінився в форму *Bial-*, а кінцеве *-bog*, маючи в ауслауті дзвінкий, змінив його в глухий зімкнений у форманті *-buck*. Подібна зміна мала місце відповідно в двн. і свн. періоди мови (пор. *tag* і *tac*). Наявність */-g/* в теонімі *Belbog* свідчить про його відображення в пам'ятках 8-10 ст. н. е.

Білобог засвідчений також у лужичан (*Lausitz*) під іменем *Bieleboh*. Тут же має місце гора по імені *Bieleboh*, недалеко від неї знаходиться інша гора *Czorneboh* (*Чорнобог*). Ці оніми є досить архаїчними і відображають той час, коли слов'яни поклонялися обом богам Білобогу і Чорнобогу, тобто білому (доброму) і чорному (злому), про які також свідчить Велесова книга. Різнопольсні теоніми відображають свій смисловий синкретизм, коли вони сходилися в одному Божестві і представляли єдину суть.

У так само розглянутому у слов'ян Поморанії був *Чорнобог* (*Zcerneboch*, *Cernobog*, *Cernoboh*), який вважався злим і темним [255, с. 40-41]. Від нього йшли всі нещастя людей, його направляли на ворога. Все ж слов'яни під час святкового обіду піднімали келих за доброго і за злого Бога. Недалеко від Бауцена знаходяться кургани *Білобога* і *Чорнобога*, що свідчить про дуалістичний культ слов'ян [там само, с. 41]. Відомі також споріднені божества як *Prono*, *Swontewitz*, *Radegast* [278, Bd. 38, с. 32].

Найблагоднішим і найдавнішим серед ругіянських богів був *Свантевіт*, згадка про який стосується 9 ст. н. е.

[233, с. 310; 230, с. 29-34]. Його фігура була зроблена з дерева і мала 4 голови і 4 обличчя, які свідчили, що сонце освічувало чотири сторони світу і робило їх плодотворними. Для слов'янського культу особливе значення мало число «4» [230, с. 43]. Це свідчить про чотири сторони світу, чотири основні елементи речовин – вогонь, воду, землю і повітря; приміщення має, як правило, 4 кути, бог Брама часто зображений з 4 обличчями і це значить, що він усе бачить, що відбувається на землі [255, с. 46]. У Свантевіта борода поголена, волосся зрізане, коротке плаття різьблено також із дерева. У правій руці він тримав ріг, зроблений із металу, в лівій – лук і стріла, збоку був меч. Ріг кожного року наповнювався рідиною (*Met*), що віщувало врожай у прийдешньому. У час свята врожаю, яке відзначалося у вересні, жрець випивав із рогу мед і знову його наповнював, пророкуючи тим самим урожай наступного року.

Великим святом *Свантевіта* в Арконі був збір урожаю, на яке збиралися мешканці близьких і далеких поселень, у тому числі і із інших країн.

Щодо походження назви бога *Свантевіт*, то вважається, що кінцеве *-vit* значить ‘білий’ або ‘блискучий’, а початкова частина, як вважають німецькі вчені, є або слов'янським словом, або німецьким, що походить від *Siva*, *Sivan* чи *Svan* [230, с. 33]. Інший германіст І. Шмідт вважає, що в теонімі *-wet* має значення ‘помста’, тому *Свантевіт* значить ‘святий месник’ [255, с. 225]. Тут викладається нами інша точка зору, згідно з якою вважаємо, що необхідно розглядати граматичну морфему ширше, а саме у вигляді *-tevit*, яка співзвучна з дсканд. *tívar* зі значенням ‘боги (два)’ (пор. герм. *Tiwaz*, гот.

twai ‘два’). Корінь у найменні бога ругів *Свантевіт* (*Svan-tevit*) споріднений зі східнослов’янським *Сварог* (*Swa-rog*), у якому початкове *Swa-* має смисл ‘Всесвіт; небо’ (від іє. **k^wata*), а *-rog* (від лат. *rēx*, *rēgis* ‘царь’) значило ‘князь, царь’. Головний бог на о. Рюген засвідчений також у вигляді: *Svantevit*, *Swajatowit*, *Swjatowit*, де найбільш архаїчною формою виступає корінь *Swja-*, що походить із псл. **sw^ha-* (< іє. **k^wa* зі значенням ‘Всесвіт’) [172, с. 166]. Поява у найменні *Свантевіт* серединного *-n* – ‘один із...’ приводить до значення ‘один із Богів Світу (Неба)’. Кінцеве *-(te)vit* могло вживатися самостійно у значенні ‘Бог’. Таким чином, структура імені *Свантевіт* має в собі слов’янський корінь та германський суфікс, те ж стосується і теоніма *Сварог*.

Теонім *Svantevit* в цілому значить ‘Бог Неба’ (двоєдиний, двостатевий)’. Корінь імені бога Свантевіта *Swant-* засвідчений також в антропонімах: *Swantepolk*, *Zwentopolk* [254].

Корінь *Sva-* ‘Всесвіт’, як зазначалося, подибуємо в назві бога *Сварога* (*Swarog*) – бога грому і глави всіх богів, що засвідчений також у східних слов’ян. Формант *-rog* співзвучний з написом *rex* на печатці, який ставили слов’янські князі о. Рюген. У цілому ім’я *Сварог* мало первинну семантику ‘Бог Всесвіту’. *Сварог* (*Svarog*) – один із головних богів слов’ян, що був творцем всього життя, богом світла і небесного вогню [230, с. 34]. Його син – *Сварожич* (*Svarozic*), Бог сонця і посередник божественного життя на землі [там само, с. 34-35]. Вважається, що з часом він перетворився в бога *Radegast*, перейнявши його функції.

Без звернення до оракула у святкові дні не проводилися військові справи чи морські походи, не заключався торговий договір. При цьому використовувався білий кінь Свантевіта (*Svantevits Pferd*), який ішов з жерцем і повинен був пройти перешкоди, у разі пошкодження їх лівою ногою – чекала невдача в справі [255, с. 44].

Міхаель Гандверг в деталях описує слов'янські божества Померанії та о. Рюген [230], спираючись на давні свідчення Й. Й. Штейнбрюка, обновивши їх сучасними даними (J. J. Steinbrück, 1792). До давніх локальних божеств автор уналежнює *Баровіта (Barovit)*, ім'я якого значить 'шляхетне світло' і якому поклонялися у містах Волгаст і Юлін (*Wolgast, Julin*) [230, с. 7]. Лише в загальних рисах можна погодитися з такою етимологізацією, насправді ж, як про це говорили інші німецькі автори, кінцеве *-vit* значить 'божество', яке як словотвірний елемент *-(te)vit* зустрічається і в інших теонімах, а початкове *Baro-*, що порівнюється з *Porewitt, Porevit* (G. Liebusch), має в собі субстратний приголосний *p-/b-* і в цілому походить із іє.**k^wer-* 'скотарі'. Останнє засвідчується його семантичним наповненням: у жертву цьому божеству приносили коней і півнів [230, с. 7]. З іншого боку, зображення бога Баровіта мало 5 голів і стільки ж облич, які символізували, як пише М. Гандверг, 5 почуттів та 5 народностей, що проживали в Померанії. Його вважали богом миру, тому Баровіт не мав якогось озброєння. Наявність субстратного приголосного в найменні божества свідчить, що його шанувальниками були слов'яни, які мігрували з теренів Трипілля.

У тих же містах *Wolgast* та *Julin*, окрім Бога миру, існував Бог війни під іменем *Gerovit*. У храмі цього божества був

прикріплений на стіні позолочений щит, який захищав людей від ворогів. У пам'ятках трапляється його ім'я у вигляді написів *Gerovít*, *Jarovit* і *Herovit* [230, с. 12]. Формант *-vit*, як уже нам відомо, означав 'бог', а початкові в корені приголосні /h-, g-, j-/ є артикуляторно спорідненими і походять із **k^v*. Очевидно, що корінь мав вигляд іє.**k^ver-* зі значенням 'воїни'. З іменем зазначеного Бога війни повністю ототожнюється слов'янський святий *Юрій*, або *Георгій*, етимологія якого була розглянута вище. Від останнього відрізняється *Gerovít* лише тим, що він має словотвірний формант *-vít* германського походження, тобто слов'янський *Георгій* онімечився, зберігши все ж свій давній корінь.

Богинею і матір'ю землі, родючості, любові та радості була у слов'ян *Hertha*, яка знаходилася в найдавнішій ругянській фортеці *Herthaburg* та на півострові *Jasmund* [230, с. 13-17]. У цій же місцевості засвідчується *гай Герму*, а в центрі знаходився великий ліс з долиною, що мала назву *Herthedal*. На честь богині святкували перший день року, при цьому роздавали новорічні подарунки, а в жертву приносили свиню. Священик запрогав святих корів у візок, який накривався саваном з нібито богинею під ним. Коли починалося свято, зброя замикалася і всюди були любов та мир. Такий звичай нагадував старі часи, коли не було війн і всюди існували лише спокій та мир. Це був час матриархату, тому й віддавалися почесні Богині Землі. Її вшанувало багато племен, про це згадує в своїй праці Тацит [267, I, 40]. У Таціта вживається ім'я богині матері-землі *Nerthus*, що відрізняється від *Hertha*, можливо, це якась описка, пише М. Гандверк [230, с. 17]. Можливо, це й так, але на нашу

думку, початковий приголосний *N(erthus)* міг в ході ряду фонетичних змін утворитися із іє. **k^wer-* > **hwer-*, у результаті чого появилися анлаутні приголосні: *hw-// h-* і також *w-//*, а з останнього *m-/n-* (пор. укр. *мама – няня, мавка – гуц. нявка, Микола – Никола*), тобто фонетично цілком можливий розвиток *Hertha* → *Nerthus*. Отже, можна засвідчити, що уже в I ст. н. е. проживали в цій місцевості слов'яни, які поклонялися богині *Герті*.

У літературі не вказується, пише М. Гандверк, як і яким чином слов'яни вшановували богиню Герту, але оскільки це ім'я кожного разу фіксується в сполученні *Hertha und Rügen*, автор помістив цю богиню на о. Рюген [230, с. 17].

У слов'ян Померанії верховним був бог *Перун (Perun)*. Це Бог грози, грому й блискавки. Наймення має повноголосу форму, що свідчить про глибоку давнину його походження. Результатом розвитку цієї фонетичної послідовності *teret* необхідно вважати сполуку *tret*, яка була типовою для західнослов'янських мов. Тому варіантом теоніма *Perun* необхідно вважати засвідчені наймення на о. Рюген у вигляді *Prone, Prove* (фортеця *Prone*). На сьогодні зберігається однойменне поселення *Prohn* [230, с. 20].

Інший бог з 5 головами і без зброї *Porevit (Puruvit)* був Богом лісу і родючості природи [230, с. 20]. Кінцеве *-vit*, яке не раз траплялося вище в теонімах, позначало 'бог', а початкову кореневу частину можна співвіднести з іє. **k^wer-*, що значить 'скотарі'.

На о. Рюген знайдено божество *Rügewit*, яке мало 7 голів та 7 мечів. Його називали ще *Wit*; на нашу думку, це сильно зредукований попередній варіант *-tevit*. На півдні Рюгена в м.

Гарц є 3 збудовані храми, в одному із них 7-головий *Rugiaevit*, на поясі якого 7 мечів, 8-й він тримає в руці [255, с. 310].

Поселення острова Рюген також мало свого бога, засвідченого у вигляді *Rugievit* та *Rügevít*, який мав функції світла та розкоші [230, с. 25]. Умлаутний варіант свідчить про німецький вплив, що стосується свн. періоду з пересунутими голосними. Тому давнішим необхідно вважати корінь *rugi-*, який походить із **ruki-*. Одзвінчення серединного зімкненого є діакронною ознакою слов'янських мов, якому передувало голосний. Раніше було показано, що в цій формі наявна фонетична атракція, в результаті якої суфікс *-ki* пересунувся у напрямку наголошеної кореневої частини, змінивши попередню структуру кореня, що мала вигляд псл.**hru-* (< **h^wer-* < **k^wer-* 'скотарі'). Новий корінь у вигляді **(h)ruk-* знаходиться в основі зародження етноніма *руси* (*русини*, *рутени*).

Богинею життя, родючості, порадниці всіх вєнедських народів була *Siva* (*Ziva*), головний собор якої знаходився в Ратцебургу (*Ratzeburg*). Поширилася вона до Помор'я із регіону полабських слов'ян (*Mecklenburg* і *Holstein*) [230, с. 26-27]. Назва богині *Siwa* походить від давньої іє. форми **k^wa* 'природа; Всесвіт' [172, с. 166], яка в анлауті отримала палаталізацію, а згодом з'явився вставний голосний /a/. Відбулися такі зміни: іє.**k^wa* > псл.**kwa* > **k^wiwa* > *siwa*. Великим і шанованим був *Бог* (*Bog*) та його дружина (*Siwa*), що нагадували Аполлона та Діану (*Apollo*, *Diana*) [278, Bd. 38, с. 32]. До вищезазначеного необхідно додати, що у полабів, які проживали на р. Ельба в герцогстві Саксен-Лауєнберг, була також богиня *Siwa*. Про

Праматір Сва, відтворених на українських рушниках, згадує також культуролог Л. П. Саннікова [150, с. 19].

Одним із локальних богів у ругів був *Чорноглав* (*Tiarnoglaft, Cernohlav*), вважається, що це Бог війни, оскільки він супроводжував воїнів у походах, його називали також Богом перемоги [230, с. 35].

У багатьох місцях проживання вендів (*Stettin, Julin, Alt-Brandenburg, Oldenburg*) поклонялися *Триглаву* (*Triglav, Triglaf*) [230, с. 35-39]. До 4-голового належить також *Триглав* (*Triglav*) в Бранденбурзі. Й. Х. Цедлер зазначає, що слов'яни, будучи язичниками, серед інших віддавали пошесті особливо богу *Dreien* [278, Bd. 38, с. 32], тобто *Триглаву*.

Гевелли також знали *Триглава* (12 ст.). Присутність бога робилася по-різному, найдавніший спосіб – створення святих *гаїв*. На стику н. е. виникло слово “*Zutribure*”, тобто *Zu-tribute*, що значить ‘до трьох борів’ (п. *swienty bor* або “Святий Гай” у сербів (*Sorben*)).

Бог *Триглав* мав один тулуб з трьома головами, така багатоликість важко піддається поясненню, зазначає М. Гандверг: це може бути потроєний світ – небо, земля і ад, або минулий, теперішній та майбутній час, чи три сусідні народи і т. п. [230, с. 36]. На нашу думку, ім'я *Триглава* відображає розуміння людиною навколишньої дійсності як тримірної, про який у нас йшлося спеціально [173]. Цей час припадає на добу переходу від матриархату до патріархату, коли дуальна мисленнева парадигма змінилася на тернарну і простий числовий ряд мав у собі позначення чисел 1, 2, 3. Все, що сприймала людина, її свідомістю розділяли на три частини, включаючи весь матеріальний та духовний її світ.

Таке розуміння і відбилося в божестві з «трьома головами», яке потім перейшло до християнського культу.

До головних богів слов'ян зазначеного регіону належав також *Велес* (*Veles*) [230, с. 39]. Первинно це був Бог родючості і магії, а також захисник скоту та урожаю. Окрім цього, він був володарем світу мертвих. *Велес*, або *Волос*, – винятково слов'янський бог, якому притаманні «мирні, господарські функції» [51, с. 421]. В етимологічному словнику цей теонім виводять із псл. **vels-/vols-*, що значить 'влада'. Проте ми б продовжили цей ланцюг походження, додавши дослов'янський корінь іє. **k^wel-* 'землеробство'.

Узагальнюючи все викладене вище, необхідно зробити деякі висновки щодо теонімів венедських слов'ян-язичників. До найдавніших наймень необхідно уналежнити вживання слова *Бог* (*Bog*), перш за все в його варіантах як *Білобог* та *Чорнобог* (*Belbog – Cernobog*). Названі боги засвідчують первинну «двоєдину» сутність Бога. Віднесення назви *Бог* до вихідного кореня іє. **k^wa* 'Всесвіт; бог' підтверджується також найменням його дружини під іменем *Siwa*, що походить із того ж іє. кореня псл. **k^wiwa* (< іє. **k^wa*).

До давніх загальнослов'янських теонімів уналежнюємо й інші божества венедів, що виражені однокореневими формами, це – *Perun*, *Veles*, *Triglav*, *Hertha*. Хронологічно інший пласт становлять наймення слов'янських божеств, які мають у собі словотвірну морфему, германську за своїм походженням. До них уналежнюємо: *Swantevit*, *Rügevīt*, *Porevit*, *Garovit*, *Barovit*, *Swarog* (*Swarožic*), *Balder*, в яких *-tevit*, *-vit*, *-rog*, *-der* – германські суфікси. Цей період засвідчує сумісне проживання венедів та інших народів (німців, данців, скандинавів) і

відображає поширення серед слов'ян-язичників локальних (другорядних) божеств.

3.2.2. Особливості венедської мови

Відгалуження від основного коріння венедської гілки праслов'ян і розселення їх в північно-західній стороні від Карпатського регіону привело до подальшого розвитку наявних у мові-основі діалектів та зародження нових наріч на тлі відособлених субетносів та інших соціальних груп. Вважається, що первинно більшість діалектів належала до полабської групи, проте розселення племен від Одери і далеко на Захід до Ельби та розширення помешкань на Південь спричинило фактично відособлений розвиток окремих діалектів. Останні входили в три етнічні об'єднання праслов'ян, до яких належали ругіано-поморський союз, полабський союз на заході та сорбо-лужичани на півдні. Основний лінгвістичний матеріал зазначених груп мов становлять топоніми, антропоніми, етніміми, міфологеми, частково тексти і результати вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень зазначених мов та наріч. Окрім полабської мови, особливості якої були розглянуті раніше, перейдемо до аналізу інших двох груп мов.

3.2.2.1. Мешканці о. Рюген і Померанії та особливості мови

Слов'янські та германські племена, які проживали на острові Рюген і займалися скотарством та землеробством, з часом спеціалізувалися на морському промислі та розбої. Ці групи племен носили назву *варяги*, наймення яких має в собі складові *ва-ряги*, утворені від **wu-ruhi* зі значенням 'далекі

руги' (пор. *wu-kri* 'гірське/далеке плем'я, укри'). У давнину на острові чисельно переважали слов'яни, як про це пише Йенс Руге [253].

Після міграції в цей регіон слов'ян на острові засновано королівство Рюген, яке проіснувало до 1325 року [див.: 253]. У дохристиянський період слов'яни мали королів, найдавніші свідчення про яких стосуються однієї із легенд, згідно з якою предком у них був король *Wizlaw*, що проживав у 955 році. Пізніше це наймення з'являється в грамотах, записане в різних варіантах: *Wizlaw*, *Wizlaf*, *Wizlaff*, *Wizlav*, *Witzlaw*, *Witzlaf*, *Witzlaff*, *Witzlav*, *Vizlav*, *Wislaw*, *Wieslaw*, *Wislaus*, *Wizlaus* [254]. Семантика кінцевого форманта *-slaw* у вигляді 'слов'янський' не викликає сумнівів, початкова частина має вигляд *Wi-*, *Wie-*, *Vi-* і вочевидь стосується значення 'король', що в цілому має позначення 'король слов'янський'. Проте формально початкове **wī-* можна інтерпретувати як 'воєвода', що походить із псл.**vojevoda*, де *voj-* 'воїн', і зівстається з полаб. *vāvāđā* (ст.полаб. *wojwodē*) 'князь' [51, с. 416]. Раніше нами цей корінь розглядався у зв'язку з походженням етноніма *бойки* і зводився до де.**k^vej-* зі значенням 'воїни' [176, с. 201-203]. Спорідненість коренів у лексемах *воїни*, *воєвода* та імені *Wizlaw* і етноніма *бойки* свідчить про їхнє єдине лексико-семантичне поле, що дозволяє припустити спільність походження і зазначити відлуння бойківського коріння в найменні короля *Wizlaw*. Отже, прадавнє значення в назві *Wizlaw* було 'воєвода-слов'янин'. Необхідно додати, що серед королів ругів це ім'я було досить поширеним. Королями цієї країни, з-поміж інших, були князі *Wizlaw II*, *Wizlaw III*, в імені яких також можна вичленувати формант *-zlaw*, що позначає 'слов'янський'. Структура цієї

морфеми видається ускладненою порівняно до *-zla* (ранньослов'янський період), а це значить, що розглянуте ім'я з'явилося в пізньослов'янський час.

У 1168 р. данами було зруйновано слов'янський храм в Арконі, після чого з'явилися переселенці із західних регіонів Європи, землі на о. Рюген стали багатонаціональними. Вперше в грамоті під 1189 роком згадано слов'янського короля *Яромар I (Jaromar)*, який встановив мирні стосунки з данами і тим самим урятував ругів від знищення. Його обличчя засвідчено на монетах з написом король (*REX*). Вони відображали й інших правителів – слов'янських королів о. Рюген, що в цілому свідчить про місцеве карбування цих грошей, можливо, під впливом римського денарія. Місто Аркон відіграло в середньовіччі значну роль у торгових відносинах Півночі і Півдня Європи, про що свідчать літописи. Первинно існувала мінова торгівля, коли продукт обмінювався на інший продукт (за Арістотелем), у процесі якої якийсь із товарів ставав одиницею обміну. На Русі такою одиницею була *куна*, яка свідчить про шкурки куниці, що виступали мірою цінового зівставлення товарів [29, с. 36]. Поширеність *куни* в деяких країнах (де мав місце римський денарій), мабуть, викликана її звуковою асоціацією з найменням **k^wena* ‘один’ у цих країнах. На ринках і базарах о. Рюген і в інших місцях мешкання слов'ян свідчиться *платок (Leinentuch)* як одиниця торгівлі, за яку купували різні товари, і звідси, очевидно, походять і слова *плата, платити* [233, с. 127]. В ЕСУМ [52, с. 430] припускається, що псл.**platъ* зі значенням ‘частина, шматок (тканини)’ могло бути пов'язане з ‘плата’, ‘полотно’. Розвиток мінової торгівлі привів до появи

грошей як замінників товару, про що й свідчать монети, знайдені на о. Рюген.

Фахівець із історії мешканців о. Рюген Йенс Руге пише про прабатьківщину рунів (ругів), які в 6/7 ст. прибули на побережжя Балтійського моря. До цього вони перебували в регіоні **Карпат** і **Підкарпаття**, «головним чином в теперішній Західній Україні (Східна Галичина та Карпатська Україна)» [253]. Таку локалізацію наводить автор виходячи перш за все із археологічних знахідок (форм та зразків кераміки), а також і інших свідчень, до яких належать наймення *Самбір* та *Стрий*, спільні для Померанії та України. Згадаймо, що нині в Самбірському та Стрийському районах (Львів. обл.) проживають бойки.

У пам'ятках о. Рюген засвідчено *Sambir* як ім'я одного із членів королівської сім'ї ругів, а наймення *Strej* (тепер *Streu*) позначало місце міського управління і належить до одного із регіонів *Берген-на-Рюєні* (*Bergen*). Місто *Берген* (нім. *Berg* 'гора') мало давню назву *Gora* (1232) 'гора' і позначало слов'янське поселення. Згодом топонім змінився на німецьку назву *Berghe* (1294), *Berghen* (1314) і сучасну *Bergen*. Ідентичними до *Strej* є назва міста *Стрий* (1385) (Львів. обл.) та річки *Стрий* (галицьке Передкарпаття). Факти свідчать, що галичани і з-поміж них бойки перебували в зазначеному північному регіоні на берегах Балтійського моря, починаючи з 6/7 ст. н. е. (за Йенс Руге).

Проте особливо прикметною є спорідненість у богопоклонінні мешканців зазначених регіонів – о. Рюген та Галичини: на острові поклонялися *Свантевіту*, а в Галичині в 1848 р. в річці *Збруч* біля Гусятина (сmt. Терноп. обл.) знайдено

висотою в 2,7м чотиристоронню кам'яну стелу, на кожній стороні якої були вирізьблені обличчя, біля фігури знаходилися кільце, ріг для наповнення рідини, меч і кінь. Вочевидь, що це були атрибути бога *Свантевіта*, як про це засвідчили і дослідження вчених. У Середньому Придністров'ї знайдено й інші пам'ятки археології, які подібні за своєю ідеєю до Збруцького ідола і свідчать про язичницькі божества слов'ян-землеробів.

Принагідно зупинимося на походженні гідроніма *Збруч*, який є лівою притокою Дністра. Річка бере початок у Тернопільській області і тече на південь, розділяючи цю область з Хмельницькою. Вважається, що назва *Збруч* виникла від діал. *збруч* 'болото'. Місце витoku річки, де знаходяться болота, місцеве населення називає *збручами*.

Більш правдоподібно виглядає інша версія, згідно з якою давня назва річки була *Боруч* і звідси нібито вислів «іду за Боруч» привів до назви річки *Збруч*. Із попереднього викладу нашого матеріалу (розд. 1) випливає, що досить часто в давнину водойма і земля біля неї мали те саме наймення і походили від назви племені, яке тут мешкало. Таке розуміння дозволяє прийняти версію про поселення в цій місцевості племені *борани*, від назви якого походять сусідні топоніми *Збараж*, *Зборів*, *Борців*. Нарешті необхідно зазначити, що однією із приток Дніпра у Білорусі є споріднене *Бруч* [63].

Плем'я *борани* згадано лише в двох джерелах: у Зосіми (в «Новій історії» (кн. 1) і як *воради* у Григорія Чудотворця (у «Канонічному посланні») [142]. Вважається, що цей народ проживав у III ст. у Приазов'ї і на північних берегах Чорного моря і став відомим у результаті морських набігів на римські

володіння у роки Скіфської війни. Етнічна належність цього племені невідома. Вживання у пам'ятках паралельно форм *воради* та *борани* свідчить про давніший варіант *ворани*, у якому корінь *вор-* імітує відоме етнонімне гніздо з іє.**k^wer-*. Вплив Трипільського субстрату зумовив появу форми *борани*, тобто з субстратним початковим губно-губним /б/. Локалізація цього племені в Приазов'ї дозволяє вбачати його слов'янську природу і розглядати його поряд з племенами *синди*, *таври* та ін.

Розглянуті вище давньоукраїнські племена і їхні міграції показують перебування на острові Рюген і материковому побережжі вихідців із Карпатського регіону, з-поміж яких були нинішні гуцули, бойки, лемки, а також укри, що знаходилися на р. Укер вздовж лівого берега р. Одер. Засвідчені ці племена на початку н. е. у вигляді венедів, серед них ругів, вільців, велетів, лемовіїв.

Розгляд численних топонімів о. Рюген та Померанії засвідчує їхнє слов'янське коріння. Експансія в цей регіон в I тис. н. е. германських племен суттєво вплинула на наявну топоніміку, проте цей вплив проявився в основному в появі германських словотвірних морфем, в окремих випадках з'явилися кальки – тотожні за семантикою германські лексеми. Наявність серед топонімів переважаючих слов'янських коренів свідчить про первинне поселення та існування у зазначених місцях слов'ян з давніх часів. Німецькі автори дотримуються думки, що первинно тут були германці, які в час переселення народів (початок н. е.) мігрували на захід, потіснивши кельтів до Галлії, а залишені місця зайняли слов'яни. Все це правильно, але хронологію, як свідчать факти, необхідно змістити: першими сюди прийшли прагерманці з теренів Трипілья і було це в кінці 3

тис. до н. е. Така дата свідчиться сучасними генеалогічними дослідженнями германських народів, виконаних, як уже було зазначено, А. О. Кльосовим [76, с. 25-26]. На цих північних теренах проживали первісно неіндоевропейські племена (відмінні також і від трипільських), мова яких вплинула на прийшлих германців, про що вже йшлося [176, с. 156-158]. Постійні пересування германців уздовж побережжя морів Північного і Балтійського та південної частини Скандинавії пояснюють відсутність тривалих поселень і звідси рідкі фіксації топонімів германського походження. Згідно зі свідченнями Плінія Старшого, Таціта, Птоломея в цих місцях уже в I ст. н. е. проживали слов'яни (венеди), що прийшли зі Сходу (перш за все із Карпатського регіону).

Розглядаючи життя в історичний час на о. Рюген, О. Вендлер пише, що цей острів мав назви не *Rügen*, а *Reuna*, *Roja*, *Roe* і його мешканці мали імена *Rani*, *Ruani*, *Rojani*, іноді *Rugiani*. Найдавнішим і найбільше вживаним було наймення *Rani* [275]. Автор зауважує, або прибулі слов'яни самі дали таку назву маленькому острову і звідси походить їхнє наймення, поскільки вважається, що в назві *Ruja* є слов'янський корінь (п. *roy* 'рій'), або взяли старе слово із свого наріччя, створивши *Ruga* або *Rugia*. Лише в середні віки, коли Таціан, почувши це від мешканців, дав їм наймення *Rugii* [267, 44]. У численних скандинавських хроніках засвідчена назва острова Рюген як *Ré* [138, с. 340].

Раніше ми зазначали при розгляді племені *rygi* (розділ 1), що вихідним коренем необхідно вважати форму **ru*. З цим коренем засвідчено велике гніздо слів у цьому регіоні, окрім вишеназваних, також *Ruland*, *Rugemann*, *Rugewitt*, *Rugenthal*,

Rugenwald, Rugewitz, Rugier, Rhügen, Rugtenus, Rugierich та ін. Словотвірні форманти свідчать також про виділення *Ru-* в самостійну смислову одиницю. Проте історичні пам'ятки показують також, що цей корінь не є первинним, а результатом тривалого артикуляторного послаблення анлаута слова і елізії початкового складу. До такого висновку спонукає нас наступний аналіз фонетичних змін у вихідному корені, про що йтиметься нижче.

Писемні пам'ятки давніх словоформ з коренем **ru* показують, що початкове *R-* вживається часто паралельно з *Rh-*, як, наприклад: *Rhügen, Rhugianer, Rhügianer, Rujaner, Rhujaner, Rhuwatt, Ruland* [278, Bd. 32, с. 1747; 239, с. 75, 77, 107, 110]. Реалізація початкових *R-/Rh-* свідчить (аналогічно *(h)w-/wh-* у давніх англійських текстах) [171, с. 224] про походження *R-/Rh-* із давнішого **hr-*. Звідси випливає, що первинною в розглядуваному корені була форма **hru-*. Ослаблення в анлауті привело до зникнення */h-/*, але традиція письмова ще зберігала його у вигляді *rhu-*, що з часом привело і до повного його зникнення. Наявність початкового */h-/* в розглянутому корені можна передбачити в найменні слов'янського храму *Arkona*. Історична славістика свідчить про реалізацію в давніх словах неприкритого анлаута лише в запозичених словах, проте артикуляторно слабкий */h-/* міг з часом зникнути, що і засвідчено в формі *Arkona*. Очевидно, що давнім коренем була форма у вигляді **harkona*, в якій структурно виділяються дві частини: **har-* < псл. **karu-* < іє. **k^wera-* та **-kona* < псл. **-kwina* < іє. **k^wena* зі значенням у цілому 'одна із земель (ругів)'. У цілому реконструйована форма псл. **karukwina* пройшла розвиток у такому напрямку: **harukine* > **hruki(ne)* > **ruki/*runa*.

Зазначмо, що в топонімах з основою *Рюген-* у композитах наявна велика кількість словотвірних формантів германського походження (див. вище), серед них: *-land*, *-mann*, *-witt*, *-thal*, *-wald*, *-witz*, *-er*, *-en*, *-tenus*, *-rich*, *-ner*, *-wat*. Ця риса, коли корінь має слов'янське походження, а закоренева морфема германська за своєю природою, як уже зазначалося, є типовою для топоніміки західнослов'янського ареалу.

Повертаючись до форми псл.*karukwina зазначимо, що його суфікс іє. *-*k^wena* зі значенням 'один із...' має складові *-*k^we* і *-*na*, які зберігають семантичне наповнення своєї материнської форми, виступають синонімічно в різнокореневих морфемах [172, с. 95]. Раніше було показано, плем'я *руги* має найдавніше наймення *Rani*, в якому суфікс *-ni* слов'янського походження. Давнім виступає синонімічний названому етнонім *Rugii* (Tacitus), походження якого пов'язуємо з коренем псл.*ruki. Прояв слов'янської ознаки одзвінчення щодо серединного приголосного в етнонімі *Rugii* є ще одним підтвердженням природи його походження.

До сказаного необхідно додати, що втрата анлаутного складу в корені **karu-* одноразово з дією морфемної перебудови в структурі слова, що було типовим для індоєвропейських мов (І. О. Бодуен де Куртене, М. М. Гухман), зумовило перехід суфікса в структуру кореня (явище фонетичної атракції) і утворення нової кореневої форми у вигляді **hruki*. Очевидно, що первинне слово мало наголос на другому складі типу псл.*karúkwina. Як уже раніше йшлося [171, с. 226 і далі], із кореня *(*h*)*ruki* витворилося наймення етносу *руси* і всіх його похідних. Правда, це наймення, як вважає Г. Ловмянський, вперше появилось в Київській Русі

після приходу сюди варягів (ругів) [102, с. 51]. У той же час назва русів у Данії, як пише О. Прицак, мала вигляд *Riuskr* [138, с. 422], тобто на місці серединного /k/ (із *(h)ruki) засвідчено /s/. До сказаного хочемо додати ще один подібний приклад, що називає ‘Божий камінь’ на побережжі о. Рюген у вигляді *Buskamen* [233, с. 311]. В останньому початкову основу реалізує слово слц. *boh* (Померанія) (із псл. *bogъ), яке у вимові ругів змінилося в /s/ у найменні ритуального місця. У словінській мові у цьому ж значенні ‘бог’ подибуємо форму *bôustvo* [243, с. 72], в якій також засвідчено приголосний /s/. Очевидно, що у районах мешкання ругів та словінців є уже сліди фонетичної зміни типу /*g/k > ch/h > s/z /, що засвідчені в вищезазначених формах слів, а також в етнонімі *руси*, що була занесена в Південно-Східне слов’янство князями на чолі з Рюриком. Подібні сліди наявні в топонімі о. Рюген, засвідченому в різні роки: *Rueskevitz* – *Russevitz* – *Ruschvitz* [227, с. 266], який має смисл ‘поселення русів’.

Розглянуте вище дозволяє із зазначених позицій подивитися на походження імені *Рюрик*, представленого далі. Нами цей антропонім уже розглядався [171, с. 242-243], проте додатковий матеріал дозволяє переконливіше висловитися щодо його походження. Можна стверджувати, що в його структурі є два складники *Рю-рик*, другий з яких має семантику ‘вождь, князь’. Анлаутна частина засвідчена у різних мовах з початковим /h/, наприклад: дсканд. *Hraerekr*, двн. *Hrodric*, англсакс. *Hredric* [181, с. 126], що дозволяє реконструювати корінь у вигляді: **hro-*. Очевидно, як і в вищерозглянутому випадку, зазначений корінь походить із іє. **k^wera-*. Ця іє. форма, як відомо, має широкий семантичний

спектр, проте, якщо її помістити в конкретний контекст і в відповідні історичні обставини, де, як відомо з вищезрозглянутого, задіяна реалізація етноніма ‘руги’, то можна зробити висновок, що наймення *Рюрик* має первинну мотивацію ‘князь ругів’ (з яких вийшли пізніше *руси*).

До вищезазначеного необхідно також додати, що з часу заселення острова германцями всі його мешканці отримували загальне наймення *ругіяни*, а не тільки корінні жителі слов’яни. Останні, як свідчать записи данського хроніста Саксо, мали етнічне наймення *венеди* [241]. Очевидно, що наймення типу *Rhugianer*, *Rhügianer* мають в корені назву острова, а слово в цілому значило ‘мешканці острова Рюген’, і ці слова виглядають як етнікони. На цих підвалинах у науковій літературі виникло розуміння, що *руги* – це колишні германці, зокрема шваби, засвідчені під цим іменем на Дунаї [278, Bd. 32, с. 889]. Ця точка зору спростовується нашим матеріалом.

Мову ругів, тобто слов’ян, ми розглядали, виходячи зі свідчень топоніміки острова. Напочатку XIV ст., пише Й. Руге, на території Рюген існували щільні слов’янські поселення. Багато місць згадано вперше, із 600 середньовічних поселень 80% були слов’янськими, 15% – німецькими і решта змішаними [252]. Пізніше відбувалося перейменування слов’янських назв німецькими. В XVII-XVIII ст. багато поселень стали спустошеними в результаті розвитку великих помість та безперервних війн.

Всі топоніми можна розподілити за своєю структурою на 3 групи: кореневі, суфіксальні та складені (дво- і триморфемні). Назви нерідко отримували уточнення у вигляді

слів *Alt/Neu* ‘старо-/ново-’. Суттєвим є вплив німецької мови, в середовищі якої слов’яни проживали тривалий час.

Як власне слов’янські риси необхідно вказати семантику кореня у різних за структурою топоназвах, а також свідчення деяких фонетичних (звукових) змін. Розглянемо окремі із топонімів, які належать до слов’янського лексикону.

На о. Рюген засвідчуємо назву населеного пункту *Dranske*, що походить від слов’янського слова *dransky* або *dornik* ‘терен’. У дохристиянський час засвідчена земля *Tribuses*, назва якої, як видно, походить від слова *trebez* ‘теребити’.

Зі спорідненим коренем засвідчено у Галичині місто *Теребовля* (Терноп. обл.), яке вперше засвідчено в «Повісті минулих літ» під 1097 роком і було давньою столицею Теребовлянського князівства. Заселення Замкової гори в Теребовлі починається ще з епохи енеоліту, пов’язується з носіями трипільської культури. Пізніше тут проживало населення висоцької культури [116]. На терені сучасного міста знаходяться пам’ятки черняхівської культури. Найдавнішою відомою пам’яткою на території Теребовлі, що пов’язується зі слов’янським населенням, є селище празької культури, розташоване на правому березі *Гнізни* за 800м на південь від Замкової Гори. На його території було досліджено житло-землянку [115]. На околиці Теребовлі знаходяться також поселення празької культури (*Кровінка, Підгайчики*). До слов’янського періоду належить кремаційний могильник в с. *Зеленче*, розташований на корінному лівому березі *Серету* [116].

За версією більшості вчених назва міста походить від староукраїнського дієслова *теребити*, перші поселенці

«витеребили» (викорчували) ліс і розселялися. Вперше слово *теребити* згадується у Іпатіївському літописі під 1014 роком. Таке або видозмінене значення слова залишилося і в різних слов'янських мовах: укр. *теребити* 'чистити', блр. *церебіць* 'корчувати, очищати', п. *trzebić* 'корчувати' та ін. Існують також інші населені пункти зі схожою назвою. Наприклад, у Білорусі села *Теребейно*, *Теребель*, *Теребень*, *Тереблічі*, *Теребов*. Такий же корінь має населений пункт *Дерно* (Волинськ. обл.).

Сказане вище, на нашу думку, відображено в гербі міста *Dranske*, в якому виокремлено дві частини: горішня відображає гілку з ягодами, походить на терен, а долішня частина показує вітрильник на тлі води, тобто зображує морське узбережжя. Очевидно, що зазначені частинки герба міста *Dranske* відображають давнє поселення його мешканців на материку з лісами та кущами, а також переселення їх в край морського побережжя [274].

До найстаріших поселень о. Рюген належить місто *Garz*, засвідчене вперше у такій формі в 1316 році. Німецькі автори вважають, що назва міста походить від слов'янського імені *gard*, що значить 'фортеця'. Проте давніша назва у вигляді *Chertz*, що стояла на печатці міста (1327 р.), та засвідчені *Karennz*, *Kerentia* (1168) і *Charenza* (1234) дозволяють реконструювати форму у вигляді **karen(e)ze*.

Замок *Karentia* в деталях описав Саксон Граматик (1150-1220), данський священик, що подано частково в книзі [255, с. 41]. Місто було вотчиною слов'янських князів, а також центром їхнього управління і відіграло велику роль у житті ругів [241, с. 28]. У рік здобуття данськими військами острова, яким управляли слов'янські князі *Tetislaw* і його брат

Jarimar, місто *Karentia (Garz)* було здано без бою його князями та боярами.

Вищерозглянуте свідчить, що назва міста *Garz* належить до слов'янського топонімікону і його походження може мати, як один із варіантів, зв'язок з однойменною назвою відповідного племені. Раніше було показано, що в Північно-Західний регіон побережжя Балтійського моря мігрували слов'яни із району Карпат, з-поміж них галичани (гуцули), бойки, лемки, укри. Тому можна припустити, що *Garz* асоціюється з плем'ям *герци*, як себе іноді називали гуцули. Про це пише в одній із своїх праць Г. Купчанко: «Гуцули проживають в горах, тому називають себе: «Гуцулами або Горянами, Герцями, Горськими людьми» і т. д.» [90, с. 52]. Стосовно походження наймення *Герци* автор не говорить і про це в словниках не знаходимо пояснення, тому, на нашу думку, можна запропонувати спорідненість його зі словом *гарцювати*. Ця лексема має багато значень, серед яких найбільш загальним є розуміння 'скакати, бігати' [51, с. 478]. Оскільки велику частину свого гірського життя гуцули проводили верхи на коні, то звідси і походження наймення *герци* в значенні 'вершники'. Очевидно, що це слово було в давнину досить поширеним і, будучи одним із синонімів, виконувало функцію етноніма. Звідси і походження топоніма *Garz* на о. Рюген, куди мігрували *герци* (гуцули). У Закарпатті є населений пункт *Герцівці* (Мукачівськ. р-н), корінь якого ідентичний з розглянутими вище словами.

У чистому вигляді може виступати назва поселень *Babe*, *Vaabe*, проте в похідному найменні *Babine* (1248) реалізуються корінь *Bab-* та суфікс *-ine*. Цей корінь дуже

поширений також у регіоні Карпат, назвемо деякі із подібних населених пунктів: *Бабії, Бабина, Бабино* (Львів. обл.), *Баб'янка, Бабин-Зарічний, Бабче* (Ів.-Франк. обл.), *Бабка* (Рівн. обл.), *Бабине* (Хмельн. обл.).

На острові засвідчені слов'янські поселення *Volen, Wollin* з коренем *Wol-* та суфіксом *-en/-in*. Аналогічні за формою топоніми мають місце в регіоні Карпат, наприклад: *Воля* (15 назв), *Волянка, Велин, Волиця* (10 назв) (Львів. обл.), *Воля* (4 назви) (Волин. обл.), *Волиця* (5 назв), *Воля* (Терноп. обл.), *Вільне* (Ів.-Франк.), *Вільне, Волиця* (7 назв) (Хмельн. обл.).

Те ж саме можна сказати і щодо *Gora, Gore* (1232) та *Gorna* (1276) на о. Рюген. У топонімах *Goreke* (1340) 'гірське', *Bozek* 'божок' реалізується суфікс *-eke/-ek*. Споріднені наймення засвідчені в численних найменнях у Карпатській Україні, до яких уналежнюємо: *Великі Гори, Гірки, Гірне, Гірське, Гологірки, Гологори, Горішнє, Горішиній, Гори, Гориславичі, Горяни, Межигір'я, Межигори, Нагірне* (3 назви), *Нагірці, Нагоряни, Підгір'я, Підгірне, Підгірці* (3 назви), *Розгірче* (Львів. обл.), *Горішнє, Загір'я* (3), *Міжгір'я, Підгір'я* (Ів.-Франк. обл.), *Гірка Полонка, Гірки, Гірники, Згорани, Міжгір'я* (Волин. обл.), *Горішня Вигнанка, Горішня Слобідка, Гори-Стрийовецькі, Горигляди, Горинка, Загір'я, Загірці, Нагоряни* (Терноп. обл.), *Великі Загірці* (Рівнен. обл.), *Гораївка, Загірне, Загірці, Загоряни, Підгірне, Підгора* (Хмельн. обл.).

Серед топонімів острова трапляються наймення: *Birke* 'береза', *Birkenhai* 'березовий гай'. Такий же корінь є поширеним у місцях Передкарпаття, зокрема: *Березів, Березівка, Берездівці, Березець, Березина* (Львів. обл.), *Береза, Березичі, Березна Воля, Березники, Березовичі, Березолуки*

(Вол. обл.), а також в інших областях (Івано-Франк., Рівн., Закарп. обл.).

Спорідненою до ругівської *Lisowe* (1314) ‘лісове’ широко трапляється назва населених пунктів на західному терені України: *Ліс*, *Лісновичі*, *Лісові*, *Лісове* (5 назв), *Лісок*, *Лісопотік* (Льв. обл.), *Ліски*, *Лісна*, (Ів.-Франк. обл.), *Лісове* (Вол. обл.), *Ліски*, *Лісники* (Терн. обл.).

Звернімо увагу, що топоніми о. Рюген *Cowal* (1314), *Kowall* відображені в назвах місцевості *Ковалі* (2 рази) (Львів. обл.), *Ковалівка* (Ів.-Франк., Терноп., Хмельн. обл.), а також *Konetoppe* (1318) в *Конотоп* (Хмельн. обл.), *Swyne* (1294, 1330) в *Свинарин* (Волин. обл.), *Strelasund* і *Стрілки*, *Стрілків* у Львів. обл. і т. д.

Особливу увагу заслуговує назва місцевості на острові у вигляді *Varblevitze* (1282) з апелятивом *Varble* ‘горобець’, який у вигляді *воробиль* наявний у бойківському наріччі [128, с. 144). Понад те, подібні населені пункти знаходяться у Львів. обл.: *Вороблевичі*, *Вороблячин*, де проживають бойки. Очевидно, в давнину, поряд з гуцулами та лемками, на о. Рюген мешкали також бойки, що в цілому були об’єднані поняттям *галичани*.

Аналіз назв місць проживання на острові Рюген показав, що фактично всі вони мають відповідники в топоніміці Карпатського краю, а це ще є одним із свідчень того, що мешканці острова є вихідцями із зазначеного регіону України. Близькість до останнього відображена і в деяких мовних ознаках, що є притаманними українській мові чи її діалектам. До цих особливостей уналежнюємо такі:

1. У топонімах ругів наявний голосний /i/ на місці давніх псл.*ê/*ô: *Birke* ‘береза’, *Birkenhai* ‘березовий гай’, *Lisowe* (1314) ‘лісове’, *Svirč* ‘свірчок’, *Sossnitz* ‘соснове’, *Vitte* ‘світле’. У прикладах переконливо представлена реалізація в корені голосного /i/, який походить із псл.*ê/*ô чи їх варіантів. Ця фонетична особливість дуже нагадує собою типологічну рису української мови, понад те, голосний /i/ наявний також у апелятивах *Birke*, *Sossnitz*, в яких реалізується літературне /e, o/ (пор.: укр. *береза, сосновий*).

2. Лексика топонімів має також українські апелятиви: *Blad* ‘блудити’, *Cowal* (1314), *Kowall* ‘коваль’, *Konetoppe* (1318) ‘Конотоп’, *Clopitowe* (1298) ‘хлопіт’, *Wusseke* ‘високе’, *Swyne* (1294, 1330), *Varbl* ‘горобець’, *Zaloš* ‘жалість’.

3. У складних топонімах кінцева частина може мати німецький складник, що свідчить про вплив на слов’янський діалект німецької мови. Назва поселення *Wislawshagen* (1294) має кінцеву лексему нім. *-hagen* у значенні ‘гай’, в цілому тут наявна семантика ‘гай віслян’. Ідентично нім. *-buche* в топонімі *Hainbuche* ‘буковий гай’. Проте нерідко трапляється як складник кінцева слов’янська лексема, наприклад: *-slav* у топонімах *Badislav*, *Goslav*, *Zelislav*, *Tetislav*.

4. Наймення на о. Рюген свідчать про метатезу плавних у слов’янських мовах, згідно з якою відбулася зміна, типова для західнослов’янських мов: псл.*tert/*telt > *tret/tlet*. Наприклад: *Glowe*, *Glove* (1314) ‘голова’, *Grabowe* (1318), *Kluptow*, *Clopitowe* (1298) ‘хлопіт’. Проте трапляються й архаїчні форми з *tert в апелятивах: *Varbl* ‘горобець’, *Varnek* (1294) ‘ворона’, *Birke* ‘береза’, *Gorna* та з *teret: *Goreke* (1340) ‘гірське’, *Seracowe* (1313) (пор. гуц. *сарака* ‘бідолаха’).

5. Про давнину поселень слов'ян свідчать топоніми з коренями слів *венети*, *слов'яни*, наприклад: *Wentdorp* 'село венетів', *Slavesitze* (1314), *Schlavitz* 'слов'янське село', *Bandeslavitze* (1314) або суфікс *-ow*: *Ralov* (1290), *Saalrow*, *Zubzow*, *Kluptow*, *Lubkow*, *Seracowe* (1313), *Beuchow*, *Bantow*.

6. В окремих апелятивах розглянутих топонімів маємо давнє слов'янське **/i/*, яке розвинулося в українській мові в */ы/*: *Blizk*, *Blyscow* (1232), *Bliscow* (1318) 'близько', *Liš* 'лис', *Prosnitz*, *Presnicze* (1329) 'проснись'.

3.2.2.2. Укри й лужичани

Південніше вищерозглянутих регіонів знаходяться Укермарк та поселення лужичан. Зупинимося на деяких особливостях мови їхніх мешканців.

Як було раніше нами показано, в слові *укри* структурно і фонетично виділяються два складники *u-kri*, корінь в якому походить із піє. **k^wer-* зі значенням 'скотарі, воїни'. Початкова частина в лексемі реконструюється у вигляді **hu-* (< *h^we-* із іє. **k^wau-*) зі значенням 'віддалятися, зникати' і має просторове значення, яке семантично й формально співвідноситься із іє. **k^wa-* 'гора, гористий' [176, с. 192-193]. У цілому складники назви *ukri* первинно мали семантику 'гірська країна', а стосовно її мешканців 'горяни'. Цікаво зазначити, що давнє українське плем'я під назвою *зукри* трапляється в «Легенді про колесо», яку наводить С. П. Плачинда [134, с. 29-49]. Згодом це плем'я отримало наймення *укри* [там само, с. 67], корінь якого наявний у словах *українці*, *Україна*. Реконструкція зазначеного кореня у вигляді **hwekerá*, виконана нами раніше [176, с. 194], втілена в давньому українському епосі та історичних свідченнях,

представлених у німецько- та латиномовних історичних пам'ятках.

Корінь *укри* засвідчений у топонімах в Україні у вигляді: *Угри*, *Угерці*, *Угринів* (Львів. обл.), *Угринь*, *Угриньківці*, *Угринів* (Терноп. обл.), *Угринів* (Ів.-Франк., Волин., Чернів.обл.) [77, с. 254-255]. Давня назва *угри*, як пише В. Кобилюх, має в собі семантику 'гори', 'угорці', тобто «мешканці гір» [там само, с. 255], і, можна думати, втілена в етнонімі *угорці*, плем'я яких засвідчене в Закарпатті на початку X ст. н. е.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, проживали в давнину, як і праслов'яни, в гористій місцевості, що асоціюється з Карпатами. І в такому вигляді як *горяни* плем'я мігрувало на північ вздовж р. Одеру, поселившись в VI-VII ст. н. е. на лівому березі цієї річки. Позначення землі укрів *Укермарк* появилось вперше в 1465 році і походить від назви річки *Укер* [247, с. 50]. Гідронім *Укер* походить від наймення племені *укри*, яке тут мешкало по обидві її сторони. Заселену область *укри* назвали *Vocronin*, пізніше *Ucrania*, *Ukera*, *Ucra*, перша писемна згадка племені належить до 943 р. під іменем *Vucrani* і *Wocranin* [247, с. 52]. У літописах зазначається, що слов'яни прийшли в VI-VII ст. зі Сходу, *укри* зокрема належали до союзу *вільців* (*Wilzen*, *Liutizen*), що прийшли з галицьких Карпат.

К. Кірш дослідила історію поселень, археологічну та історичну сторони племені укрів за період XI-XIV ст. [240]. Найдавніші знахідки стосуються VII-VIII століть, це – серпи, сокири, ножі, молотки, каміння для помолу борошна. У досліджений період засвідчено 127 слов'янських поселень,

71 – німецьких і решта 23 – змішані та перейменовані, із них слов'яни переважають на півночі 66% (німців 28%), на півдні – 53% (нім. 37%) і 37% (нім. 40%) на заході [240, с. 121]. Північним боком укри стикаються з вільцями та ругами, вихідцями із Карпат. На терені землі Укермарк, як уже раніше зазначалося (розділ 1), знаходиться місто *Boitzenburg*, засноване бойками.

Е. Ніпперт вважає, що укри зайняли в VI ст. місця вздовж річки Укер, звільнені германськими племенами в результаті переселення народів [247, с. 99]. В інших працях німецьких вчених зазначається, що слов'янське плем'я отримало наймення *укри* від назви річки *Укер*, у той же час щодо походження гідроніма існують різні точки зору, які не дають задовільної відповіді на поставлене питання. Так, Л. Ендерс пише, що назва річки *Укер* має в собі апелятив 'швидка' [222, с. 22]. Нами вище було показано, що гідронім є відетнонімною назвою племені *укри*. І звідси випливає, що слов'яни (венеди) перебували в зазначеному регіоні з давніх часів, і якщо тут і були германці, то раніше н. е. (а не в роки Великого переселення народів), відійшовши на Захід, вони мало залишили топонімних назв, як про це свідчить вищепроведений аналіз назв поселень на о. Рюген.

У книзі К. Кірш у Додатку перераховуються численні топоніми регіону Укермарк, де мешкали укри, з-поміж яких хочемо назвати деякі з них, які мають слов'янський суфікс -*ов*, наприклад: *Altgalow, Bandelow, Bertikow, Bietikow, Blindow, Brüssow, Carmzow, Gramzow, Karzenow, Trebenow* [240, с. 310 і далі]. Зазначені поселення свідчать, що в них слов'яни появилися пізніше німців, так як первинними в топонімах

часто виступають германські корені. Водночас інші назви являють собою протилежність до вищенаведених, зокрема: *Wendemark, Criewen, Wollin*, в яких корені слов'янські, суфікси – германські. Можна припустити, що в регіоні Укермарк тривалий час проживали германці-язичники, так як вони зберегли тут багато жертовних місць, засвідчених їхньою мовою як *Sternhagen, Borkenhain, Lindenhagen, Funkenhagen, Klaushagen, Jakobshagen*. Очевидно, що слов'яни-венеди появилися тут пізніше.

Раніше вже згадувано язичницькі місця поклоніння венедів і германців, в композитах яких засвідчені форманти *-hain* та *-hagen*. За своїм смислом обидва складники є синонімічними, як це показують словники, і значать 'гай'. У слов'янських мовах *гай* має таку реалізацію: рос. діал., бр. *гай*, др. *gau*, п., нл. *gaj*, ч., слц. *háj*, вл. *haj*, псл.*gajь, «очевидно, пов'язане з *gojiti*» [51, с. 451], яке можна вважати вторинним.

Споріднена форма нім. *Hain* вживається тільки в поетичній мові в значенні 'ліс, галявина', ґрунтується на стягнутій формі із свн. *hagen*, двн. *hagan* "кущ терену; загорожене місце" [220, с. 244]. Очевидно, що *-hain* та *-hagen* у топонімах виступають як синонімічні форми, споріднені з псл.*gajь 'гай'. Походження німецького слова автори Дудена не дають. В. В. Левицький наводить споріднені форми в різних германських мовах, зокрема: англ. *haw* 'огорожа', дангл. *haga* 'двір, будинок, огорожене місце', англ. *hay* 'огорожене місце', нім. *Hag* 'ограда', дісл. *hag*, шв. *hage*, дісл. *hagi* 'пасовище, огорожений вигін', герм.**hag-a-/an* 'огорожа' [93, с. 234]. Очевидною є спорідненість форм псл.*gajь та

герм. **hag-a-/an*, які походять з часу сумісного помешкання відповідних племен на терені Трипілля. Зазначені корені можна подати в єдиному варіанті де. **k^wa-(kan)*, що значить ‘одно із помешкань’. Поскільки **k^wa* значить, окрім іншого, ‘природа, Всесвіт’, то в зазначеному випадку слов’янська і германська лексеми позначали ‘ритуальне місце’, розташоване на якомусь підвищенні чи лісовій галявині. Богові посвячувалися також старі дерева – дуби [233, с. 318].

Мова укрів засвідчена в основному в топонімах, до аналізу яких переходимо далі.

У 1243 р. у німецьких хроніках згадується столиця укрів *Drense* (пізніше *Drensener*). Структура слова має в собі дві частини *Dren-se*, друга із яких нагадує див. форму *sē*, що значить ‘водойма’ [263, с. 162]. Саме поселення знаходиться недалеко від озер (*Großer/Kleiner Wodrow See*). Початок топоніма *Dren-* містить метатезу плавного порівняно до протослов’янської структури, первинною необхідно назвати форму **Dern-*, що нагадує слово *терен*, розглянуте вище щодо міста *Dranske* на о. Рюген. З цим же коренем засвідчено у Волин. обл. поселення *Дерно*. Очевидною є спорідненість останнього з містом укрів *Drense*.

Головне місто слов’янського племені укри має наймення *Преміслав (Prenzlau)*, походження якого не має єдиної думки. Як правило, вважається його виникнення від імені одного із перших мешканців *Premyslaw*’. Від XV до кінця XIX ст. назва засвідчена на письмі у вигляді: *Prentzlau/Prenzlau* і також *Prentzlow/Prenzlow*.

На нашу думку, в топонімі можна виокремити дві смислові частини *Pren-zlau*, які мають такий же фонетичний

поділ на склади. Коренева частина асоціюється зі слов'янським богом Перуном, в якому наявна західнослов'янська метатеза плавного псл. *tert > *tret* (*Перун* – *Pren-*), кінцевий склад *-zlau* можна інтерпретувати як *-слав*, тобто 'слов'яни, слов'янський'. Наявність у топонімі суфікса *-слав* свідчить про пізньопраслов'янський період (раніша форма *-сла*). У цілому назва міста *Prenzlau* має первинну мотивацію 'Перунові слов'яни'.

У місті *Dedelow* знаходяться найбільші курганні поховання. Вважається, що це наймення походить від апелятива *did*, як у словниках відзначено, цей термін був дуже вживаний у карпатців. До сьогодні в західній частині України є назви населених пунктів як: *Дідилів*, *Дітківці* (Львів. обл.), *Дідичі*, *Дідовичі* (Волин. обл.), *Дідівка* (Рівнен. обл.), *Дідківці*, *Дідова Гора* (Хмельн. обл.).

До архаїчних поселень належить *Wollin* з коренем *Wol-* та суфіксом *-lin*, останній, як і в більшості випадків, співвідноситься з германським формантом з демінутивним значенням (пор.: *Berlin*). Корінь походить із псл. **k^wel-* зі значенням 'землероби'. Типові наймення побутують і в регіоні Карпат, звідки мігрували укри та інші племена. До них належать: *Воловиця* (Закарп. обл.), *Волиця* (10 назв), *Волове*, *Велин Воля*, *Воля-* (в 14 композитах), *Волянка* (Львів. обл.), *Вільне*, *Вільхівка*, *Вільхівці*, *Вільхова*, *Вільшаниця*, *Волосів* (Ів.-Франк. обл.), *Віл*, *Вілиця*, *Вілька-*, *Волиця-*, *Воля* (Волин. обл.), *Волиця* (5), *Волосівка*, *Волощина*, *Воля* (Терн. обл.). Всі словотвірні форманти топонімів зазначеної території мають слов'янську природу.

Раніше згадувалося місто *Boitzenburg* (розділ 1), яке ми уналежнюємо до однойменної назви племені *бойки*. Вважається, що раніше існували містечко і село з цими назвами, які потім злилися в одне місто. Найдавніша згадка стосується 1240 року у вигляді *Johann von Boycenburch*. У цьому ж регіоні є, на наш погляд, споріднене поселення *Boisterfelde* з коренем *Boi(s)*-.

В Укермарці знаходиться місто *Gartz*, вперше засвідчене в хроніці в 1124 році. Під такою ж назвою існує місто на о. Рюген, розглянуте нами вище, етимологія якого пов'язана з лексемою *гарцювати* і в результаті має семантику 'коні' та 'горяни'. Очевидно, що в цій місцевості *Gartz* відображає також горян – укрів та бойків.

У німецькій літературі вважається, що назва місцевості *Chorin* є слов'янського походження і має в собі апелятив *хворий*, що стосовно озера *Choriner See* значить 'водойма бідна на рибу'. Поширеність цього кореня серед топонімів Західної України у вигляді *Хорів*, *Хорлупи*, *Хорохорин* (Вол. обл.), *Хоробрів*, *Хоростець* (Терн. обл.), *Хорів*, *Хорупань* (Рівн. обл.), *Хоровець*, *Хоровиця*, *Хоросток*, *Хорошів*, *Хролин* (Хмельн. обл.), *Хренів* (Львів. обл.) свідчить про виокремлення давньої кореневої структури типу *хор-*, що може бути зведена до іє. **k^wer-* 'скотарі'. За аналогією до розглянутих вище германських слідів язичництва в назвах місцевості о. Рюген можна вбачати в слов'янських найменнях ім'я *Хорса*, широко відомого божества у слов'ян. Назва *Chorin* має також суфікс *-in* посесивного значення, що в цілому значить 'поселення від бога Хорса'. З іншого боку, спорідненість топонімів з етнонімами дозволяє побачити в

корені *Chor-* давнє наймення слов'янського племені, що ріднить з назвою *(у)кри/кер-*. Нагадаємо, що корінь *кер-* з префіксом *у-* значить 'пастухи-горяни'. Назва племені *укри* в регіоні Укермарк, де відсутні гори і місцевість лише горбиста (до 111м), свідчить, що *горяни* могли прийти з інших місць, у нашому випадку з Карпат. Тут же на новому місці, вживалося наймення *укри*, поряд з синонімічним коренем *кер-*, що співзвучне з племенем *герци* (синонім до *гуцули*).

Наступне поселення слов'ян має також в собі корінь *кер-* і значиться в пам'ятках як *Criewen*. Воно згадується вперше в грамотах в 1354 році у вигляді *Krywen*, яке належало до «вендських сіл». Як свідчать розкопки, поселення було засноване слов'янами в доісторичний час [217]. Це підтверджується, на нашу думку, вживанням кореня *кер-*, як і *укри*, структура якого з часом ускладнилася і отримала вигляд *крив-* внаслідок розщеплення закореневого суфікса і дії фонетичної атракції. Суфікс *-wen* вважаємо германським за походженням і має значення 'один із...' (пор.: днв. *frouwen* 'жінка; одна із двох (перша)'). Новий суфікс засвідчено також у топонімах Карпатського краю, які мають на сьогодні вигляд: *Крив'яки*, *Криве* (3 назви), *Кривичі*, *Кривка* (Львів. обл.), *Крива*, *Кривець*, *Кривня*, *Кривоброди*, *Кривопілля*, *Криворівня* (Ів.-Франк. обл.), *Криве* (2), *Кривеньке*, *Кривки*, *Криволука*, *Кривче*, *Кривчики* (Терноп. обл.), *Кривиця*, *Кривичі*, *Кривуха* (Рівен. обл.), *Кривачинці*, *Кривовілька*, *Криволука*, *Криворудка*, *Кривчик* (Хмельн. обл.). Наявність у перелічених топонімах словотвірних формантів слов'янських за походженням свідчить про їхню появу на слов'янському тлі,

паралельно до яких, але в інших умовах, відбувався розвиток топоніміки регіону Укермарк.

У розглянутих топонімах, де проживали укри, відмічені деякі архаїчні риси, що відображають племена вендів, зокрема: псл.**ker-/uker-*. З одного боку, серед численних поселень в Укермарці зустрічаємо такі назви: *Bertikow, Berkholz, Brüssow, Carmzow, Criewen, Karzenow, Gartz, Gersdorf, Gerswalde, Gramzow, Grünow, Göritz, Trebenow*, при аналізі яких корені можуть бути зведені до структури вигляду: **ker-/ger-*. Якщо співвіднести ці корені з найменням відповідних племен, то всі вони мають єдину племінно-родову лінію, що виражається з допомогою **ker-* (тобто без префікса /u-/). З іншого боку, корінь **uker-* реалізувався як етніонім і мав вигляд *Ukranen, Ukrani, Terra Ukera*, а також засвідчений в топонімах, наприклад: річка *Uecker*, марка *Uckermark*, озеро *Uckersee*, дельта річки *Ueckermünde*. Таким чином, необхідно допустити, що укри-горяни, які прийшли в розглянутий регіон біля Одери, реалізували в ролі відетніонімних назв місцевості корені двох типів: **ker-/uker-*, які були синонімічними і мали в собі семантику ‘пастухи’ і ‘пастухи-горяни’. Оскільки тут не було гір, аналогічних Карпатським, то семантичний відтінок у варіантах кореня фактично нівелювався і в найменнях цих поселень пастухів вживався один корінь **ker-*. Паралельне вживання обох коренів засвідчено в найменні того самого населеного пункту на о. Рюген (був час, коли укри входили в один союз із північними слов'янами), цей топонім має вигляд: *Krahn, Graen, Wakran – Wukrahn* [227, с. 269].

З іншого боку, південніше ближче до племен укрів та бойків знаходиться Нижня Лужиця, на особливостях мови мешканців якої – **лужицьких сербів** зупинімося детальніше. Аналіз зроблений на матеріалі нижньолужицьких топонімів, взятих із лексикографічних джерел [218; 246].

У ряді назв поселень у Нижній Лужиці вживаються апелятиви, співзвучні сучасним українським словоформам, наприклад: *Stara Niwa*, *Nowa Niwa* ‘Стара Нива’, ‘Нова Нива’, *Krynica* ‘Криниця’ (нім. *Crinitz*), *Harnišojce* ‘Гарне Село’ (нім. *Harnisdorf*), *Hórlica*, *Wórlica* ‘Горлиця’ (нім. *Horlitz*, *Hörlitz*), *Košynka* ‘Кошук’ (нім. *Kleinkoschen*), *Krajna* ‘Країне’ (нім. *Krayne*), *Lubń* ‘Лубни’ (нім. *Groß Lübbenau*), *Bukowina* ‘Буковина’ (нім. *Buckowien* – *Buchhain*), *Wjerchownja* ‘Верховина’ (нім. *Werchow*), *Rjasne* ‘Рясне’ (нім. *Ressen b. Lübben*), *Kórjeń* ‘Корінь’ (нім. *Kahren*). Досить поширеним є *Babin* ‘Бабине’ (нім. *Babben*). Лексеми свідчать про їхні витоки із терену нинішньої України, перш за все з Карпатського регіону. Лужицькому краю (Нижня і Верхня Лужиця) в цілому притаманна горбиста місцевість і невисокі гори (до 200м), незважаючи на це в нижньолужицьких топонімах часто наявні лексеми зі значенням ‘гора, гористий’, наприклад: *Běla Gora*, *Góry*, *Górki*, *Górsk*, *Chórice*, *Górjenow*, *Górna Tešnica*, *Wusoka* / *Husoka* (2 рази).

Типовою ознакою виглядає у лужичан реалізація у найменнях поселень голосного псл.*/i/, що свідчить про пом’якшення попереднього приголосного (крім /r/). В українській мові в цій позиції лексем, як правило, вживається на місці /i/ голосний /ы/, тобто має місце депалаталізація

колишнього м'якого приголосного. Одне і друге явища наявні в Карпатських діалектах.

В окремих топонімах відображена давня слов'янська сполука плавних *tert і її метатеза [див. також: 233, с.48-49]: *Dolgi Brod* 'Довгий Брід' (нім. *Dolgenbrodt*), *Górki* 'Горки' (нім. *Göhrick*), *Golbin* 'Толбіно' (нім. *Gulben*), *Briwald* 'Вільний Ліс' (нім. *Freiwalde*), *Wjelike Dobrynje* 'Велика Добриня' (нім. *Groß Döbbern*), *Brjazynka* 'Березінка' (нім. *Birkenhainchen*), *Drjenow* 'Дереново', (нім. *Drehnow*), *Grěšna* 'Гришне' (нім. *Grießen*). Цікаво відзначити вживання в давній час повноголосся в найменні *Calau*, яке вперше згадується в 1279 році, а потім топонім змінюється у типову західнослов'янську сполуку плавного в *Glichow* 'Рівне' (нім. *Gliechow*). Повноголосся маємо також у *Gólišyn* 'Толішіно' (нім. *Golßen*), *Zelezna* 'Залізне' (нім. *Sellessen*), *Gogolow* 'Тоголево' (нім. *Groß Gaglow*).

Давні псл.**ô/ê* залишаються, як правило, без змін, і не переходять в /i/, наприклад: нлуж. *Frycowy Dwor*, *Klěšnik*. Типовими для нижньолужицького наріччя є вживання початкових етимологічних (приставних) *w-/h-*, навіть в ідентичних найменнях як нлуж. *Wusoka / Husoka* 'Високе' (2 рази), *Hórlica*, *Wórlica* 'Горлиця', що свідчить про походження їх із єдиного приголосного псл.**hw-* (< **k^w-*).

Топонім *Chórice* 'Горішне' (нім. *Göritz*) вперше засвідчений як *Goritz* (1452, 1484), а потім як *Chorize* (1761), що показує зміну анлаутного приголосного в напрямку /g > ch/. Подальша зміна /ch/ привела до утворення гортанного /h/, як це трапилося в сучасній українській мові. Проте в більшості випадків нижні лужичани вживають дзвінкий

задньоязиковий приголосний /g/, про це свідчать вищенаведені приклади, в тому числі: нлуж. *Frycowy Gaj, Rogozno* (2 рази).

Подобиємо назву нижньолужицького поселення у вигляді *Ruši* ‘Руси’ (в окрузі *Spree-Neiße*), яке в сучасній німецькій мові значиться як *Reuthen*. Вважаємо, що корінь походить від давнього **ruki* ‘руси’, яке з часом формально змінилося у *рус.* Сучасне нім. *Reuthen* засвідчує підстановку /k ~ t/, в результаті якої замість *Ruši* появилось наймення нім. *Reuthen* (згадаймо аналогічну зміну типу *русини* – *румени* (нім. *Ruthenen*). Тут наявне ще одне свідчення того, що словоформа *русь* з’явилася до приходу варягів-русів до Києва.

На аналогічне підтвердження натрапляємо у лужичан у топонімі *Bóšojce* ‘Божкове’ (округ *Spree-Neiße*), вперше засвідченого в грамоті за 1455 р. Село було відоме також під іменем *Bosssdom*. Семантика свідчить, що нижньолужицьке наймення має в собі корінь *Boh-* ‘бог’, в якому відбулася зміна /h > s/, що і привело до давнього імені *Bosssdom*. Як і в попередньому випадку, має місце один і той же напрямок розвитку слов’янської ізоглоси /**k* > h > s/, про що вже раніше неодноразово говорилося. У сучасній німецькій назві *Bohsdorf* розглянутий топонім відображає в інлауті давній звук **g/k*.

Непоодинокі випадки переходу псл. **k* > h > s в західнослов’янських мовах показують, що наймення *руси* вперше з’явилося на тій території, де воно виникло, зокрема на о. Рюген та в Померанії.

Крім зазначеного вище, нижньолужицька мова має в цілому такі особливості: відсутність переходу псл. **w* > j, зміну типу псл. **k’* > *kj*, *g’* > *gj*, збереження сполуки

*«губний + j», перехід *g, k* у певних позиціях у м'які *d'* або *t'* [233, с. 48-49].

3.3. Давньоукраїнські діалекти та праукраїнська мова

Зазначену проблему розглянемо з позицій історичного розвитку слова, особливості якого установлені в результаті експериментально-фонетичних досліджень в останні десятиліття минулого століття. Нова концепція зміни звукового складу слова в ході розвитку мови полягає у впливі на неї притаманної їй **енергетичної** (артикуляторно-акустичної) структури, яка, зі своєї сторони, змінюється під впливом дії семантико-граматичних чинників. Відзначені нами діахронічні ознаки слова впливають із результатів дисертаційних досліджень, проведених на матеріалі німецької, англійської, французької та української мов (І. Г. Кулина, О. Г. Михайлова, І. В. Пересада, Н. П. Гавриш, В. В. Чоботар, В. Г. Таранець), і проявляються у наступному:

- у слові, що утворює одну акцентну групу (один наголошений та один чи більше ненаголошених складів), реалізується висхідно-спадна енергетична структура,
- зазначена структура чітко проявляється на слові з початковим наголосом, яка починається з максимального значення енергетичності і поступово переходять у спадний рух до кінця слова,
- історично початковий наголошений склад знаходиться, як правило, під впливом семантики кореня слова і засвідчує

безперервне зростання артикуляційної напруги, що приводить до підсилення і зміни звуків або утворення нових,

- у ході розвитку структури слова загальна затрата енергетичності залишається в принципі *constant*, що передбачає взаємну компенсацію в розподілі енергетичності в межах слова і, перш за все, між початком і кінцем слова,

- останнє свідчить про те, що підсилення сили вимови (енергетичності) на початковому складі спричиняє послаблення післянаголошених складів, передусім кінцевого,

- провідним у фонетичних змінах слова є смисловий чинник, а граматичний, який проявляється головним чином в ауслауті слова, йому підпорядковується.

Вищеперелічені ознаки діахронії слова послідовно викладені в дисертаційних працях вищезазначених авторів і резюмовані в монографіях [170; 269; 171]. Зазначені фонетичні особливості діахронії слова беруться до уваги при розгляді змін у літературній українській мові та в давньоукраїнських діалектах.

3.3.1. Особливості гуцульського наріччя

Гуцульське наріччя, поряд з бойківським та лемківським, належить до карпатської групи українських говорів. Дослідники уналежнюють до цієї групи також буковинські та середньозакарпатські говори [46, с. 7], що вважаємо не досить логічним, оскільки останні є категорією географічною і за своїми особливостями мають у собі риси як тих, так і тих.

Гуцульщина включає в себе гірську частину Чернівецької обл. (Вижицький і Путильський райони), південно-західні райони Івано-Франківської обл. (Верховинський, Коломийський

та Косівський) і схід Закарпатської області (Рахівський район). Найбільше споріднена мова гуцулів на північному сході з покутсько-буковинськими та з бойківськими говорами на північному заході.

Вважається, що Гуцульщина мала поетапне заселення, перші поселенці, як писав Іван Крип'якевич, «опанували наперед родючу низовину над Прутом, а звідси посувалися поволі долинами рік Бистриці, Черемошу й інших у глибину гір» [46, с. 8]. Історично гуцули, що проживали в Галичині, Буковині та Закарпатті, входили до складу різних держав, і тому в своєму лексиконі серед запозичень вони мають вплив сусідніх мов, особливо угорської та німецької на заході та румунської на сході.

За останні роки активно досліджують гуцульський діалект як один із давніх в українській мові, якому властиві архаїчні загальнослов'янські та власне українські риси, що були в основі спорідненої підгрупи мов поряд з іншими мовними сукупностями – діалектами праслов'янської мови-основи. В аналізі нами були використані наукові праці К. Ф. Германа, М. П. Лесюка, В. В. Грещука, В. Г. Заїць та інших вчених, українські художні твори, написані гуцульським діалектом або з широким використанням його. Авторами цих творів виступають відомі письменники, уродженці Гуцульщини, які з материнським молоком всмоктували це давнє мовлення в Карпатах, що пізніше втілювалося в їхній художній мові. До цього письменства відносимо Ю. Федьковича, М. Черемшину, П. Шекерика-Дониківа, М. Павлика та ін.

У мові гуцулів «велика кількість зменшувальних слів», емоційне забарвлення передається спеціальними суфіксами,

серед них *-ка, -ку, -ко, -кий, -ці*, які можна звести до псл. **-ka* зі значенням ‘один із...’. Це первинне значення переосмислилось і форма стала позначати «зменшення, пестливість» щодо кількісного значення основи, як ‘частина’ від ‘цілого’ [172, с. 93 і далі]. Наприклад: *ватерка, голоўку, сніданечко, у мамкі, зазулька*.

Редуплікація кореня засвідчує квантитативну семантику, яка позначала двоїну. Але перш ніж реалізувати граматичну ознаку кількості, корінь сам по собі означав число. Повторюваність кореня (редуплікація) виражала значення ‘два’, і ця прадавня формально-семантична кількісна значущість збереглася в українській мові [див.: 130], зокрема в деяких лексемах гуцульського наріччя. До них уналежнюємо слово *дід*, яке серед інших позначає «зв’язані по два качани кукурудзи, що підвішують у хатах під іконами» [46, с. 59], а також слово *баба* зі значенням «два покоси трави, скошеної один на другий» [виділено нами В.Т.] [там само, с. 19]. Окрім двоїстості, яка взагалі-то трапляється епізодично в гуцульських текстах, надзвичайно поширеними є троїсті вживання щодо тих чи тих ритуальних дій, що виконуються гуцулами в повсякденному їхньому житті. Зображення Бога в християнстві у вигляді трьох проявів належить до досить пізнього часу у мешканців Карпат і бере свій початок з часу християнізації в Київській Русі. У гуцулів же вживання понять двоїстості та троїстості, вважаємо, належить до часу їхнього зародження у слов’янському середовищі, бо пов’язане воно з язичницькими віруваннями та звичаями і належить до далекого періоду їхнього буття. У творах Ю. Федьковича та й не тільки трапляються залишки

двоїни у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*, наприклад: *дві дівці, дві берези, три ямі, три жінці, чотири коровці, дві слові* [43, с. 28]. Хочемо тут згадати, що в східнослов'янських мовах зберігся рахунок двійками в сполуках імен з числами від 1 до 4, а починаючи з 5 застосовується множинність (пор.: *п'ять дівок, п'ять беріз* і т. ін.). В. Грещук, аналізуючи гуцульські риси в творах Марка Черемшини, звертає увагу на вживання у мові персонажів числових форм типу *п'ять без одного, сім неділь без одної*, а також діалектні назви мір: *кила* “центнер”, *око* “міра рідини, один літр”, *цаль* “міра довжини, що дорівнює 2, 54 см, дюйм”, *цяпка* “крапля” [43, с. 73, 84 і далі].

В іншому місці нами було показано, що поняття двоїстості, яке передувало числу три, існувало в індоєвропейців за доби матриархату і належить до кам'яного віку, перехід до тричленного поділу навколишнього світу настає в час поступу до патріархату і засвідчує бронзовий вік у житті аріїв. Особливо це чітко проявляється в існуванні божеств-близнюків та появи єдиного бога, що існує в трьох своїх іпостасях, засвідчених в язичництві індоєвропейських племен.

Аналіз гуцульської літератури дає численні приклади вживання поняття троїстості у їхньому побутовому та язичницькому житті. Сюди можна віднести, наприклад: *триразове* поклоніння богу Сонця вранці після його сходу, дідо Иванчік «хукав *три* рази на воду», «ходив *три* рази видбрати воду з головиц», в іншому місці «книзь, ек сів на коня, то викрутивси ним *три* рази за сонцем» [206] [виділено нами – В.Г.]. Все це свідчить про глибоку давнину вірувань та ритуалів у житті гуцульського населення.

У цілому до особливостей буття гуцулів необхідно уналежнити їхню пам'ять про свою давнину і збереження впродовж віків важливих крапель цього життя, які стали через багато поколінь в один ряд з віруваннями і ритуалами, незважаючи на тиск нової віри, яка, до речі, взяла для свого утвердження багато чого із язичництва. До багажу останнього необхідно уналежнити культуру гуцульського племені взагалі, у першу чергу збереження мовних особливостей і лексику, які при сучасному розгляді свідчать про глибокі архаїчні риси чи їхні відбитки з часу загальнослов'янського буття. Зупинімося на деяких особливостях сучасного гуцульського наріччя, що засвідчують слов'янську давнину їхнього походження.

Дослідники мови гуцулів неодноразово відзначали, що у їхньому вжитку часто трапляється реалізація букви (ф), замість (хв) або паралельно з останньою, наприклад: гуц. *филя* (укр. *хвиля*), *фіст* (укр. *хвіст*), *пофалит* (укр. *похвалить*), *фустки* (укр. *хустки*), *фої* (укр. *хвої*) [43, с. 126, 160].

Вживання зазначеної фонемі /ф/ показує реалізацію на її місці складного звуку типу аффрикати у вигляді /χ^w/. Такий же приголосний подибуємо і в германській мові, зокрема у готській, в якій він позначається одним знаком (h) (гот. *ha* /h^{wa}/ 'хто'). Наявність однієї графемі свідчить про однофонемність германського складного приголосного, який вона передає. Ю. О. Жлуктенко позначає його звучання також через /χ^w/, який походить із лабіовелярного іє.*k^w [55, с. 52].

У результаті подальшого розвитку *χ^w в обох мовах відбулося артикуляторне послаблення, внаслідок чого складний звук розщепився на дві складові, які утворили

сполуку приголосних χw . Саме такий вигляд мають зазначені вище слова з початковими xv - у літературній українській мові. У гуцульському наріччі ж реалізується архаїчна форма $/\chi^w/$, що передається буквою (ф), проте і тут має місце паралельне вживання сполуки приголосних xv - та $\phi / \chi^w/$ (пор.: гуц. *хвиля* і *филя*), можливо, під впливом літературної мови.

У славістиці існує інша думка, згідно з якою гуцульське $/\phi/$ походить із звукосполучення $/xv/$, оскільки фонема $/\phi/$ була невластива слов'янським мовам і передавалася співзвучними консонантами як $/п/$, $/в/$, $/х/$, $/т/$, $/к/$, $/хв/$, особливо в говірках південно-східного наріччя. Проте цікаво зазначити, що в гуцульських говірках «ніколи не спостерігається заміна фонемою $/\phi/$ » на зазначені вище приголосні [38, с. 216]. У той же час, пише К. Ф. Герман, губний $/\phi/$ «має значно більше функціональне навантаження» у гуцульських говірках, ніж, наприклад, у південно-східному наріччі [там само, с. 215]. Все вищезазначене свідчить, на нашу думку, про архаїчність у гуцулів фонемою $/\phi/$ щодо її еквівалента у вигляді $/xv/$.

У гуцульському діалекті широко вживається звук $/г/$, як про це свідчать твори П. Шекерик-Дониківа та інших авторів, в питомих українських та запозичених словах. Наприклад: газд, гражда, на свою дурну говню, гонтами, джюгала, гніт, фіглі, гардегав, нигав, говів, гайда, ґрунта, легіню, фігляво, ганя, гала, гога та інші [43, с. 161]. Цей задньоязиковий дзвінкий походить із псл. *g (< іє. *gh), рефлeksi якого різноманітні в слов'янських мовах, про що вже була мова раніше. Подальша зміна $/г/$ привела до вимови в українському слові гортанного (фарингального) дзвінкого $/г/$ (в транскрипції $/h/$), задньоязиковий $/г/$ залишився в літературній мові лише в окремих словах.

До іншої особливості гуцульського наріччя необхідно уналежнити реалізацію голосного в початковій позиції слова, яка полягає у деякому послабленні її артикуляції в порівнянні до літературної мови. Це, зокрема, вимова (є) або (е) замість (я), наприклад: гуц. єрмо – укр. ярмо; єщур – ящур; єблико – яблуко; євір – явір; єгне – ягня; ємка – ямка [див.: 46]. Цю рису гуцульського наріччя відмічає М. П. Лесюк, коли після /j/ вимовляється /e/ замість літературного /a/: гуц. йема, йечмінь, нійека, йеблуко [100, с. 26]. В усіх випадках на місці укр. /йа/ вживається гуц. /йє/, тобто замість /a/, широкого, відкритого і низького звука, в гуцульському наріччі має місце /e/ – звук більш закритий, середнього піднесення язика. Очевидно, що в цілому голосний гуц. /e/ слабкіший за своєю артикуляцією, ніж укр. /a/.

У такому відношенні за силою артикуляції знаходяться укр. /і/ та гуц. /ы/ /на письмі (и)/. У літературній вимові /і/ є голосним високого піднесення, а гуц. /ы/ належить до середнього піднесення язика, артикуляційно слабкіший щодо /і/. Наприклад: гуц. іграшка – укр. іграшка; інак – інакше; ікра – ікра; іти – йти; Іванчік – Іванчик. Після твердих приголосних на місці етимологічного /о/ в новозакритих складах вимовляється в наріччі /ы/: пишла, пид, пип, вид, Риздво, «це дуже важлива гуцульська риса», зазначає М. П. Лесюк [100, с. 26].

Розглянуті випадки фонетичної зміни показали в гуцульському наріччі послаблення голосних у вимові стосовно відповідної позиції звуків у споріднених словах літературної мови. Це послаблення включає також і превокальний приголосний. У результаті такого фонетичного процесу, коли в складі переважали голосні /e, ы/, попередній

приголосний завжди був твердий або ставав таким, якщо він був м'яким. Якийсь час у наріччі вживалися паралельно дублети слів з м'яким та твердим приголосним. Наприклад, пор.: *бірше* і *бирше* 'більше', *бійно* і *бийно* 'страшно', *віз* і *виз*, *вітси* і *витси*, *гінтина* і *гентина* 'шматок дерева', *жігало* і *жигало*, *керма* і *кирма*, *кечера* і *кичера* 'гора' і т. д. [46]. Ця тенденція депалаталізації приголосних у окремих позиціях слова набула значного поширення, і вона становить основу української мови у порівнянні, наприклад, до російської, де збереглися давні м'які або пом'якшені приголосні в тих же споріднених словах (пор. укр. *без* та рос. *б'ез*, *кегля* і *к'егля*, *стен* і *ст'ень*, *тепер* і *т'ен'ер*'). Загальновідомо, що тверді приголосні артикуляційно слабкіші за м'які [див. 18], перехід у словоформах м'яких приголосних у тверді, одноразово з відповідною зміною і голосного, становить суттєву особливість у розвитку гуцульського наріччя.

Як зазначає М. П. Лесюк, «на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були, власне, у фонетиці [98, с. 18]. Аналіз автором звукової системи мешканців села Ковалівка Коломийського району, яке знаходиться на межі Гуцульщини та Покуття, показав, що в більшості випадків звукові варіанти тільки модифікують форму слова, не змінюючи її семантики [там само, с. 33]. До спостереження нами взято також послання митрополита А. Шептицького «До моїх любих гуцулів», детально проаналізоване М. Лесюк [101]. Як відзначав І. Франко, митрополит пише чистою галицько-руською народною мовою. Нами використано також аналіз М. Лесюка особливостей гуцульського наріччя, зробленого на матеріалі тексту роману П.

Шекерика-Дониківа «Дідо Иванчік» [206], створеного автором в 40-х роках минулого століття [97]. Зазначений роман написаний «уродженцем глибокої Гуцульщини... «чистим» гуцульським діалектом» [там само, с. 63]. Виходячи із розглянутих гуцульських текстів, а також досліджень науковців, нами подані нижче типові фонетичні риси гуцульської мови (див. табл.1).

Відзначені ознаки гуцульського наріччя розглянемо щодо фонетичної структури слова в цілому, виокремивши в ній три позиції: початкову, серединну і кінцеву. Зауважимо, що ця структура є одночасно ізоморфною стосовно складу з пре- і поствокальними приголосними.

Початок гуцульського слова характеризується такими ознаками: м'якість /ж', ч', ш'/ у будь-якій позиції слова (*ч'орний, н'іч, наш'а, Бож'а*), вимова /ы/ після твердих приголосних (замість /і/) на місці етимологічного /о/ (*выкно, вын, выд, пыд*), вимова ненаголошеного /е/ як /ы/ (*тыпер, ныма, ныбезпешний, аптыка*), вимова /йе/ замість /йа/ (*йема, йек*), м'яка фонема /д'/ реалізується у /г'/ (*г'іти, г'іўчина*), а м'яка /г'/ – у /к'/ (*ск'іна, к'істо, жик'е*) (ця особливість типова для багатьох говірок «південно-західного наріччя») [98, с. 36], вимова стверділого /р/ замість літературного /р'-/ на початку складу (*ратувати, віратувати*), редукція /о/ в особових займенниках і вимова нескладового /ў/ (*ўна, ўно, ўни*) (графічно: *вна, вно, вни*), елізія (відпадіння) голосного /о/ в прийменнику до- (*д-его хаті, д-хаті, д-ним, д-кождому*), вимова на початку /ы/ замість /і/ (*ыз, ыду, ындик*).

Всі ознаки розглянуто нами щодо літературної української мови. Аналіз показує, що в усіх випадках у гуцульському слові має місце зменшення артикуляційної напруги у вимові початку

слова порівняно до норм літературних. Це послаблення у вимові має різні ступені, але у всіх випадках воно зафіксовано графічно. Так, тверді приголосні виступають у наріччі артикуляційно слабкішими щодо пом'якшених варіантів в українській мові. Щодо розуміння напруги голосних, то основним для неї, як писав Л. Р. Зіндер, є залежність «від ступеню напруги м'язів звуковимовного апарату» [65, с. 181]. Очевидно, що гуцульський голосний /ы/ як звук середнього піднесення язика є слабкішим, ніж його літературний відповідник /і/ – голосний високого піднесення. Про деяку артикуляційну напругу в гуцульському анлауті свідчить утворення сполук приголосних у результаті елізії голосного /о/ в порівнянні до літературного мовлення. У цілому можна вважати початок гуцульського слова як дещо ослаблений у порівнянні до сучасної української мови.

Смислово та фонетичну протилежність початку фонетичного слова в мові утворює кінець його структури. Це загальновідоме мовне явище пояснюється реалізацією в цій частині слова різних морфем – флективної, або в разі її відсутності, суфіксальної. Фонетично обидві частини слова протиставляються, як правило, наявністю/відсутністю словесного наголосу. У загальному вигляді тут утворюється протиставлення артикуляційної (енергетичної) структури слова [170]. Зазначені ділянки слова мають чітку диференціацію у своєму формальному та значенневому вираженні.

Як засвідчують факти спостереження щодо реалізації звуків у кінці гуцульського слова, тут маємо такі його ознаки: вживання як глухих, так і дзвінких приголосних (*хлоп, зуб, торф*), вимова губного /в/ після голосного як /ў/ (*запитаў, татиў*), а також реалізація закінчення орудного відмінка у

вигляді *-ов /-оў/* замість *-ою* (*головов, хатов, жєнов*), ствердіння */л/* у вигляді */љ/* (*ореў, стіў, діў, шоўк*), а також у кінці колишніх дієприкметників (*любиў, ходиў*), збереження пом'якшення у кінці слова (*нехарь, вівчерь*), втрата одного або кількох кінцевих звуків (апокопа) (*хочеш > хоч, нічого > нічьо, коло дверей > коло двер*), ствердіння приголосних */-с', -ц', -т'/* (*хтос, колис, конец, хлопец, стоїт, берут*), */в/* та збереження історичного */и/* в закінченнях дав. відмінка на *-ови, -єви* (*дікови, конєви*).

У випадку стягнення слова і вкорочення його на один склад діє звукова зміна – зменшення сили вимови – при утворенні кінцевого */-ў/* на місці плавного */-л/* або */-йу/*. Стосовно літературної мови в наріччі наявне суттєве послаблення артикуляції кінця слова.

Порівняльний аналіз фонетичної структури показує, що гуцульське слово характеризується у мовленні **послабленням** артикуляції на початку слова і **послабленням** у кінці слова орієнтовно до сучасної української мови. Стрижневим компонентом структур обох мовних реалізацій – діалектної та літературної є словесний наголос, який в діалектних словах виглядає сильнішим і інтегруючим по відношенню до периферії слова. У реалізаціях літературного слововживання акцент також займає головне місце в фонетичній організації слова, проте за своєю силою і динамічністю він ніби розливається впродовж реалізації слова, виконуючи диференціюючу роль, що полягає у відносно чіткій вимові і ніби рівнозначності всіх складових слова. Гуцульське слово у цілому виглядає активнішим і більш емоційним (це засвідчують стягнені форми) порівняно до слів літературної мови. Оскільки звукова система мовців, розглянута

на словниковій базі, відображає весь їхній культурно-етнічний стан, то вона характеризує в цілому їхній характер та менталітет, у нашому випадку, типові для жителів гористої місцевості. У цьому є спільність мешканців-горян і своєрідність їх по відношенню до людності долинних поселень.

Нарешті, розглянемо фонетичні ознаки гуцульського слова в межах середини слова і відношення до цієї частини слова в літературній українській мові.

Серединна частина слова включає в себе такі особливості: губний /в/ у середині слова після голосного вимовляється як /ў/ (*поўній, праўда, горіўка*), праслов'янські сполучення з /j/ не переходять у м'який /л'/ (*ловйу, л'убйу, тоййу*), поява на місці /j/ носового м'якого /н'/ (*вим'я > вимня, земля > земня, зм'як > змнек*), збереження пом'якшення у складі /р'-/ (*церькова, верьх*), вимова /з'/ як твердого (*близко, низко*).

Відзначена частина слова веде себе неоднозначно в літературній мові та в діалектних словах: в одних випадках сильнішим виступає центр складу в діалекті, напр., поява /н/ на місці йотованого (*вим'я* і діал. *вимня*), в інших сильнішим є середина слова в літературному мовленні (вимова /з'/ як м'якого: пор. укр. *близько, низько* і гуц. *близко, низко*). Очевидною є відносна стабільність сили вимови у серединній позиції в слові в обох фонетичних структурах, що дозволяє реалізовувати в цих типах мовлення одну й ту ж систему фонем, яка сприяє взаєморозумінню в однаковій мірі для тих, хто володіє гуцульським діалектом чи літературною мовою.

Розглянуті особливості звукової структури слова в гуцульському наріччі в порівнянні до літературної української вимови проілюстровано в таблиці 1.

У творах Юрія Федьковича наявні скорочення звукового складу слів: Не тра серцу туги завдавати, А личко ти чо зблідло?, Чого ти, Марку, чо', мій сину!?, нічо ни діють, мож стріляти, Ох, нуждочко моя с тобов!.. Ох, нуждо ма с тобов, легіню, Хло, чи лиш не твоя причина, а також у працях М. Павлика, в яких має місце тенденція до скорочення окремих звуків, навіть складів, наприклад: вни, почкай, тре, Міха!, Хло! [43].

Наявність у гуцульському наріччі в розмовному мовленні слів із усіченими формами, випадінням окремих голосних і стягненням слів свідчить про редукцію в цілому та компресію інформації. Наочно це можна показати на прикладі однієї фрази ідентичного змісту в діалекті та літературній українській мові. Досить типовою для обох структур мовлення може бути така фраза:

1. укр. *Дмитре, вуйна пішла до тебе* (9 складів);
2. гуц. *Дми, вуйна пишла д'те* (6 складів).

Таблиця 1

**Фонетичні ознаки слова в гуцульських говірках
у порівнянні з українською літературною мовою**

N п/п	Фонетичні ознаки мови гуцулів	Наріччя гуцулів	Українська літературна мова
	Початок слова:		
1.	депалаталізація /і > ы/	<i>викно, вин</i>	<i>вікно, він</i>
2.	перехід в анлауті /і > ы/	<i>из, иду, индик</i>	<i>із, іду, індик</i>

<i>Продовження таблиці 1</i>			
3.	м'якість /ж',ч',ш'/	<i>ч'орний,ш'епка</i>	<i>чорний, шапка</i>
4.	перехід /е > ы/	<i>тыпер, ныма</i>	<i>тепер, нема</i>
5.	зміна звуків /йа > йе/	<i>йема, йек</i>	<i>йама, йак</i>
6.	елізія /о/	<i>ўна, д'хаті</i>	<i>вона, до хати</i>
7.	зміна звуків /д' > г'/	<i>г'іти, г'іўчина</i>	<i>д'іти, д'івчина</i>
8.	зміна звуків /т' >к'/	<i>скіна, кісто</i>	<i>стіна, тісто</i>
9.	вимова твердого /р/	<i>ратувати</i>	<i>рятувати</i>
10.	вимова /хв/ як /ф/	<i>фіст</i>	<i>хвіст</i>
	Середина слова:		
1.	реалізація псл. * <i>tert</i>	<i>ирстити, ирчи</i>	<i>хрестити, речи</i>
2.	збереження псл. * <i>j</i>	<i>ловйу, л'убйу</i>	<i>ловлю, люблю</i>
3.	перехід псл. * <i>/j > n/</i>	<i>вимня, земня</i>	<i>вим'я, земля</i>
4.	палаталізація /р'/	<i>церькова</i>	<i>церква</i>
5.	вимова твердого /з/	<i>близко, низко</i>	<i>близько, низько</i>
	Кінець слова:		
1.	закінчення ор.в. одн./-оў/	<i>головоў, жєноў</i>	<i>головою, жоною</i>
2.	перехід /л > љ'/	<i>ореў, стіў</i>	<i>орел, стіл</i>
3.	палаталізація /р'/	<i>лікарь, верьх</i>	<i>лікар, верх</i>
4.	втрата звуків (апокопа)	<i>нічьо, коло двер</i>	<i>нічого, коло дверей</i>
5.	ствердіння вимови /-с'/, /-ц'/, /-т'/	<i>хтос, конец,</i> <i>стойіт, берут</i>	<i>хтось, кінець,</i> <i>стойть, беруть</i>
6.	одзвінчення /-к/	<i>таг, йег</i>	<i>так, йак</i>
7.	ствердіння -ові, -еві	<i>дікови, конєви</i>	<i>дякові, конєві</i>
8.	м'якість /ж, ч, ш/	<i>душыя, паничьо</i>	<i>душа, паничу</i>

В обох висловленнях передається той самій зміст. Очевидним є помітне скорочення кількості складів у гуцульському мовленні, що свідчить про більшу компресію мовлення у діалекті, ніж в літературній мові при тій самій інформативній (семантичній) насиченості. Таким чином, в одиницю мовлення діалект вміщає більше інформації, ніж зазвичай мова літературна.

На додаток сказаного зупинимося на деяких суттєвих, на наш погляд, особливостях фонетичної системи мови гуцулів у порівнянні до літературної української мови та загальнослов'янських явищ.

Сполуки плавних. У творах Юрія Федьковича гуцульське наріччя має в собі псл. сполуки плавних *ep, ip* із *рь, рь* між приголосними: *кервавий, кирничка*, те ж у текстах М. Павлика: *покервавила, керви*. Такі ж сполуки плавних щодо цього ж наріччя засвідчено у творах Марка Черемшини: *керницю, покервавить*, у Гната Хоткевича: *керви, керниця, кервава, хирбет* та в інших [43].

Факти мовлення свідчать, що в гуцульському наріччі збереглися сполуки праслов'янських плавних, які мали вигляд *tert, telt*, наприклад: гуц. *заирчіси* 'заклястися', укр. *зарічиси, ирстини* 'хрестини', *ирчи, ерци, ирчі* 'ректи', *кирвавий* 'кривавий', *керниця* 'криниця'. Такі сполуки плавних збереглися за деяким винятком у західнослов'янських мовах.

Заміна дорсальних велярними. Субституція приголосних відбувається в багатьох говірках південно-західного наріччя [див.: 10; 111, с. 82], а також, як було показано раніше, в деяких говорах західнослов'янських мов. Все раніше зазначене дозволяє прийняти, що заміна передньоязикових задньоязиковими

приголосними є історичним явищем, притаманним всім говорам Карпатського регіону (а також іншим слов'янським діалектам) і сягає часу активної дії на слов'янські та інші мови Трипільського субстрату. Розглянемо з цих позицій зазначене вище фонетичне явище, що побутує, перш за все, в південно-західному діалекті української мови.

М. П. Лесюк наводить слово у формі діал. дідьтьо, якому відповідає форма дідько [97, с. 67] з первинним суфіксом -ко (із іє.*kwa) (пор.: вуй-ко, бой-ко). Нашу увагу привертає сполука приголосних -д'к- у слові дідько, яка історично засвідчує проявлення прогресивної асиміляції, в результаті якої передньоязиковий /д/ вплинув на наступний задньоязиковий /к/, змінивши його в /т'/. Очевидно, що в результаті фонетичної адаптації відбулася зміна приголосного за місцем артикуляції: змичка /к/ змістилася в передню частину ротової порожнини подібно до /д/. Такі зміни відбуваються згідно з загальнофонетичними правилами і мають артикуляторно-акустичний характер [65, с. 228-229]. Проте подібний фонетичний процес є вторинним, оскільки за однакових умов зміни в мовах не тотожні. Тут першопричиною виступає, як писав О. І. Томсон, «артикуляційна база» [182, с. 236], тобто основою зміни є фонематична особливість мови чи діалекту, яка склалася історично. Ця особливість, вважаємо, була сформована ще в період існування праукраїнського діалекту (в тому числі гуцульського наріччя) в складі праслов'янської мови і належить до часу перебування слов'ян на терені Трипілья. Звідси робимо висновок, що суфікс -тьо у вищезазначеній лексемі є вторинним і появився в результаті дії діахронічної ознаки в гуцульському наріччі, сформованій під впливом субстрату.

На додаток до вищезазначеного покажемо деякі моменти реалізації та функціонування розглянутих приголосних на матеріалі гуцульських текстів, в яких представлено розмовне мовлення гуцулів – мешканців Карпатських гір.

Спочатку звернімося до окремих текстів, що являють собою стислі розповіді різних за віком людей, затранскрибовані вченим-гуцулом М. П. Лесюком – великим знавцем особливостей мови та життя гуцулів [98].

У розповіді Параски Бодоряк (75 років) [99, с. 58] вжиті такі слова: *г'іточки* (= діточки), *г'ег'а* (дедя), *шіск'* (*шість*), *деґйік'* (*дев'ять*), *к'іжско* (*тяжко*). У всіх інших словоформах з цими ж коренями вимова задньоязикових /г', к'/ не змінювалася, тобто автор послідовно реалізовувала ці приголосні на місці /д', т'/. З іншого боку, в тексті багато інших слів, які мають на початку чи в середині передньоязикові звуки, але вони залишалися незмінними і не заступалися задньоязиковими (*пйитиро*, *тікала*, *дуже*).

Василь Бельмега (43 роки) вживає словоформи *ск'інку* (*стінку*), *поўніск'у* (*повністю*), але форму *теля* без заміни початкового /т/ на етимологічний /к/ (пор. нім. *Kalb* ‘теля’) [99, с. 58]. Останнє має споріднені форми у вигляді укр. *телитися*, *тільна* (корова), цікаво зазначити, що слово *тільна* вживається у гуцулів із задньоязиковим /к'/ у формі *к'іўна* [98, с. 209]. Очевидно, що не завжди етимологічний задньоязиковий замінюється передньоязиковим приголосним.

У розповіді гуцулки Марії Янушак (72 роки) словоформи д'ітії (=дітей), д'іти, д'ітим не мають субституції початкового передньоязикового [98, с. 209-219], хоча взагалі-то ця лексема виступає досить часто в розмовній мові у формі гіти (укр. діти)

(пор. укр. чадо, нім. Kinder ‘діти’), в якій передбачається анлаутне етимологічне іє.*к-. Вживається форма к’ігнула (укр. тягнула) [там само, с. 217], етимологія якого спірна (пор. гот. *tiuhan* ‘тягти’, де відсутня дія закону Грімма).

Таким чином, етимологічний аналіз дозволяє передбачити первинну заміну задньоязикових зімкнених /к’, г’/ передньоязиковими /т’, д’/ в діалектах української мови. Вплив фонетичної системи (а звідси і артикуляційної бази) мови трипільців на систему звуків окремих праслов’янських діалектів започаткував ознаку (назвемо її діахронічною) в останніх, згідно з якою в окремих діалектах стала реалізовуватися субституція задньоязикових (велярних) приголосних передньоязиковими (дорсальними). Подальшим етапом звукових змін послужили асимілятивні процеси, зокрема вплив наступного переднього звуку, в результаті яких велярний приголосний змістив своє місце артикуляції в напрямку передньоязикової вимови, що і привело до появи нового звука на місці колишнього задньоязикового. У такому вигляді новий (субстратний) приголосний у зазначеній позиції слова у своїй більшості ввійшов до літературної української мови (дід, діти, дівка, неділя, ділити, тісто, тісно, стіна та інші). Реалізація в окремих українських діалектах у відповідній позиції слова задньоязикового приголосного розглядається вченими як зміна передньоязикового (літературного) звука на задньоязиковий. Проте такий факт зворотної зміни напрямку фонетичного процесу, як уже раніше зазначалося [176], може фіксуватися у випадку субституції. Зміщення змички у зімкнених приголосних може відбуватися механічно – із задньої реалізації в передню і навпаки, все це лише свідчить про дієвість давньої діахронічної

ознаки, яка була засвоєна тим чи іншим діалектом (чи діалектами) праслов'янської мови.

Теза про первинний перехід задньоязикових зімкнених у передньоязикові підтверджується і свідченнями інших слов'янських мов, які, будучи первісно в Карпатах, розселилися в інші регіони. Аналізоване фонетичне явище – зміна місця артикуляції зімкнених приголосних – досить чітко проявилось в західнослов'янських мовах (див. розділ 2).

Псл. *j та його зміни у гуцульському говорі. Цікавим з точки зору звукових змін є факт збереження приголосного псл. *j (або й) у гуцульському наріччі в порівнянні з /л/ у цій же позиції слова в українській літературній мові (пор.: гуц. ловйу і укр. ловлю), а також численні інші його інновації в гуцульському мовленні (гуц. вимня і укр. /вимня/, гуц. головов та укр. /головою/, гуц. /стіў/ і укр. стіл). Зазначені приклади свідчать у сучасних діалектній та літературній мовах про спорідненість давніх *j та *w, які належали в іє. прамові до напівголосних. Єдина природа вказаних сонорних дозволяє говорити також і про їхній зв'язок у своєму розвитку, який полягає у зміні w > j.

Зміна псл. *ô/ê > і в гуцульському наріччі. Повертаючись до змін псл. *ô/ê в /i/ в українських діалектах, звернімо увагу, перш за все, на реалізацію результатів цього фонетичного процесу в гуцульській говірці. Як свідчать відповідні тексти, обстежені нами, в них досить чітко й послідовно реалізується новий голосний /i/, аналогічно українській літературній мові. Наприклад: по заході – на всхід Сонця, ночуй – ніч, з печі – піч, Бог – Біг, вид кола – ків, на бік – боки, зерниці Господні – свій зір. У жоднім із текстів не трапилися у відповідній позиції

значених голосних дифтонг чи якийсь дифтонгоїдний призвук. Взагалі-то дифтонги в цілому виявилися відсутніми в текстах, так само їх немає і в фонетичній системі літературної мови. Реалізація у гуцульському наріччі голосного /i/ на місці давніх /ô, ê/ привела до чергування /o-i/, /e-i/ в сучасному мовленні.

Розвиток посл. */ô, ê/ в напрямку їхньої зміни в /i/ в мові гуцулів, а також становлення його результату нормою в літературній мові, вважається славістами суттєвою рисою власне української мови, що виступає мовною **домінантою** у порівнянні з іншими слов'янськими мовами.

3.3.2. Наріччя бойків та лемків

Бойки. Виходячи із наукових досліджень та словникових джерел, опишемо фонетичну систему бойківського наріччя, порівнюючи його особливості з фонетикою сучасної української літературної мови [111; 73; 100]. Розглянемо в загальному фонетичну структуру слова, розрізняючи в ній початок, середину та кінцеву позицію (див. табл. 2).

Початок бойківського слова в порівнянні з літературною мовою має такі ознаки: перехід голосного укр. /a/ в /e, и/: вз'яти – бойк. вз'єти/вз'єти, іноді /i/ змінюється в /и/: відро – бойк. видро, а /и/ в /и/: витрати – бойк. вітрати. Серед приголосних йдеться про такі зміни: /хв/ змінюється іноді в /ф/: хвіст – бойк. фіст, /хв/ в /х/: хворий – бойк. хорий, спрощується початок в іменах: Дмитро – бойк. Митро, іноді /шк/ переходить в /ск/: шкіра – бойк. скіра/шкіра, а /д'/ в /г'/: бойк. дід, гід, може появлятися приставний /в/: осінь – бойк. восінь, або пом'якшуватися початковий /с/ в сполуці /св-/: свято – бойк. ссвято. Аналіз голосних свідчить про деяку варіативність у

вимові бойківського початку слова порівняно до української мови, що, ймовірно, свідчить про вплив останньої на вимову у бойків. Абсолютний початок слова у бойків свідчить про більшу артикуляйну напругу приголосних порівняно до української літературної, що відображено у таких змінах: хв- > ф-, св- > сьв-, д'- > г', о- > во-, дм- > м-. Ця ж тенденція проявляється у вживанні в анлауті приставних (етимологічних) приголосних /в-, г-, й-/; наприклад: йендик, йінакший, умер > ўмер > гмер, упав > ўпаў > хпаў > гўоду [73, с. 450]. Оскільки українська мова належить до групи мов з консонантносильною фонетичною системою, в якій енергетичний максимум припадає на початковий приголосний (чи приголосні) [170, с. 40-41], то в цілому необхідно вважати початок слова у бойківському наріччі фонетично сильнішим, ніж в українській мові.

Серединна позиція фонетичного слова в бойківському наріччі має такі особливості: зміна укр. /л/ > /в/ порівняно до української мови (пилка – бойк. пивка), іноді випадіння /л/ (бойк. люблять, люб'ять), асимілятивна зміна льн > нн (мельник – бойк. менник), пом'якшення приголосного перед /і/, що виник із ô/ê: ніч – бойк. ныч. Серед голосних засвідчено зміни: /у/ > /и/: яблуко – бойк. яблико, /а/ > /о/: дав – бойк. дов. У цілому літературній мові притаманне деяке підсилення вимови в серединній позиції слова порівняно до цієї частини слова у бойків. Як свідчить Словник бойківських говорів, часто вживаються різні сполуки з плавними як *tert, *tret, *teret аналогічно літературній мові [128].

Кінець фонетичного слова у бойківському наріччі характеризується такими ознаками: зміною укр. /а/ в и/і: сажа – бойк. сажьи/сажі, переходом /л/ в /в/: попіл – бойк. попів, іноді

появою /л/ після губного: здоров'я – бойк. здоровля, випадінням /й/ в дієсловах: знайу – бойк. знау. Зберігаються м'які приголосні в порівняних мові та наріччі (жнець – жнець, гість – гість /пор: у гуцулів – гіськ, гісьц/) та дзвінкі приголосні (віз, рід – віз, рід). Зазначена частина слова виступає, як правило, ненаголошеною, і в ній більшою мірою відбувається артикуляційне послаблення у бойківському наріччі. Очевидно, ця ознака корелює з сильним початком бойківського слова, що відповідає принципу взаємної компенсації затрачуваної енергії на початку-кінці слова. У літературній українській наявна кореляція середини слова з маргінальними участками, що пояснюється реалізацією в цій частині словесного наголосу (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Фонетичні ознаки слова в бойківських говірках
у порівнянні з українською літературною мовою**

N п/п	Фонетичні ознаки мови бойків	Наріччя бойків	Українська літературна мова
	Початок слова:		
1.	депалаталізація (і > ы)	<i>відро/відро</i>	<i>відро</i>
2.	палаталізація (ы > і)	<i>вім'я/вим'я, сидіти</i>	<i>вим'я, сидіти</i>
3.	випадіння /w/	<i>хорий</i>	<i>хворий</i>
4.	зміна (хв > ф)	<i>фіст/хвіст</i>	<i>хвіст</i>

Продовження таблиці 2

5.	ослаблення артикуляції /a/ > e/ы	<i>вз'ети/вз'ити</i>	<i>вз'ати</i>
6.	асиміляція м'якості	<i>св'ято</i>	<i>с'вято</i>
7.	зміна звуків (д > г)	<i>гід/дід</i>	<i>дід</i>
8.	приставне /w/	<i>восінь/осінь,</i>	<i>осінь, оріх</i>
9.	зміна <i>Sk > sk</i>	<i>шкіра/скіра</i>	<i>шкіра</i>
	Середина слова:		
1.	реалізація посл. * <i>tert, *tret, *teret</i>	<i>вирба, брама, борода</i>	<i>верба, брама борода</i>
2.	чергування w/l	<i>півка/пилка</i>	<i>пилка</i>
3.	випадіння /l/	<i>люблять/люб'ять</i>	<i>люблять</i>
4.	делабілізація голосного	<i>яблико</i>	<i>яблуко</i>
5.	огублення голосного	<i>дов</i>	<i>дав</i>
6.	зміна <i>льн > нн</i>	<i>менник</i>	<i>мельник</i>
7.	зміна <i>дн > нн</i>	<i>онна, бінна</i>	<i>одна, бідна</i>
	Кінець слова:		
1.	ослаблення артикуляції /a/ > i/ы	<i>сажьи/сажі</i>	<i>сажа</i>
2.	зміна <i>l > w</i>	<i>попів</i>	<i>попіл</i>
3.	зміна <i>j > l</i>	<i>здоров'я/здоровля</i>	<i>здоров'я</i>
4.	випадіння /j/	<i>знау</i>	<i>знайу</i>

У бойківському наріччі представлені варіанти словоформ, які можна пояснити існуванням двох груп у наріччі: східно-бойківської та західно-бойківської [111, с. 93 і далі]. Для першої групи властиві форми на кшталт вітрати, осінь, оріх, шкіра, гід, гіти, гівчина, вим'я, здоровля, сидіти, для західної – витрати, восінь, воріх, скіра, дід, діти, дівчина, вим'я, здоров'я, сідіти. Щодо до української літературної мови в одній і другій групі наявні літературні форми, що в цілому свідчить про суттєвий вплив бойківської вимови слів на становлення орфоепічних норм. Бойківська фонетика проглядається досить чітко в українській. Цього не можна сказати стосовно лексики бойків, в якому представлено дуже багато специфічних слів, що пов'язані, перш за все, з життям та побутом горян. Все зазначене вище свідчить про вплив звукової форми на слова лексики українців Центральної та Східної України, який відрізняється від умов життя бойків. У цілому можна говорити про хвилеподібне розселення Карпатських племен, перш за все бойківського у напрямку східної частини України, усна вимова яких спричинила вплив на мову населення у зазначеному терені земель.

Лемки. Виходячи з аналізу лемківських текстів та відповідних лексикографічних джерел отримано порівняльну схему фонетичних особливостей наріччя та сучасної української мови (див. табл. 3).

Початок лемківського слова має у своїй реалізації такі особливості: депалаталізація приголосних, у результаті якої відбулася зміна *i > u* (*нигде, нікто, нікому*), факультативне оглушення губно-зубного /в/ і перехід його в /ф/ (*фтюк* 'втік', *фтяти* 'вкоротити'), взаємозаміна г/в (*звони – влони* 'торік',

влечи – глечи ‘волокти’, внет – гнет ‘скоро’, вроки – гроки ‘наврочення’), перехід в абсолютному анлауті $i > u$ (іди – ид, Іван – Иван, $i - u$ (сполучник), відпадіння /в/ в словах типу уха ‘вухо’, уця ‘вівця’. Аналіз звукових змін показує у цілому деяке **послаблення** артикуляції в анлауті лемківського слова в порівнянні з українською літературною мовою. Про це свідчать широкий вжиток замість /i/ артикуляційно слабкішого /и/, вимова /ф/ на місці /в/, депалаталізація приголосних, випадіння анлаутного /в/. Особливого розгляду потребує варіативне вживання на початку слова приголосних г/в.

Таблиця 3

**Фонетичні ознаки слова в лемківських говірках
у порівнянні з українською літературною мовою**

№ п/п	Фонетичні ознаки мови лемків	Наріччя лемків	Українська літературна мова
	Початок слова:		
1.	депалаталізація ($i > ы$)	<i>нигде, ид</i>	<i>ніде, іде</i>
2.	оглушення ($w > f$)	<i>фтюк</i>	<i>втік</i>
3.	субституція (h/w)	<i>гнести, гвони/влони ‘торік’</i>	<i>внести</i>
4.	зміна звуків ($l > w$)	<i>лавка/вавка</i>	<i>лавка</i>
5.	зміна звуків ($k > t$)	<i>кісно/тісно</i>	<i>тісно</i>
6.	відсутність /w/	<i>ухо, уця</i>	<i>вухо, вівця</i>

Продовження таблиці 3

	Середина слова:		
1.	реалізація псл. *tert	<i>дырва</i>	<i>дрова</i>
2.	чергування w/l	<i>вовоси/волоси</i>	<i>волоси</i>
3.	лабіалізація (i > y)	<i>лід/люд</i>	<i>лід</i>
4.	делабіалізація (y > i)	<i>було/біво</i>	<i>було</i>
	Кінець слова:		
1.	депалаталізація (i > ы)	<i>дны</i>	<i>дні</i>
2.	депалаталізація приголосних	<i>ден</i> <i>лыпец</i>	<i>день</i> <i>липень</i>

Зазначене фонетичне явище є відносно поширеним у лемківському наріччі. Цікаво зазначити, що в мовленні реалізуються паралельні форми типу *вурвати* – *гурвати* ‘розірвати’, не змінюючи і не доповнюючи смисл, який вони несуть у собі. Кожне фонетичне явище в сучасному мовленні, включаючи також і цю зміну *g/v*, несе в собі **генетичну** ознаку зародження і також ознаку **аналогії**, коли виникають подібні фонетичні умови. Особливий інтерес становить питання походження цих звуків у омонімічних парах слів. Очевидно, що обидва приголосні мають різне місце творення і суттєво відрізняються між собою акустично, що засвідчує їхню фонетичну неспорідненість (геторогенність). Така природа звуків *g/v* дозволяє встановити походження їх із складного лабіовелярного приголосного іє. **k^v*, який змінився до вигляду **h^w* > *hw* > *h/w*. Подібні зміни подибуємо також і в інших

слов'янських мовах, зокрема в лужицьких: пор. вл. *wucho* та нл. *hucho* 'вухо'. Взагалі-то до цього явища відносять у класичній славистиці «протетичні» приголосні *h/w*, які, як уже не раз нами зазначалося, мають у собі також генетичну природу. Зародилися вони із іє. **k^w*, розщеплення якого в псл. до *kw* породило ізоглоси *hw* > *h/w*. Розвиток мов привів до реалізації цих звуків у подібних фонетичних умовах за аналогією первинних, що і послужило згодом набуття ними статусу протетечних. Виконаний нами раніше етимологічний аналіз лексем у різних мовах з так званими «протетичними» приголосними *h/w* показав, що вони походять з іє. **k^w* у результаті розщеплення останнього [172, с.50 і далі]. Подальша доля появи цих звуків в анлауті слів визначається аналогією їхнього вжитку, що отримало статус протетичних і по суті є вторинним у цьому фонетичному процесі змін.

До серединної фонетичної позиції у словах лемків відносимо такі звукові зміни: порівняно до літературного *tret в наріччі маємо *tert (прищ – лем. пырщ, дрова – лем. дырва), чергування приголосних в/л (баваган – балаган, вива – вила, вовоси – волоси), лабіалізація голосного /i/ (люд 'лід', мюд 'мед'), а також /y/ (було – лем. біво). Останнє свідчить про збільшення сили вимови огублених голосних, таку ж артикуляційну силу вбачаємо і в зміні місця реалізації плавного типу *tret > *tert, оскільки остання представляє собою перетворення відкритого складу в закритий, що є напруженішим. У цілому середина слова, на яку, як правило, припадає реалізація наголосу, вимовляється з підвищеною артикуляційною напругою порівняно до периферії лемківського слова, а також і в порівнянні до лексем літературної мови.

Згідно з енергетичною теорією мовлення [170] ненаголошений ауслат вимовляється зі спадною напругою в артикуляції слова. У лемківському наріччі відзначаємо такі фонетичні ознаки **кінця** слова: депалаталізацію приголосних (*ест* ‘е’, *ден* ‘день’), сюди ж уналежнюємо зміну укр. /i/ в діал. /ы/ (*деякы* ‘деякі’, *дны* – ‘дні’, *лыпец* – ‘липень’, *самы такы* – ‘такі самі’, *нашы* – ‘наші’). Очевидно, що в порівнянні з літературним українським мовленням кінець слова у лемків вимовляється з меншою артикуляційною силою. У такому ж співвідношенні перебуває мовлення лемків до особливостей вимови кінця слова гуцулами.

З-поміж різних фонетичних ознак лемківського слова досить поширеним і своєрідним виглядає вживання у його словоформах варіативних звуків в/л, яке стосується давніх діахронічних ознак українських мовних наріч і слов’янських мов у цілому. У лемків реалізується звук /в/ на місці /л/ у слові літературного мовлення (*севом* – ‘селом’, *збрескво* – ‘збрескло’, *пришва* – ‘прийшла’, *хвоп* – ‘хлоп’, *свуга* – ‘слуга’). Лемки реалізують в окремих випадках як варіанти /в/ та /л/, зафіксовані нами в абсолютному початку слова (*лавка/вавка*, *локоть/вокот*). Цікаво зазначити, що в кінці слова у лемків вживається варіант /в/ (не був ‘не був’, *посвухав* ‘послухав’, не было ‘не було’) (у середині слова – варіанти: *долом/довом* ‘долиною’).

Таким чином, приголосний /в/ реалізується на місці літературного /л/ досить часто в середині та кінці слова, у початковій позиції він варіює з /л/.

Вище вже йшлося про те, що в анлауті слова варіюють у реалізаціях слова приголосні в/з. Звідси впливає, що в цій частині слова у лемків приголосний /в/ пов’язаний то з /л/, то з

/г/. Очевидно, що цей зв'язок має історичну основу і походить із прадавнього псл.*j, який розвивався у різних напрямках, серед них *j > *l. Різні витоки у розвитку *k^w привели до варіювання у вигляді h/w.

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно зазначити, що фонетична система лемківського наріччя реалізується в слові у вигляді висхідно-спадного руху артикуляторної напруги. Такий же загальний рух має фонетика слова і в гуцульських та бойківських словах, хоча конкретне втілення цієї структури є специфічним у порівнянні між діалектами і в зіставленні з сучасною українською мовою. Очевидно, що кожне із розглянутих наріч має свої особливості розвитку і тому, окрім загальних спільних українських рис, вони мають відмінні ознаки. Ці риси показано у порівняльному вигляді діалектів та літературної мови в окремих вищенаведених таблицях.

3.3.3. Праукраїнська мова на спільнослов'янському тлі

Праукраїнська мова виникла на ґрунті численних наріч, засвідчених на терені західно- і східнослов'янських мовних груп. Із західнослов'янських мов необхідно виокремити давньополабську, словенську та серболужицьку, які об'єднували навколо себе відповідно племена полабів, вільців/велетів, ругів, лужичан та галичан, лемків, бойків та укрів, що мігрували на північне Помор'я. Західнослов'янське мовлення має ряд фонетичних особливостей, які рідняться з українською мовою. До них уналежнюємо, перш за все, розвиток голосного /i/ із псл.*ô/ê, реалізацію трьох варіантів плавного в інтервокальній

позиції *tert, *tret, *teret, із яких остання із них (повноголосся) закріпилася пізніше в українській мові, становлення і розвиток фонологічної опозиції твердих/м'яких приголосних, що походять із псл.*k/*kj, *g/*gj, субституцію велярних псл.*k, *g м'якими дорсальними /t', d'/. Подальший розвиток праукраїнської мови відбувався в результаті поступової консолідації племінних наріч, що проживали на терені майбутньої України. До найдавніших етно-мовних союзів, засвідчених писемними пам'ятками, необхідно уналежнити північно-східні та південно-західні (разом з карпатськими) говори, що приходяться на час зародження Київської Русі. Північно-східні говори Г. І. Матвіяс співвідносить з «полянами, деревлянами, сіверянами і північними волинянами, південно-західні – з південними волинянами, уличами, тиверцями і білими хорватами» [111, с. 31]. Поступове розселення східнослов'янських племен привело до розширення їхньої території проживання і утворення нових діалектних груп давньої української мови. Наразі в літературі розрізняють за мовними ознаками такі діалекти в межах української літературної мови: північна група (Полісся), південно-західні говори (Волинь, Поділля, Галичина, Буковина), карпатська група (бойки, лемки, гуцули), південно-східне наріччя (Середньонаддніпрянщина, Слобожанщина, Причорномор'я). Порівняння діалектних і літературних особливостей української мови проводиться в дослідженнях, як правило, з урахування їхніх фонетичних, граматичних та лексичних ознак. У нашому дослідженні взято за основу розгляд фонетичних властивостей, які є більш мобільними порівняно до інших мовних рівнів і тому чіткіше характеризують особливості мови і її діалектів.

Перш ніж перейти до аналізу окремих українських діалектів, зробимо одне суттєве зауваження щодо самого підходу при аналізі відповідних мовних ізоглос. У науковій та навчальній літературі з фонетики української мови та її діалектів автори, як правило, приймають за вихідний відлік звукових змін літературну мову, а вже потім говорять про шляхи і результати цих змін, засвідчених у тому чи іншому наріччі. При цьому нехтують той факт, що в діалекті можуть бути зафіксовані події давніші щодо звукового прояву їх у літературній мові. І, з іншого боку, в діалекті можливий пізніший стан розвитку окремих явищ порівняно до фіксації їх в українській мові. Надзвичайно важливим при порівняльному аналізі звукових змін в діалектах і літературній мові є прийняття того положення, що як одні, так і другі мовні системи розвиваються за своїми законами і, як результат, поняття причини змін і їх наслідки можуть змінюватися по відношенню до співставлених одиниць – діалекту і літературної мови. Так, наприклад, вважається, що в покутсько-буковинському говорі має місце перехід приголосних /т, д > ɾ, к/ (гіти, негіле; кісто, девіць) [111, с. 82], оскільки в літературній мові вживаються передньоязикові. Насправді ж, як було показано вище, велярні перейшли у передньоязикові, а не навпаки, тобто тут не враховано принцип генетичного розвитку звуків. З іншого боку, розвиток /л, н/ на місці /й/ у подільському говорі (здоровля, м'ясо) [там само, с. 72-73] відображає хід історико-генетичної зміни звуків і це показано на особливостях говору. Очевидно, що генезу звуків не враховують під час порівняльного аналізу діалектів та літературної мови, остання виступає як вихідний стержень, щодо якого називають різні фонетичні процеси, як

депалаталізація, зміна окремих звуків і ін., як це показано також нами в вищеприведених таблицях. У них названі фонетичні зміни по відношенню діалекта до літературної мови, як це прийнято в сучасному мовознавстві. Нам би хотілося при цьому взяти до уваги динаміку генетикофонетичних змін і оцінити їх розвиток при порівнянні діалекту та літературної мови.

Отже, сказане вище потребує враховувати під час аналізу напрямок звукової зміни, його генези. Про цю сторону питання у нас уже йшлося вище (розділ 2), тут тільки нагадаємо читачеві дещо із раніше сказаного. Так, розвиток сполук плавного мав місце в слов'янських мовах у вигляді іє.*tert → псл.*tert → *terъt → *tret, *teret; зміна ознаки палаталізації приголосного відбувається генетично в напрямку «твердий → м'який → твердий» при одних і тих же фонетичних умовах. У такому ж напрямку відбувається субституція велярного звука дорсальним, аналогічно виглядає розвиток /w > j > l/, те ж стосується й утворення /i/ із псл.*ǫ/ê і т. д. При такому підході до аналізу звукових змін у діалекті і в літературній мові враховується також хронологія існування аналізованих звуків, що дозволяє зробити висновок, які фонетичні явища ввійшли в літературну мову, а які в ній самій розвивалися без впливу діалекту.

Почнемо з **карпатської групи** діалектів, у яких зафіксовано багато архаїчних рис, як про це вже говорилося раніше, а це означає, що ці мовні осередки є достатньо давніми і, вважаємо, свідчать про час зародження фонетичних ознак праукраїнської мови. До них належать говори гуцулів, бойків та лемків, із яких розглянемо найтипівіші властивості.

Нами проаналізовано 19 фонетичних ознак, відображених у гуцульському наріччі та в сучасній літературній українській

мові. Стосовно цих порівняльних пар можна сказати, що в літературній мові є 10 ознак, що розвинулися із відповідних форм гуцульського наріччя. Інші 9 ознак засвідчені в гуцульському мовленні як генетично вторинні, і походять вони або із попереднього ступеню розвитку, який був раніше в гуцульському діалекті, або із літературних форм, які вплинули на мовлення гуцулів.

До гуцульських ознак, які розвинулися і ввійшли в українську літературну мову, належать такі: депалаталізація звуків /ж',ч',ш'/ і утворення твердих приголосних (гуц. *ч'орний* → укр. *чорний*). Зазначене свідчить, що колишні шиплячі з перебігом розвитку мови втратили м'якість і постали у вигляді сучасних твердих /ж, ч, ш/. У сучасному діалекті вживаються давні м'які шиплячі. З іншого боку, в гуцульському мовленні відбулася депалаталізація /і > ы/, а в укр. мові залишилися без змін відповідні м'які приголосні (укр. *вікно* → гуц. *викно*), включаючи також анлаут (укр. *іду* → гуц. *иду*).

Деяку рівновагу має зміна /ы > е/ в діалекті та літературній мові, попри те що в останній вживається відкритіший голосний, аніж в діалекті (гуц. *тыпер* → укр. *тепер*).

В укр. мові реалізуються іноді передньоязикові приголосні на місці велярних у результаті відомої із попереднього субституції типу /г' > д'/, /к' > т'/ (гуц. *г'іти* → укр. *д'іти*, гуц. *ск'іна* → укр. *ст'іна*).

Давне гуцульське /ф/, окрім інших субститутів звука /ф/: /п/ (*Степан*), /к/ (*куфайка*), /в/ (*Векла*), /х/ (*хустка*), /кв/ (*квасоля*), /т/ (*катедра*) (М. Лесюк), змінилося в літературній

мові в сполуку /хв/ у результаті артикуляційного послаблення в анлауті (гуц. *фіст* → укр. *хвіст*).

Сполука з сонантом наявна в діалекті в архаїчному вигляді (*tert*), проте в укр. мові вона стала метатезою або повноголоссям (гуц. *ирстити* → укр. *хрестити*, гуц. *балта* → укр. *болото*).

Раніше нами було показано, що в слов'янських мовах відбулася зміна /j > l/, саме такий вихідний приголосний зберігся в гуц. наріччі, а в укр. він змінився з часом до /l/ (гуц. *ловйу* → укр. *ловлю*). У той же час у прамові був розвиток /w > j > l/, з якого перший приголосний зберігся в гуц., а в укр. розвинувся він до крайнього /l/ (гуц. *ореу* → укр. *орел*).

Вживання як глухих, так і дзвінких приголосних збереглося в ауслауті в гуц. наріччі і в укр. мові (*хлоп*, *зуб*), проте в окремих випадках у наріччі переважає одзвінчення (пор.: гуц. *таг* → укр. *так*).

Вищезазначені фонетичні особливості в укр. мові розвинулися з архаїчних форм гуц. наріччя, проте діалект зберіг також свої особисті риси, зокрема: вимову твердого /p/ (гуц. *ратувати*), твердого /z/ (гуц. *близко*), ствердіння /c/, /ц/, /т/ (гуц. *конец*), вживання замість /л/ його фонетичного варіанта /н/ (гуц. *земня*), палаталізацію /pʲ/ (гуц. *верьх*, *церькова*). Необхідно додати, в наріччі наявна деяка зміна в артикуляторному піднесенні голосного /a/ до /e/ (укр. *йама* → гуц. *йема*), стягнення слівформ (гуц. *ўна* /= *вона*/, *нічьо* /= *нічого*/).

У цілому в вищенаведених ознаках гуцульського наріччя в 10 випадках засвідчено розвиток фонетичних властивостей у напрямку від говіркової форми до літературної, серед яких

зазначаємо такі зміни: м'який приголосний → твердий, розвиток /ы > е/ в ненаголошеному укр. складі, субституція велярних передньоязиковими /г' > д'/, /к' > т'/, зміна /ф > хв/, /j > л/, також /w > j > л/.

У **бойківському** говорі засвідчено зміни ствердіння/пом'якшення, в результаті чого витворилися варіанти словоформ типу *видро/відро*, *вим'я/вим'я*, із яких форми *відро*, *вим'я* ввійшли в літературну мову. Те ж стосується розвитку /ф → хв/ в говорі, що породило у мовленні варіанти форм *фіст/хвіст*, із яких остання /хв/ свідчиться в сучасній укр. мові (*хвіст*). Подальший розвиток /хв → х/ типовий лише для наріччя (*хворий* → *хорий*) і не зафіксований в літературній мові.

Зміна велярних у напрямку передньоязикового /г > д/ привела до наявності варіантів (бойк. *гід/дід*), із яких форма *дід* ввійшла в літературну мову. Те ж і в інших лексемах: бойк. *гісьть/гісьць*, *шісьть/шісьць*, *тєсьть/тєсьць* [111, с. 86].

Бойківське наріччя характеризується в окремих випадках відпадинням анлаутного /w/, у результаті в діалекті відбувся розвиток типу *восінь* → *восінь/осінь*, з яких варіант *осінь* засвідчується в літературній мові. Розвиток у напрямку *sk > Sk* в діалектному мовленні привів до існування у сучасному говорі варіантів словоформ типу *скіра/шкіра*, з яких остання ввійшла в літературну мову.

У наріччі реалізуються різні сполуки серединних плавних, тобто псл. **tert*, **tret*, **teret* (бойк. *вурба*, *брама*, *борода*), із них деякі словоформи ввійшли в укр. мову.

У літературному мовленні наявний результат розвитку *w → л*, у результаті якого у бойків залишився вихідний

варіант, а в укр. мові останній розвинувся в сучасний приголосний /л/ (бойк. *півка, понів* → укр. *пилка, попіл*). У той же час зміна /w > j > л/ привела до наявності у наріччі двох варіантів, із яких один з кінцевим у ланцюгу змін закріпився в укр. мові (бойк. *люб'ять/люблять* – укр. *люблять*). Ця зміна відноситься до відомого в літературі сполучення «губний + j», в інших випадках у бойків наявні також два варіанти реалізації цієї сполуки, але в укр. закріпилася інша форма (без /л/) (бойк. *здоров'я/здоровля* – укр. *здоров'я*). У бойківському ауслауті може реалізуватися архаїчний /w/, а в укр. мові у цьому випадку спостерігаємо розвинуте /л/ (бойк. *понів* → укр. *попіл*).

В укр. мові в анлауті та ауслауті слова відбувається артикуляційне підсилення, внаслідок якого бойківський голосний середнього /e/ або високого /и, і/ піднесення язика змінився до /a/ (бойк. *вз'ети, сажі* → укр. *вз'ати, сажа*). Аналогічне підсилення в літературній мові відбувається також у результаті лабіалізації голосного /и → у/ (бойк. *яблико* → укр. *яблуко*). Проте така зміна трапляється і в наріччі, коли укр. голосний /a/ підсилюється в результаті огублення його /o/ (укр. *дав* → бойк. *дов*). Деяке послаблення вимови відбувається при реалізації більшої чи меншої ступені м'якості приголосного в літературній мові порівняно до бойківського наріччя (бойк. *св'ято* → укр. *св'ято*).

Вищенаведений аналіз фонетичних одиниць з позицій історичного розвитку показав, що первинним для української мови був генетичний розвиток, початкова стадія якого зафіксована в бойківському наріччі. До нього належать зміна /бойк. w > бойк., укр. j, > бойк., укр. /губний+l/, а також /бойк.

$w > \text{укр. } l/$, артикуляторне підсилення /е, и, і/ до /а/ та /и > у/ в укр. мові та послаблення палаталізації порівняно до мовлення бойків. В останніх реалізуються всі три варіанти сполук плавного типу *tert, tret, teret* (бойк. *герики, глива, келюх*). До самостійного розвитку в наріччі уналежнюємо зміну /хв > х/, збереження архаїчних форм типу *tert*.

Із 16 вищерозглянутих ознак бойківського наріччя в 10 випадках мали місце по два варіанти словоформ, із яких одна із кожної пари ввійшла в сучасну українську мову.

Розглянуто 11 фонетичних ознак у **лемківському** наріччі, із яких у п'яти випадках наріччя має по два варіанти реалізації, з котрих одна із них стала нормою сучасної української вимови. До них уналежнюємо зміни типу /w > j > l) (лемк. *лавка/вавка* – укр. *лавка*), субституцію велярного приголосного передньоязиковим /к ~ т/ (лемк. *кісно/тісно* – укр. *тісно*), чергування (w/l) (лемк. *волоси/вовоси* – укр. *волоси*), делябіалізацію /у > і/ (лемк. *лід/люд* – укр. *лід*), лабіалізацію /і > у/ (лемк. *було/біво* – укр. *було*). В одному руслі відображені зміни від іє.*h^w > псл.*hw, які реалізовані відповідно в лемк. як *гнести* та укр. *внести*. Інші зміни в наріччі є власне лемківськими, до них належать депалаталізація (укр. *ніде, дні, день* – лемк. *нигде, дни, ден*), оглушення (укр. *втік* – лемк. *фтюк*), збереження архаїчної сполуки плавного псл.*tert (лемк. *дирва* – укр. *дрова*).

У більшості говірок зберігається /і/ на місці давніх /о, е/ в новозакритих складах, має місце оглушення в ауслуаті дзвінких приголосних (*дуп, ріх*), твердість /ц/ та інших м'яких приголосних (*жнец, кін, смерт*) [111, с. 102].

Тривале відокремлення лемків від інших говорів сприяло ізольованому розвитку зазначеного діалекту. До особливих фонетичних рис у мовленні лемків уналежнюємо «частий перехід приголосного /в/ у /г/ (гмерті, г болоті, г поли, г нас)» [там само, с. 103], розрізнення вимови західно- і східнолемківських говірок (зах.лемк. сьвато, сьвятий – сх.лемк. сято/сьято, сятий/сьятий) [там само, с. 104].

У цілому в половині розглянутих ознак сучасна українська мова має в собі споріднені з лемківським наріччям форми, що може бути прийнятим як деякий вплив останнього на формування літературної мови.

Група північних українських говорів характеризується широким вживанням дифтонгів на місці давніх посл.**ô/ê* (*нуос, діед, сніег*), наявна палаталізація у літературній мові (*щитка, дирка; гарни, чужи* – укр. *щитка, дірка; гарні, чужі*), ця ознака охопила також позицію з колишнім /i/ (із посл.*ô) (*тик, виз, пориг* – укр. *тік, віз, поріг*), депалаталізація (*груді, гусі* – укр. *груди, гуси*), зміна /e/ до /a/ (*пір'є, щаст'є* – укр. *пір'я, щастя*). У східнополіському говорі північних діалектів вживається приставний /й/: *юлиця* (укр. *вулиця*), *йон* (укр. *він*) [111, с. 48-49], в яких засвідчене давнє /j/, що розвинулося із /w > j/; засвідчена м'яка вимова приголосного перед голосним переднього ряду (сх.-поліс. *тьохо, ньіва* – укр. *тихо, нива*).

Зазначені фонетичні ознаки в цілому характеризують історичну Волинь, де раніше проживали бужани, згодом волиняни, входячи до племінного об'єднання дулібів, яке завжди відрізнялося від південної частини слов'янських племен [там само, с. 57].

Говори південно-західного наріччя включають у себе волинсько-подільську групу, яка характеризується такими фонетичними ознаками: збереження /а/ після м'яких і шиплячих приголосних (тяжко, жаль) і пом'якшення /с, ц/ (сільський, жнець) аналогічно, як у літ. мові [111, с. 60]. У волинян вживається сполука /tret/ (криниця), етимологічний (приставний) приголосний /г/ (горати, горіх), а також паралельні форми в окремих говірках як сояшник і соняшник, декувати і дякувати, багатий і багатий, золуто і золото. На Поділлі вживаються давній голосний у корені слова відро, а також /о, е/ після шиплячих (вчора, шостий), твердий /р/ в ауслауті (вівчар, звір), але м'який /ц/ (терниця), вставний /л/ вимовляється після губних (здоровля, риблячий), також вставний /н/ після /м/ (памнять, мнясо). Із 11 фонетичних ознак наріччя у восьми випадках засвідчені ці ж явища в літературній мові.

Говори південно-східного наріччя займають найбільшу територію України. Г. І. Матвіяс вважає, що ці говори відносно пізнього походження і пізніми є пам'ятки і риси, що відрізняють його від південно-західного наріччя [111, с. 105-106]. Глибоке дослідження цієї групи говорів подано в працях Г. І. Мартинової та К. Д. Глуховцевої [107; 40]. Вважається, що переважна більшість ознак південно-східного наріччя є одночасно і рисами української літературної мови. До них належать: перехід давніх /о, е/ в /і/, вживання /и/ на місці давніх /ы, і/, збереження /а/ після м'яких приголосних, наближення ненаголошеного /е/ до /и/, збереження дзвінкості приголосних перед глухими і в ауслауті, подвоєння приголосних, поява «вставного» /л/ після губних і т. д. [111, с. 113]. До зазначеної групи наріччя належать

середньонадніпрянський говір, слобожанський і степовий, які зазнали впливу сусідніх наріч – північного і південно-західного.

Як зазначає І. Г. Матвіяс, «більшість рис середньонадніпрянського говору збігається з особливостями літературної мови» [111, с. 115]. До деяких фонетичних ознак цього говору вчений уналежнює перехід /e/ в /a/ (*залений, сабе*), м'якість приголосного /ш/ перед /a/ (з носового /e/) (*лошя*) та ін. [там само, с. 115]. У слобожан вживається твердий кінцевий приголосний /т/ у дієслівних формах (*ходить, носят*), можливо, давня субституція у вигляді *бля* поряд з *для* та ін. До степового говору можна уналежнити «часті випадки відсутності чергування приголосних *з, к* із *з, ц* (*на дорогі, ялинкі*)», часте вживання дієслівних форм на *-ють* (*ходють, носять*) [111, с. 122], вимова /н/ замість /л/ (*маненький*), вживаються варіанти типу *кирниця* і *криниця* та ін.

У цілому необхідно зазначити, що в південно-східному наріччі фактично відсутні архаїчні фонетичні риси, які б сягали праслов'янського часу, а ті, що відзначають вчені, становлять собою розвиток тих раніших форм, які з'явилися пізніше в цих регіонах. Вище нами також зазначалося, що міграції племен відбувалися зі сторони Карпат у східному напрямку і саме із цих мовних осередків і розвинулися сталі та літературні особливості української мови. Іншими словами, літературна мова становить собою одну із ступенів розвитку карпатського, південно-західного та північного говорів, які поширилися і закріпилися в основному в південно-східному наріччі. Наше розуміння підтверджується в дослідженні І. Г. Матвіяса, який писав: «Нова українська літературна мова розвинулася на основі південно-східного наріччя і активно

увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч» [111, с. 142].

Поняття українська мова в його сучасному розумінні, як правило, у такому ж вигляді вченими переноситься на період зародження давньоукраїнського її стану, що повинно було б відобразитися в якихось її діалектах чи говорах, що породили сучасну мову. Проте вищерозглянутий матеріал і аналіз його показують, що, зокрема, сучасна фонетика української мови не відображена повно і достатньо в якомусь із слов'янських діалектів, в тому числі близьких розглянутій мові. Ю. Шевельов також відзначає, що українська мова має чимало фонетичних і морфофологічних рис, які відрізняють її від сусідніх слов'янських мов, проте лише дві із них (чергування u/v та $v < l$) відносяться у всіх українських діалектах, проте і ці ознаки зустрічаються в білоруській мові [205, с. 42-43]. Тобто, не існує такого давнього діалекту, який би можна було поставити в основу літературної української мови і з якого витворилися б всі сучасні особливості її фонетики як результат подальшої еволюції і генетичного розвитку. Цей результат узгоджується з концепцією тих вчених, які стверджують, що праукраїнська мова є результатом процесу тривалої конвергенції і не може бути виведена безпосередньо із східнослов'янської єдності. Зупинімося на цій стороні питання детальніше.

Дослідження провідних вчених заперечують утворення окремих східнослов'янських мов із єдиної давньоруської мови. Остання, як про це вже була у нас мова раніше [171, с. 257], виступала у вигляді койне – наддіалектного мовного утворення (Г. П. Півторак). В. М. Русанівський вважає, що в VI-XI ст. давньоруські діалекти "...виразно поділяються

принаймні на дві групи — північну і південну" [144, с. 253]. Таке розуміння засвідчував І. Огієнко, який писав, що говорити «про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав», щодо державного об'єднання Русь, то воно було «виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне» [126, с. 149].

Цієї думки дотримується також В. Д. Баран, який зазначає, що «ніколи не існувало єдиної праслов'янської, слов'янської чи східнослов'янської спільності, а завжди були праслов'янські, слов'янські, східнослов'янські племена та їх об'єднання» [9, с. 272]. С. Смаль-Стоцький разом з Ф. Гартнером захищали ідею утворення української мови безпосередньо з праслов'янської [163], І. Свенціцький відстоював тезу приналежності української мови до індоєвропейської мовної громади і походження, поряд з іншими іє. мовами, «з одного мовного осередку» [152, с. 131]. Є. Тимченко вважає, що джерелом розвитку української мови є праслов'янська мова [178, с. 38]. Проте сказати достеменно, з якого часу зародилася нова мова, надзвичайно важко. «У науці досі не вироблено критеріїв, — пише В. Німчук, — за якими можна б визначити хоч приблизну межу між давньою мовою і новосформованими» [125, с. 262]. Проаналізувавши різні підходи щодо визначення необхідності ознак у новій мові, вчений робить висновок, що «критерій кількості специфічних рис для визначення нової мовної спільності недостатній» [там само, с. 262].

У сучасній славістиці приймається, що праслов'янська єдність розпалася недавно — приблизно в IV-VI ст. н. е. а десь з XI ст. можна говорити про формування української мови [68].

Що ж послужило достатнім критерієм формування української мови, однозначно сказати важко. Суттєвим у цьому питанні виступає звернення до народного мовлення, вважає Г. Півторак, в якому виникають специфічні мовні риси, а також час їхньої появи в українській мові [132, с. 275-276]. До фонетичних ознак вчений уналежнює такі: 1) перехід вибухового /g/ у фрикативний /h/, 2) злиття голосних /ы, і/ у специфічний український звук /и/, 3) зближення ненаголошених /є – и/ у вимові типу *сеило, веисна* 4) перехід /-Ѣ/ в /і/ тощо [там само, с. 276]. Проте і цих ознак недостатньо для формування «закінченої мовної системи», в якій, окрім інших, заключним етапом був «занепад зредукованих ь та ъ» [там само, с. 277]. Очевидно, що з кожним періодом розвитку української мови, включно з її діалектами, було нарощення характеристичних ознак, що і привело до сучасного її стану. З таким підходом можна погодитися, проте, на наш погляд, не все тут гаразд. Зупинімося ще раз на цій стороні питання.

Вважаємо, що лінгвістичний критерій при визначення часу формування тієї чи іншої мови завжди матиме в собі суб'єктивні ознаки, що визначаються автором дослідження. Аналіз мовних рис у західнослов'янських діалектах, викладений в попередніх розділах, свідчить про численні факти, що є типовими для української мови й, отже, остання уже якоюсь мірою існувала в другій половині I тис. н. е. Але частина із цих характеристик зародилася ще в доісторичний час у діалектах праслов'ян, що може бути кваліфіковано як наявність української домінанти уже в окремих із цих діалектів. Таким чином, українська, як і інші мови, має свою історію від часу «ембріонального» зародження до сучасного стану і бере свій початок з часу

існування ранньослов'янських діалектів (прамови). Щодо генези української мови (її фонетичних ознак) є рація говорити, що ця мова (в окремих її рисах) існувала в «ембріоні» в праслов'янський період, і мають сенс ті результати наукових досліджень, які дозволяють вченим датувати зародження української мови періодом за 2 тис. років і більше до н. е. Фонетичні ознаки в мові історично є дуже варіабельні і швидкоплинні, тому кожен період в 1-2 століття щось змінював у мові і наближав її до системи сучасного стану. На якому ж етапі часової прямої формування мови можна поставити крапку відліку, після чого мова визначається як українська?

І от у цьому місці вступає в дію другий критерій – етнічний. З часу усвідомлення носіями мови своєї належності до окремішньої етнічної спільноти – української можна говорити і про існування відповідної мови. Про «етнічність» українців є сенс говорити з часу появи відповідного етноніма, що засвідчений історично в численних топонімах з коренем *укра-*. Наглядно це показано в наявності терміна *Terra Ukera* ‘Земля укрів’, проте сам корінь пройшов тривалий час розвитку, починаючи з первісного смислу ‘верховинці-горяни’ (див. розд. 1). При такому етномовному підході вважаємо, що витoki українського етносу і мови беруть свій початок від часу існування одного чи кількох споріднених та суміжних діалектів праслов'янської спільноти, які в результаті конвергенційних процесів, зокрема територіальної та язичницької близькості, привели до сучасного стану мови і нації. Виходячи із сказаного, повернімося до розгляду фактичного матеріалу.

Факти нашого спостереження показують, що сучасний стан української мови зводиться до різних споріднених діалектів,

засвідчених на терені сьогоднішньої України. Фонетична система літературної мови має в собі більшою чи меншою мірою ознаки всіх діалектів зазначеного терену і можна лише сказати, що ця система ближче за інших належить до рис Середньонаддніпрянської групи діалектів, які, в свою чергу, становлять собою один із етапів розвитку давнішого стану діалектів Карпатського регіону, зокрема гуцульського та бойківського.

Темпи розвитку інших рівнів мови є неоднаковими в порівнянні з фонетикою; окрім граматики, уповільнений розвиток має також лексична сторона мови, яка для нас є доступною через її фіксацію в різних онімах давнини. Вище зазначалося, що в топоніміці Північно-західного регіону (Помор'я, о. Рюген, Укермарці та Нижньої Лужиці) трапляється чимало лексем, які прямо співзвучні зі словами сучасної української мови. Згадаймо серед них такі: *Sambir, Strej, Dranske, Babine, Lisowe, Kowall, Konetoppe, Clopitowe, Stara Niwa, Krynica, Harnišojce, Hórlica, Košynka, Krajna, Lubń, Bukowina, Wjerchownja, Rjasne, Kórjeń, Grěšna, Zelezna, Chórice* та ін. Така спорідненість пояснюється тим, що ці топоніми походять із діалектів Карпатського регіону, як про це вже йшлося раніше, що створили підвалини для подальшого розвитку української мови.

Повертаючись до вищепроведеного порівняльного аналізу діалектних та українських літературних ознак необхідно зазначити, що в літературну мову фактично ввійшли тією чи іншою мірою особливості багатьох діалектів і сумісно привели до вироблення фонетичних норм сучасної мови. Вважаємо, що в літературному мовленні кардинально

відображені генетико-історичні етапи розвитку українських діалектів, які сприяли створенню в давнину поки що аморфного койне, яке з часом набуло більш досконалого й довершеного статусу сучасної загальноукраїнської мови. Певно, що мови еволюціонізують, вони не зароджуються, а «формується» [125, с. 263].

Назва мови має в основі наймення давнього гірського племені *укри*, яке у вигляді *украини* (*Ukranen*) стало подальшою сходинкою до утворення з допомогою суфікса *-ськ* форми сучасної *українська*. Остання розвивалася в тісному зв'язку з відповідним етносом, який на території України поширювався разом з міграцією інших слов'янських племен від Карпат і далі на Схід.

Український етнос, як про це вже була мова раніше, утворився з окремих етнічних груп, що мали між собою тісні економічні та побутові контакти і проживали на суміжних територіях. Як писав О. І. Бондар, «в результаті консолідуючої функції етногрупи поступово зближуються і зливаються в один етнос» [16, с. 143]. Етнонім *укри/украини* міг позначати первісно, на нашу думку, невелике етнічне угруповання (плем'я), а потім поширило свій вплив на суміжні племінні спільноти, які прийняли це наймення, як це неодноразово показувала історія народів. Відомо, що вперше засвідчив назву *Germania* Тацит відносно германського племені, що перейшло Рейн, прогнавши галлів, і згодом ця назва поширилася на всі германські племена. Аналогічна історія походження наймення *тюркських* племен, назва яких зводиться до наймення *тюрк*, хоча первинно, як писав М. І. Артамонов, це була назва «невеликого племені на Алтаї» [3, с. 103].

Щодо слов'ян, як було вище показано, одними із перших історично засвідчених були наймення *слов'яни* та *сєрби*, але поширення набуло ім'я *слов'яни*, яке об'єднало всі споріднені племена. Вважаємо, що така ж природа походження наймення давньоукраїнського етносу *укра/україни*, що об'єднав у собі різні східнослов'янські племена. У час становлення зазначеного етносу паралельно існувала назва *руси/русини*. Проте закріпилася й поширилася все ж назва *україни/українци*, які мешкали на території, засвідченій як *Оукраїна*. Такий шлях розвитку онімів пояснюється радше тим, що місцеве населення від Карпат і до Лівобережжя включно було в основному українським (це засвідчили вищерозглянуті діалекти), тобто карпатським за своєю природою, а *руси* прийшли із Північно-Західного регіону (із о. Рюген) і носили ім'я *руси-варяги*. У такому вигляді нам бачиться зародження давньоукраїнського етносу і відповідно його прамови, об'єднавчої для діалектів, що ввійшли пізніше в східнослов'янську групу. Щодо інших мов цієї групи – білоруської та російської необхідні спеціальні дослідження. За аналогією до походження української можна передбачити, що кожна із названих мов зароджувалася на діалектах, які визначили їхні основні фонетичні риси, що привели в своєму генетичному розвитку до утворення своєрідного того чи іншого відгалуження і до сучасного їхнього стану. В числі цих вихідних діалектів та субетносів були також деякі спільні з «українськими», а також інші, починаючи з північно-західних племен та наріч включно до всього населення Київської Русі.

Дослідження в цілому показало, що в сучасній українській мові та її діалектах наявні фонетичні ознаки, які

беруть свій початок від часу зародження праслов'янської мови (сполука *tert*, утворення м'яких/твердих приголосних, посл. палаталізації, субституція велярних приголосних дорсальними та ін.). Утворювана українська фонетична система поповнювалася новими рисами, до яких уналежнюємо розвиток посл. $*\delta/*\acute{e} > i$, депалаталізацію посл. $*/i/ > /ы/$, етимологічне (приставне) (*w-/h-*), чергування *w/l* та ін. Очевидним є той факт, що сучасний стан української мови створювався віками і не одне тисячоліття, тому постановка питання, коли виникла українська мова, зводиться до часу появи в цій мові тих архаїчних ознак, що збереглися до сучасного часу чи часу, засвідченого історією. Можливо, в період існування іє. прамови існували вже початки (елементи) української мови. Таке питання є слушним, проте відповісти позитивно на нього наш матеріал не дає можливості. Якщо взяти лише один суттєвий факт іє. прамови як існування приголосного $*k^w$, то можна засвідчити його відсутність в українській (і в цілому в слов'янських) мові. У них є лише наслідки зникнення його і подальшого розвитку. Тому все це свідчить, що українська мова (як і всі інші слов'янські) має генетичне зародження з часу розпаду іє. прамови, точніше, як нами було раніше показано [176], з часу перебування на терені Трипілля десь з середини 3 тис. до н. е.

Очевидно, що поява перших фонетичних ознак, притаманних українській мові, ще не значить, що вже існувала мова в нашому сьогоднішньому розумінні. Знову виникає питання, а скільки таких рис повинно бути в мові, щоб рахувати її як повноцінну в своєму існуванні? Вважаємо, що таке питання не має сенсу, і необхідно мову вважати як

таку **завжди**, але в статусі говірки, наріччя чи діалекту з більшою чи меншою часткою власне «українського» в її фонетиці, граматиці чи лексиці. Сучасний стан української літературної мови має в собі фактично весь спектр характеристичних особливостей, які колись існували в роки розвитку слов'янських діалектів та мов та розвинули на своїй основі специфічні риси й відмінності.

Висновки до розділу 3

У результаті аналізу особливостей давньоукраїнського етносу і його діалектів отримано такі висновки:

1. Зародження давньоукраїнського етносу відбувалося у межах праслов'янської спільноти і засвідчує собою терен Північно-Східних Карпат середини 3 тис. до н. е. Таку дату визначають сучасні дослідження у сфері ДНК-генеалогії, виконані щодо окремих арійських етносів та їхніх угруповань.

2. рирода конвергенційного характеру праслов'янського етносу привела на базі територіальної та язичницької близькості до інтеграції спільнот і відповідно зародження окремих субетносів, у тому числі й праукраїнського. На етнічному фоні формувалася наддіалектна мова – праукраїнська, яка виходячи із окремих наріч, розвивалася в напрямку від гетеро- до гомогенних складових єдиної племінної мови та мови народності і до мови нації.

3. До давніх україномовних племен уналежнюємо, перш за все, *галичан (гуцулів), бойків, лемків та укрів*, які з Каратського регіону мігрували вздовж р. Одер і далі у напрямку Балтійського моря, де залишили свої свідчення на о. Рюген, у Померанії, в Укермарці та Нижній Лужиці. В результаті зворотних міграцій

плем'я *зуцули*, поселившись на гірських полонинах Карпат, отримало своє наймення, що значить 'горяни'.

4. Плем'я *руги*, що проживало на о. Рюген разом з галичанами та лемками, має в основі свого імені корінь **(h)ruk-*, з якого походять пізніші назви *руси*, *русини*, *рутени*, *Русь*.

5. Язичницькі свідчення на о. Рюген та Померанії підтверджують проживання в цій місцевості в прадавній час германців та слов'ян; останні суттєво переважали в кінці I тис. н. е.

6. Мова венедів зазначеного вище регіону має в собі, окрім інших, риси української мови, зокрема: реалізацію /i/ на місці псл. **ĕ/*ǫ*, перехід псл. **/i/* > укр. /ы/ (депалаталізація в укр. мові), ряд власне українських апелютивів у поморських топонімах, зокрема: *Strej*, *Lisowe*, *Kowall*, *Konetoppe*, *Stara Niwa*, *Krynica*, *Harnišojce*, *Hórlica*, *Košynka*, *Bukowina*, *Wjerchownja*, *Grěšna* та ін.

7. В українській літературній мові переважають перш за все фонетичні риси діалектів терену України – Карпатського, південно-західного та південно-східного. Давніший стан давньої української мови має в собі ознаки венедських діалектів, якими говорили *полаби*, *руги*, *вільци/велети*, *лужичани*, *укри*, *поморяни*.

Загальні висновки

Із попередніх наших досліджень відомо, що слов'янські племена уже існували орієнтовно на зламі 3-2 тисячоліть до н. е. на території Північно-Східних Карпат, звідки вони розселилися на Північ та Схід від зазначеного регіону.

Найдавніші писемні пам'ятки про слов'ян свідчать про належність їх до Кіммерійського союзу в VIII ст. до н. е., локалізації їх в Азовсько-Чорноморському регіоні в V ст. до н. е. і з I ст. н. е. вони зафіксовані у Прибалтиці.

Аналіз слов'янського етнонімікону показав, що наявні родоплемінні іє. назви у вигляді 'землероби' (**k^wel-*) та 'скотарі; воїни' (**k^wer-*) привели, окрім інших, до зародження слов'янських еквівалентів і розвитку їх на слов'янському тлі, що найшло писемне свідчення у численних фактах мови. До слов'янських етносів зі значенням 'землероби' уналежнюємо такі племена: *слов'яни/склавіни* (включаючи *венети/венеди, анти*), *поляни, поляки, бойки, дуліби, волиняни, галичани, велети/вільци/лютичі, лужичани, лемки, гевелли, гуцули*. Слов'янський тип зі значенням 'скотарі; воїни' утворюють племена: *серби, сіверяни, кривичі, веричани, хорвати, руги, русини, рутени, деревляни, таври, тиверці, укри*.

Суттєві фонетичні зміни в етнонімах відбулися в анлаути і проявилися у такому вигляді: палаталізація, редукція (іноді до повної елізії першого складу), одзвінчення, субституція під впливом Трипільського субстрату.

Найдавніші племінні назви, зафіксовані в однокореневій структурі, мають вигляд: *сла-/скла-, пол-* і позначають *слов'ян і полян*. До цього ж часу зародження належить плем'я *серби*.

Всі інші наймення виступають похідними і виглядають хронологічно відносно пізнішими.

У результаті розгляду походження слов'янських племен, їх локалізації та міграцій отримано, що до первинних племінних груп необхідно віднести *сербів* та *слов'ян*. Назва *слов'яни* стала поширюватися і охопила з часом інші споріднені етнічні групи, що привело до утворення *слов'янського* праєтносу.

Типовою і переконливою характеристикою мови праслов'ян, яка відрізняє її від інших індоєвропейських мов, вважаємо корінь псл.*sla/*skla- (ранньослов'янський тип) та *slav-, *sklav- (пізньослов'янський) із семантикою 'слов'яни'. Відповідно секундарними є граматичні форманти (суфікси): псл.*-*sla*/*-*skla* та *-*slav*, *-*sklav* 'слов'янський'.

Припущення, що прабатьківщиною слов'ян був Карпатський регіон, засвідчує поширення цього слов'янського етносу в цих поселеннях у межах окремих племінних груп, серед яких виділяємо *бойків*, *гуцулів*, *лемків* та *укрів*, які мігрували на схід та на північ.

Аналіз показав, що зазначені західнослов'янські племена – *руги*, *лемовії*, *вільці* та *велети* – були близькоспорідненими, в основі яких перебували *галичани*, з-поміж них *гуцули* та *лемки*. Про це свідчить спорідненість етнонімів та богопоклоніння відповідних субетносів. Південніше *ругів* та *помор'ян* перебували *укри* та *бойки*, про що свідчать етноніми та відповідна споріднена топоніміка (*Ukranen*, *Ukrani*, *Terra Uker*, річка *Uecker*, регіон *Uckermark*, озеро *Uckersee*, дельта річки *Ueckermünde*; *Boitzenburg*, *Boisterfelde*). Вони стикаються далі на півдні з нижніми *лужичанами*, які мають деякі ознаки субетносу *бойків*, зокрема основним в обох гербах є зображення *тура*.

Наші предки праукраїнці первинно проживали в Карпатах, але мігрували з часом на північ та на схід; деякі з них частково залишилися в цьому ж регіоні або повернулися згодом назад, де і постали у вигляді *бойків, гуцулів, лемків та укрів*. Останні, розселившись на сході разом із окремими із зазначених племен, зберегли спершу локально своє наймення в окремих князівствах, а потім поширили його на все державне утворення *Україна* і на всіх її мешканців. Очевидно, що термін *українці* включає в своїй першооснові різні східнослов'янські племена, включаючи частково західнослов'янські, з яких і утворився *праукраїнський* етнос.

Спільний регіон поселення сприяв консолідації соціальних угруповань слов'ян і зародженню єдиних наддіалектних (прамовних) особливостей, у тому числі праукраїнської мови. Витоки її сягають часу існування окремих праслов'янських діалектів, які характеризувалися певними загальними особливостями мови.

Розглянутий у роботі матеріал засвідчує у слов'янських мовах у наголошеній позиції слова перетворення типу іє. **kw/*gw* > псл. **kj/*gj* > **k'/g'*, що привели до утворення фонематичного протиставлення твердих/м'яких приголосних, в основі зародження яких діє регресивна асиміляція. Весь слов'янський матеріал засвідчує походження сполук *kj-, gj-, kw-, gw-, sw-* із псл. **kw-/*gw-* (< іє. **kw-/*gw-*). Первинні іє. сполуки, а потім і псл. плавні *tert, telt* під впливом Трипільського субстрату змінилися у слов'янських мовах у відкриті склади типу *terbt, telbt*, а згодом появилися у вигляді метатези *tret, tlet* (західно- та південнослов'янські мови) та повноголосся *teret, telet* (східнослов'янські). Загальнослов'янські чергування *w/j, w/l*

можна пояснити, виходячи зі зміни /w > j/ у праслов'янській, які мають такі рефлекси в окремих мовах: (1) псл. *-ow > /ow, oј, om, o/ (ненаголошена кінцева позиція) та (2) псл. *-j- > /j, l, n/ (наголошена серединна позиція). Типологічною ознакою у слов'янських мовах є зміна псл.*ô/ê > i, для якої характерна проміжна фаза дифтонгізації, викликана звуком /w/ (із псл.*kw < іє.*kw-). Ця діахронічна ознака у вигляді псл.*ô > i характерна для мов української, полабської та словінської, а зміна псл.*ê > i частіше всього проявилася в мовах українській, сербохорватській та полабській. Обидва процеси є за часом різними, первинною була зміна псл.*ô > i, наступною – псл.*ê > i. Причиною такої хронологізації, вважаємо, є час походження голосних у вигляді аблаута іє.*o/e. Субституція велярних приголосних дорсальними у слов'янських мовах *k ~ t' та *g ~ d' викликана впливом Трипільського субстрату, в яких новоутворені передньоязикові м'які приголосні етимологічно походять із відповідних задньоязикових псл.*kw/*gw (< іє.*kw/gw).

Вище було зазначено, що на о. Рюген, у Померанії, дельті р. Одер і південніше вздовж цієї річки до нижніх лужичан включно засвідчені вихідці із Карпатського ареалу, що являють собою давньоукраїнські племена: *руги, галичани, лемки, укри, бойки*. Ця західнослов'янська зона має в собі переконливі ознаки сучасної української мови, до яких уналежнюємо наступне:

1. У західнослов'янських топонімах широко представлена реалізація голосного /i/ на місці давніх псл.*ê/*ô: *Birke* 'береза', *Svirč* 'свірчок', *Sossnitz* 'сосновий'.

Ця ж ознака має переваги в давньополабській мові, в якій псл.*ō > *i* засвідчене в 88,9% випадків, а псл.*ê > *i* в 24%.

2. Лексика топонімів має також українські апелятиви: *Blad* ‘блудити’, *Kowall* ‘коваль’, *Konetoppe* ‘Конотоп’, *Clopitowe* ‘хлопіт’, *Wusseke* ‘високе’, *Swyne* ‘свине’, *Varbl* ‘горобець’.

3. Наймення на о. Рюген свідчать про метатезу плавних у слов’янських мовах, згідно з якою відбулася зміна, типова для західнослов’янських мов: псл.*tert/*telt > *tret*/*tlet*. Наприклад: *Glove*, *Grabowe*, *Clopitowe*. Проте трапляються й архаїчні форми з *tert, а також *terъt, в яких апелятиви: *Varbl* ‘горобець’, *Varnek* ‘ворона’, *Birke*, *Gorna*, *Goreke* ‘гірський’, *Seracowe* ‘бідолаха’.

4. Про давнину поселень венеців свідчать топоніми, в яких наявні корені слів *венети*, *слов’яни*, наприклад: *Wentdorp* ‘село венетів’, *Slavesitze*, *Schlavitz* ‘слов’янське село’, *Bandeslavitze* та суфікс *-ow*: *Ralov*, *Saalrow*, *Zubzow*, *Kluptow*, *Lubkow*, *Seracowe*, *Beuchow*, *Bantow*. Ругіянські князі часто мали ім’я *Wizlaw*, в якому *-zlaw* означає ‘слов’янин, слов’янський’. Головне місто слов’янського племені *укри* мало наймення *Преміслав* (*Prenzlau*) з первинною мотивацією ‘Перунови слов’яни’.

5. Топоніми *Drense* (Укермарк), *Dranske* на о. Рюген мають апелятив *дерен/терен*, його відповідник у Волин. обл. поселення *Дерно*. У місті *Dedelow* розташовані найбільші курганні поховання, саме наймення походить від апелятива *дід*, спорідненим на сьогодні в західній частині України мають місце назви населених пунктів як: *Дідилів*, *Дітківці* (Львів. обл.), *Дідичі*, *Дідовичі* (Волин. обл.), *Дідівка* (Рівн. обл.),

Дідківці, Дідова Гора (Хмельн. обл.). До архаїчних поселень уналежнюємо *Wollin*, типові наймення наявні і в регіоні Карпат, до яких уналежнюємо: *Волиця* (Закарп. обл.), *Волиця* (10 назви), *Волове*, *Велин Воля*, *Воля-* (в 14 композитах), *Волянка*, (Львів. обл.), *Вільне*, *Вільхівка*, *Вільхівці*, *Вільхова*, *Волиця-*, *Воля* (Волин. обл.), *Волиця* (5), *Волосівка*, *Волощина*, *Воля* (Терн. обл.). Назва місцевості *Chorin* є слов'янського походження. Поширеність цього кореня серед топонімів Західної України у вигляді *Хорів*, *Хорлуни*, *Хорохорин* (Вол. обл.), *Хоробрів*, *Хоростець* (Терн. обл.), *Хорів*, *Хорупань* (Рівн. обл.), *Хоровець*, *Хоровиця*, *Хоросток*, *Хорошів*, (Хмельн. обл.), *Хренів* (Льв. обл.). Вендське село *Criewen* згадується вперше в грамотах у 1354 році у вигляді *Kruwen*, споріднені топоніми засвідчені також в Карпатському краю: *Крив'яки*, *Криве* (3 назви), *Кривичі*, *Кривка* (Львів. обл.), *Крива*, *Кривець*, *Кривня*, *Кривоброди*, *Кривопілля*, *Криворівня* (Ів.-Франк. обл.), *Криве* (2), *Кривеньке*, *Кривки*, *Криволука*, *Кривче*, *Кривчики* (Терноп. обл.), *Кривиця*, *Кривичі*, *Кривуха* (Рівен. обл.), *Кривачинці*, *Кривовілька*, *Криволука*, *Криворудка*, *Кривчик* (Хмельн. обл.).

6. Серед численних поселень в Укермарк подибуємо такі назви: *Bertikow*, *Berkholz*, *Brüssow*, *Carmzow*, *Criewen*, *Karzenow*, *Gartz*, *Gersdorf*, *Gerswalde*, *Gramzow*, *Grünow*, *Göritz*, *Trebenow*, при аналізі яких корені можуть бути зведені до структури вигляду: **ker-/*ger-*. Якщо співвіднести ці корені з найменням відповідних племен, то всі вони мають єдину племінно-родову лінію, що виражається з допомогою **ker-*, тобто без префікса /u-/ , але позначає *укрив*. З іншого боку, корінь **uker-* знайшов реалізацію як етнонім і назва

водойм в Укермарк. Таким чином, необхідно допустити, що *укри-горяни*, які прийшли в зазначений регіон біля Одера, реалізовували в ролі відетнонімних назв місцевості корені двох типів: **ker-/*uker-*, які були синонімічними і мали в собі семантику ‘пастухи’ і ‘пастухи-горяни’.

Розгляд фонетичних особливостей сучасної української мови показує, що, окрім інших, до основних її ознак належать: зміна псл. **ô/ê > i*, реалізація всіх трьох сполук плавних (*tert, tret, teret*) з перевагою повноголосих форм, перехід /e > ы/ (*менер, нема*), твердість /ж, ч, ш/ (*чорний, шапка*), зміна звуків /r' > d', k' > t'/ (*д'іти, тісто*), вимова м'якого /r/ перед (я) (*рятувати*), етимологічне (приставне) (w-/h-) (*вуха, горіх*), чергування w/l (*був/були*) та інші, які в цілому мають витоки в наріччях на терені України.

Повертаючись ще раз до результатів нашого дослідження, можна стверджувати, що наявні наразі поняття **нація українська** та літературна **українська мова** пройшли тривалу й безперервну історію розвитку, витоки яких, як і інших слов'янських мов та націй, беруть свій початок із регіону Північно-Східних Карпат і відбувалися на культурно-етнічному тлі Трипільських племен періоду третього тисячоліття до н. е. Дослідження також показало, що назва *українці* походить від імені племені *укри* зі значенням ‘верховинці-пастухи’, а не ‘ті, що живуть на окраїні’.

Література

1. Абаев В. И. Скифский язык / В. И. Абаев / Осетинский язык и фольклор. – т. I. – М.-Л. : изд-во АН СССР, 1949. – 608 с.
2. Античная лоция Черного моря / Отв. ред. : И. Т. Кругликова, Н. А. Хотинский. – (Електр. ресурс: <http://budetinteresno.narod.ru/kraeved/pont.htm>).
3. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л. : изд-во государств. Эрмитажа, 1962. – 457 с.
4. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.) / М. И. Артамонов. – Л. : изд-во ЛГУ, 1974. – 155 с.
5. Артамонов М. И. Происхождение славян / М. И. Артамонов. – Л. : Знание, 1950. – 51 с.
6. Баран В. Д. Археологія та лінгвістика про етнокультурний розвиток давніх слов'ян // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 270-273.
7. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 336 с.
8. Баран В. Д. Славяно-украинские древности // Украинцы. Коллективная монография под ред. Н. С. Полищук и А.П.Пономарева. – М.: Наука, 2000. – 536 с.
9. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – Київ : вид-во «Генеза», 2005. – 208 с.
10. Бевзенко С. П. Діалектні групи і говори української мови / С. П. Бевзенко. – Методичні матеріали. – Одеса : ОДУ, 1975. – 55 с.

11. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

12. Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка) / А. А. Белецкий. – К. : изд-во Киевского государственного ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1950. – 267 с.

13. Біблія. Книга Буття // Електр. ресурс: «Таблиця народів» : <http://shchedrovitskiy.ru/PentateuchOfMoses.php>

14. Білецький А. О. Борістенес-Данапріс-Дніпро (з гідроніміки України) // Питання топоніміки та ономастики. – К. : вид.-во АН УРСР, 1962. – С. 54-61.

15. Боднарский М. С. Античная география: Клавдий Птолемей. Руководство по географии / М. С. Боднарский. – Книга третья. – Глава V. Положение европейской Сарматии. – Перевод В. В. Латышева. – М. : Государственное издательство географической литературы, 1953. (Електр. ресурс: http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_648.htm).

16. Бондар О. І. Мова як визначальний етноутворюючий чинник у зв'язку з соціолінгвістичною ситуацією на Півдні України // О. І. Бондар. Мова: структура, суспільство, культура : Збірник наукових статей (До 60-річчя з дня народження професора Бондаря Олександра Івановича). – Одеса, 2012. – С. 142-149.

17. Бондар О. І. Проблеми історичної морфології професора С. П. Бевзенко «Історична морфологія української мови» // Записки з українського мовознавства. Випуск 16. – Одеса, 2006. – С. 12-20.

18. Брок О. Звукообразование славянской речи / Брок Олаф. – Изд-е 2-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 272 с.

19. Булаховський Л. А. Загальне мовознавство / Л. А. Булаховський. -Вибрані праці в п'яти томах. Том перший. – К. : Наукова думка, 1975. – 496 с.

20. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Наталія Бурдо. – К. : Наш час, 2008. – 296 с.

21. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. / Л. В. Вакуленко. – К. : Наук. думка, 1977. – 140 с.

22. Варбот Ж. Ж. О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 194-212.

23. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1984. – 256 с.

24. Васильевский В. Г. Русско-Византийские исследования / В. Г. Васильевский. – Вып. 2. – Спб., 1893. – 378 с.

25. Верхратский И. Про говор галицких лемків / Иван Верхратский. – Львів, 1902. – 491 с.

26. Виноградов В. А. Чередование // Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред В. Н. Ярцева]. – М. : «Советская Энциклопедия», 1990. – С. 580-581.

27. Витвицький Софрон. Историчний нарис про гуцулів / Софрон Витвицький (Переклад, передмова і примітки Миколи Васильчука). – Коломия : Вид-во «Світ», 1993. – 96 с.

28. Відейко М. Ю. Україна : від Трипілля до антив / М. Ю. Відейко. – К. : КВІЦ, 2008. – 280 с.
29. Вовк Х. Студії із української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : «Мистецтво», 1995. – 379 с.
30. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / В. М. Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 392 с.
31. Войтович Л. «Баварський географ» : проблеми локалізації слов'янських племен // Проблеми слов'янознавства. – 2008. – Вип. 57. – С. 42-62.
32. Войтович Л. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. // Проблеми слов'янознавства. Вип. 58. – Львів, 2009. – С. 41-50.
33. Войтович Л. В. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е. : найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 45. – Львів, 2010. – С. 13-54.
34. Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови : від давнини до сучасності / О. А. Войцева. – Чернівці : Букрек, 2010. – 424 с.
35. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов (за ред. О. С. Мельничука). – К. : Наукова думка, 1966. – 596 с.
36. Галичина, Гуцульщина /Електр. ресурс : <http://www.kosivart.com/index.cfm/fuseaction/legends.hutculschina/>
37. Гамкрелідзе Т. В. Праязыковая реконструкция и предпосылки сравнительно-исторического языкознания // Вопросы языкознания. – 1998. – № 4. – С. 29-34.

38. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті. Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : «Рута», 1995. – 392 с.

39. Геродот. История. Книга Четвертая. Мельпомена / Електр. ресурс : <http://www.vehi.net/istoriya/grecia/gerodot/04.html> /

40. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук – спеціальність 10.02.01 – українська мова / К. Д. Глуховцева. – НАН України. Інститут української мови. – К., 2006. – 37 с.

41. Головчак Н. І. Німецькі прізвиська Закарпаття [рукопис]: дис....канд. філол. наук : 10.02.04. / Н. І. Головчак. – Ужгород, 2003. – 219 с.

42. Горянов Б. Т. Славянские поселения VI в. и их общественный строй // Вестник Древней истории. – т. 1 (6). – М. : гос. соц.-эконом. изд-тво, 1939. – С. 308-318.

43. Грещук В. В. Гуцульський говір в українській художній мові XIX – I пол. XX ст. [рукопис]: дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ, 2009. – 241 с.

44. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 269 с.

45. Губерначук С. Трипілля і українська мова / С. Губерначук. – К. : Фенікс, 2005. – 232 с.

46. Гуцульські говірки. Короткий словник // Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

47. Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории : Киммерийцы // Этнические проблемы

истории Центральной Азии в древности. – М. : Наука, 1981. – С. 90-100.

48. Дяченко В. Д. Антропологічна характеристика // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 37-38.

49. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні : Ред кол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.

50. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні : Ред кол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

51. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні : Ред кол. О.С.Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.

52. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні : Ред кол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 656 с.

53. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні : Ред кол. О.С.Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.

54. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні : Ред кол. О.С.Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 6. – 568 с.

55. Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства / Ю. О. Жлуктенко, Т. А. Яворська. – 2-е, доповн. – К. : Вища школа, 1978. – 170 с.

56. Жовтобрюх М. А. Фонетика // М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. Історична граматики української мови. – К. : Вища школа, 1980. – С. 27-104.

57. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – 372 с.

58. Журавлев В. К. Диахроническая фонология / В. К. Журавлев. – М., 1986. – 264 с.

59. Журавлев В. К. Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии // Этимология – 1984 (Отв. редактор член-корресп. АН СССР О. Н. Трубачев). – М. : Наука, 1986. – С. 60-66.

60. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

61. Заїць В. Г. Мовна картина світу гуцула другої половини ХІХ століття (за художньою та епістолярною спадщиною Ю. Федьковича) [рукопис] : дис... канд. філол. наук: 10.02.01. / Вероніка Григорівна Заїць. – Чернівці, 2010. – 229 с.

62. Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк. – К. : Вища школа, 1999. – 263 с.

63. Збруч (Електр. ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Збруч>).

64. Зиндер Л. Р. Материальная сторона языка и фонема / Л. Р. Зиндер // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М. : Наука, 1970. – С. 372-381.

65. Зиндер Л. Р. Общая фонетика / Л. Р. Зиндер. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1979. – 312 с.

66. Зиндер Л. Р., Строева Т. В. Историческая фонетика немецкого языка / Л. Р. Зиндер, Т. В. Строева. – М.-Л. : изд-во «Просвещение», 1965. – 192 с.

67. Иванов В. В., Топоров В. Н. Хорс // В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь / главн. ред. Е. М. Мелетинский/. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – С. 594.

68. Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – 288 с.

69. Кайндль Р. Ф. Гуцули : їхнє життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. – 2-е вид., випр. і доп. / Переклад з німецької Зінавії Пенюк; наукове редагування і післямова Олександра Масана /. – Чернівці : «Молодий буковинець», 2003. – 200 с.

70. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система / Л. Э. Калнынь – М. : Наука, 1973. – 400 с.

71. Калнынь Л. Э. Согласные, различающиеся участием голоса, как компоненты фонетической программы слова в славянских диалектах // Вопросы языкознания. – 2001. – № 3. – С. 71 – 82.

72. Калнынь Л. Э. Типология звуковых диалектных различий в нижнелужицком языке / Л. Э. Калнынь. – М. : Наука, 1967. – 252 с.

73. Карпинська, Софія Рабій. Діалект бойків (фонетика і морфологія) // Бойківщина. Монографічний збірник. – Філадельфія – Нью-Йорк : Головна Управа т-ва «Бойківщина», 1998. – т. XXXIV. – С. 443-456.

74. Кирій В., Сікора Л. Дописемний період села Гаї Нижні (спроба реконструкції). Етногенеза субетносу бойків у контексті етнокультурних реалій давньої історії Європи. / В. Кирій, Л. Сікора. – Дрогобич : НКТ «Бойківщина», 2010. – 167 с.

75. Клёсов А. А. Откуда появились славяне и «индоевропейцы» и где их прародина? Ответ дает ДНК-генеалогия / А. А. Клёсов // Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. – Том 1. – № 3. – Издательство Lulu inc., 2008. – С. 400-477.

76. Клесов А. А. Происхождение славян и других народов. Очерки ДНК-генеалогии. / А. А. Клесов. – М., 2011. – 645 с.

77. Кобилуох В. О. Праукраїна і Санскрит / В. О. Кобилуох. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 512 с.

78. Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. / Г. Ф. Ковалев. – Воронеж : изд-во Воронежского ун-та, 1991. – 176 с.

79. Коваленко Н. А. Кіммерійська ономастика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 / Н. А. Коваленко. – К., 1998. – 18 с.

80. Коваленко Н. А. Кіммерійці : етнос та етнонім / Н. А. Коваленко. – Харків : «Основа», 1998. – 104 с.

81. Коваль А. П. Знайомі незнайомці : Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – Наук.-попул. вид. – К. : Либідь, 2001. – 304 с.

82. Кожолянко Г. Анімістичні пережитки давніх вірувань та нові сакральні ідеї у духовній культурі українців / / Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці – Вижниця : Черемош, 2012. – Том 2 (34). – С. 139-150.

83. Кожолянко Г. К. Духовна культура українців Буковини / Г. К. Кожолянко. – Чернівці : Прут, 2007. – 404 с.

84. Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. – К., 2008. – 470 с.

85. Кондратьев А. В. Предисловие // Лукашевич П. А. Древняя Ассирия и Древняя Русь. Дешифровка праязыка / П. А. Лукашевич. – Репринтное издание книги «Объяснение ассирийских имен (Киев, 1868 г.). – М. : Белые альвы, 2009. – С. I-XXIII.

86. Копцюх Б. Р. Місциність племені як чинник в реконструкції етногенезу українців : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – 07.00.05 / Б. Р. Копцюх. – К : Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка, 2011. – 20 с.

87. Коструба П. П. Чергування фонем і його функції // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда/. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 261-339.

88. Крип'якевич І. П. Галицько – Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 176 с.

89. Кузьменко Ю. К. Ранние германцы и их соседи : Лингвистика, археология, генетика / Ю. К. Кузьменко. – Отв. редактор Н. Н. Казанский. – СПб. : Нестор-История, 2011. – 266 с.

90. Купчанко Г. Галичина и еи русски жители / Григорий Купчанко. – Вѣдень, 1896. – 88 с.

91. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1962. – 456 с.

92. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) : Монографія / Марія Лаврук. – Львів : Вид.центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 288 с.

93. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Том 1. – Винница : Нова книга, 2010. – 616 с.

94. Лер-Сплавинский Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 23-30.

95. Лер-Сплавинский Т. О происхождении и прародине славян // Вопросы истории. – 1946. – № 10. – С. 81-85.

96. Лесман Ю. М. К постановке методических вопросов реконструкции этногенетических процессов // Славяне. Этногенез и этническая история (Междисциплинарные исследования). Межвузовский сборник (под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева). – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1989. – С. 12–18.

97. Лесюк М. Гуцульський діалект у друкованих джерелах // Етнос і культура. – № 4-5. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 63-72.

98. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк // Наукове видання. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. – 328 с.

99. Лесюк М. Сучасне гуцульське мовлення у відношенні до української літературної мови / Микола Лесюк // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). – Випуск XXI-XXII. – Івано-Франківськ : Видавництво, 2009. – С. 57-61.

100. Лесюк М. П. Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. – № 4. – 2011. – С. 22-35.

101. Лесюк Микола. Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство). – Випуск XIX-XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 104-109.

102. Ловмянський Х. Русь и норманны (перев. с польск.) / Х. Ловмянський. – М. : Прогресс, 1985.

103. Лукашевич П. А. Древняя Ассирия и Древняя Русь. Дешифровка праязыка / П.А.Лукашевич. – Репринтное издание книги «Объяснение ассирийских имен (Киев, 1868 г.). Предисловие А. В. Кондратьева. – М. : Белые альвы, 2009. – 282 с.

104. Лукашенко В. Происхождение исторического племени древлян // Владимир Лукашенко / Електр. ресурс : www.korosten.biz/

105. Лютичі // Електр. ресурс : <http://de.wikipedia.org/wiki/Liutizen/>

106. Мартинов В. В. Славянский, италийский, балтийский (глотогенез и его верификация) // Славяне. Этногенез и этническая история (Междисциплинарные исследования). Межвузовский сборник (под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева). – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1989. – С. 37-44.

107. Мартинова Г. І. Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук – спеціальність 10.02.01 – українська мова / Г. І. Мартинова. – НАН України. Інститут української мови. – К., 2004. – 40 с.

108. Масан О. Приятель українського народу // Р. Ф. Кайндль. Гуцули : їхнє життя, звичаї та народні перекази. – 2-е вид., випр. і доп. / Переклад з німецької Зінзівії Пенюк; наукове редагування і післямова Олександра Масана. – Чернівці : «Молодий буковинець», 2003. – С. 159-197.

109. Матвіяс І. Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія [за заг. ред. акад. І. К. Білодіда]. – К., 1969. – С. 32-139.

110. Матвіяс І. Г. Орудний відмінок однини іменників І відміни в українській мові // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965. – С. 16-31.

111. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.

112. Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I-IV вв. н. э. // Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. – 1976. – Вып. 17. – С. 82-100.

113. Мейе А. Общеславянский язык : Пер. с франц. / А. Мейе. – Общ. ред С. Б. Бернштейна. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.

114. Мельничук А. С. О сущности беглого *s*- // Этимология – 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 137-146.

115. Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Археологічні дослідження у Теревовлі // АДЛУ. – Вип. 9. – 2006. – С. 249–268.

116. Миська Р. До літописний Теревовль. / Роман Миська // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – 2008. – С. 292-303.

117. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII веку н. э. // Вестник древней истории. – № 1. – 1941. – С. 230-280.

118. Мойсієнко В. М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги / Віктор Михайлович Мойсієнко. – Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 94 с.

119. Мьльников А. С. Картина славянского мира : взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI- начала XVIII века. 2-е изд. / А. С. Мьльников. – Санкт-Петербург, 1999.

120. Назаренко А. В. Об имени “Русь” в немецких источниках IX-XI вв. // Вопросы языкознания, 1980, № 5. – С. 46-57.

121. Наливайко Сергій. Походження українського народу в світлі даних Y-ДНК-генеалогії // Українознавство. – 2012. – Число 1(42).

122. Нахтигал Л. Славянские языки / Л. Нахтигал. – М., 1963. – 388 с.

123. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле. – Пер. с чеш. – М. : Алетейа, 2000. – 592 с.

124. Никифорок В. Покуття – не частина, а святий кут України // Ямгорів. – Число 20-21. – 2012. – С. 44 – 52.

125. Німчук В. Південні давньоруські говори – основа української мови / Василь Німчук // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – С. 257-269.

126. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко // Історія української мови : Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – С. 137-160.

127. Одри Ж. Индоевропейский язык / Новое в зарубежной лингвистике : Переводы / Редкол. В. А. Звегинцев (пред.) и др. / Перевод с франц. Л. И. Иванова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 24-121.

128. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 497 с., Ч. 2. – 517 с.

129. Онищук А. Останки первісної культури у Гуцулів. / Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 15. – С. 1-61.

130. Палівода У. Я. Прояви двоїстості у культурі та мисленні народу (український та німецький феномени) / У. Я. Палівода // Записки з романо-германської філології / [Ред. колегія І. М. Колегаєва (гол. ред.), Н. В. Петлюченко, О. А. Жаборюк та ін.]. – Одеса : Фенікс, 2011. – Вип. 26. – С. 169-180.

131. Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи / И. Первольф. – Том 1-2. – Варшава, 1886-1888.

132. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – С. 270- 278.

133. Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.

134. Плачинда С. Лебедія : (Як і коли виникла Україна) / Сергій Плачинда. – 3-е вид., доп. і перероб. – К. : Велес, 2008. – 240 с.

135. Пліній Старший. Античная география, составитель проф. М. С. Боднарский. Книга четвертая. / Старший Пліній. – М. : Гос. изд-во географ. лит. – 1953.

136. Повість минулих літ. Лаврентіївський літопис [за виданням: Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926-1928. – VIII с. – 579 стлб.]

137. Полабські племена : / Електронний ресурс : <http://www.wizlaw.de/html/polabisch.html/>

138. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). / О. Прицак. – Том. I. – К. : АТ “Обереги”, 1997. – 1084 с.

139. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Пер. с греч. С. П. Кондратьева. – М. : изд. АН СССР, 1950.

140. Птолемей Клавдий. Руководство по географии Книга третья. Глава V. Положение европейской Сарматии. – М., 1953.

141. Пшеничнов А. С. Структура генофонда українцев по даним о поліморфізмі мітохондріальної ДНК і Y хромосоми [рукопись] : дисс. на соискание ... канд. біолог. наук : 03.00.15. – М., 2007. – 191 с.

142. Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. // Сб. «Причерноморье в античную эпоху» (под редакцией проф. В. Н. Дьякова), VI. – М. : Изд-во АН СССР, 1954.

143. Різників О. Словогрон української мови / Олекса Різників. – Вип.1. -Одеса: СВД Черкасов М. П., 2008. – 180 с.

144. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. – К., 1996. – С. 251-269.

145. Русанівський В. М. Дієслово // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 235-341.

146. Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // Вестник Древней истории, № 1 (6). – М. : госуд. соц.-эконом. изд-во, 1939. – С. 319-337.

147. Сабадош І. Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

148. Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV-XV веков // Славяне и их соседи. Вып. 9. Славяне и немцы. 1000-летие соседства : мирные связи и конфликты. – М. : Наука, 1999. – С. 100-104.

149. Самійленко С. І. Іменник // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 16-128.

150. Саннікова Л. П. Розмай – Зелен Гай. ГіПотези про Первину / Л. П. Саннікова. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. – 452 с.

151. Сапельняк Т. І. Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 07.00.01 / Т. І. Сапельняк. – Одеса, 2006. – 18 с.

152. Свенціцький І. Приналежність української мови до індоєвропейської мовної громади // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – С. 120-131.

153. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. I. – М., 1991; Т. II. – М., 1993.

154. Сегеда С. Антропология / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.

155. Седов В. В. Освоение славянами Восточно-Европейской равнины // Восточные славяне. Антропология и этническая история. Коллективная монография под ред. Т. И. Алексеевой. – М. : Научный мир, 2002. – 342 с.

156. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян / В. В. Седов. – М., 1979.

157. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / О. Семереньи / пер. с нем. Б. А. Абрамова / – М. : Прогресс, 1980. – 408 с.

158. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – К. : фірма «Довіра», 1992. – 256 с.

159. Складенко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження / В. Г. Складенко. – К. : Довіра, 2006. – 119 с.

160. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. (под общей ред. акад. Б. А. Рыбакова). – М. : Наука, 1993. – 335 с.

161. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка / А. Н. Зуев, И. Д. Молчанова, Р. З. Мурясов и др.; Под ред. М. Д. Степановой. – М. : Рус. яз., 1979. – 536 с.

162. Словник лемківської говірки (Електр. ресурс: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=505>).

163. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Українська грамати́ка / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Вінніпег, 1919. – 252 с.

164. Соловьев А. В. Византийское имя России // Византийский временник. Том XII. – М. : изд-во АН СССР, 1957. – С. 134-155.

165. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Степико. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1998. – 251 с.

166. Страбон. ГЕОГРАФИЯ в 17 книгах. Книга VII. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. – М. : «Ладомир», 1994. (Електр. ресурс : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1267805880>)

167. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.

168. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини / О. С. Стрижак. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 154 с.

169. Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство. – К., 1973. – № 1. – С. 64-76.

170. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи / В. Г. Таранец. – Киев-Одесса : Вища школа, 1981. – 150 с.

171. Таранець В. Г. Арії. Слов'яни. Руси : Походження назв Україна і Русь. Монографія / В. Г. Таранець. – Вид. 2-е. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 296 с.

172. Таранець В. Г. Діахронія мови : Збірка статей / В. Г. Таранець. – За заг. ред. проф. Л. М. Голубенко. – Одеса : Друкарський дім, 2008. – 232 с.

173. Таранець В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови) / В. Г. Таранець. – Вид. 2-е, переробл. і доповн. – Одеса : АстроПринт, 1999. – 116 с.

174. Таранець В. Г. Прадавні свідчення про слов'ян (лінгвістичний екскурс) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці – Вижниця : Черемош, 2012. – Том 2 (34). – С. 169-178.

175. Таранець В. Г. Природа чергування -w/-l у слов'янських мовах (історико-фонетичний аспект) // Слов'янський збірник : Збірник наукових праць. Вип. XIV-XV. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 347-352.

176. Таранець В. Г. Трипільський субстрат : Походження давньоєвропейських мов [монографія] / В. Г. Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 276 с.

177. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин – К. : Наукова думка, 1976. – 223 с.

178. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Є.Тимченко // Історія української мови : Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко,

А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38-47.

179. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України / К. Тищенко. – К. : «Аквілон-Плюс», 2008. – 480 с.

180. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / О. Б. Ткаченко – К. : Наукова думка, 1989. – 208 с.

181. Томсен В. Начало русского государства / Вильгельм Томсен (перевод Н. Аммона // – М., 1890. – 136 с.

182. Томсон А. И. Общее языковедение / А. И. Томсон. – Одесса, 1910. – 236 с.

183. Трубачев О. Н. «Старая Скифия» (Ἀρχαία Σκυθία) Геродота (IV, 99) и славяне. Лингвистический аспект // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4. – С. 29-45.

184. Трубачев О. Н. Germanica и Pseudogermanica в древней ономастике Причерноморья. Этимологический комментарий // Этимология – 1986-1987. – М. : Наука, 1989. – С. 50-55.

185. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя / О. Н. Трубачев. – М., 1959. – 212 с.

186. Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания – 1977. – № 6. – С. 13-29.

187. Трубачев О. Н. О синдах и их языке // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 39-63.

188. Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания – 1974. – № 6. – С. 48-67.

189. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 10-26.

190. Фаминцын А. С. Божества древнихъ славянъ / А. С. Фаминцын. – С.-Петербургъ, 1884. – 336 с.

191. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. / М. Фасмер. – 2-е изд. В 4 т. – М., 1986. – Том 1. – 576 с.

192. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. / М. Фасмер. – 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 2. – 672 с.

193. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О. Н. Трубачева / М. Фасмер – 2-е изд. – В 4 т. – М., 1987. – Том 3. – 832 с.

194. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. / М. Фасмер. – 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 4. – 864 с.

195. Франко І. Вибрані твори / Іван Франко. Історичні праці (1883-1890). – К., 1985. – Том 46. – Книга 1. – 657 с.

196. Халимоненко Г.І. Давньотюркські антропоніми в українських літописах Х-ХІІІ ст. // Східні мови та література. – Випуск 15. – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – С. 4-9.

197. Хвойка В. До питання про слов'ян / В. Хвойка. – К., 1902. – (Електр. ресурс : <http://ideya.uazone.net>).

198. Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. / Н. Хобзей. – Львів, 2002. – 215 с.

199. Худаш М. До питання походження назв *бойки, гуцули, лемки* // Народознавчі Зошити. – № 3. – 1998. – С. 299-318.

200. Цаболов Р. Л. Очерк исторической фонетики курдского языка / Р. Л. Цаболов. – М.: Наука, 1976.

201. Черниш Т. Слов'янська лексика: витоки й еволюція // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 19. – 2008. – С. 50-51.

202. Шафарик П. І. Славянские древности / П. І. Шафарик. – Пер. с чеш. – М., 1848. – Т. II. – Кн. III.

203. Шахматов А. А. Курс истории русского языка / А. А. Шахматов. – Ч. 1. – СПб., 1910-1911.

204. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. / О. Шахматов, А. Кримський. – Київ : «Друкар», 1922. – 184 с.

205. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Переклад з англ.: Сергій Вакуленко, Андрій Даниленко. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с.

206. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік. Роман у трьох частинах (Літературний стиль автора) / Петро Шекерик-Доників. – Верховина : «Гуцульщина», 2007. – 497 с.

207. Шекерик-Доників Петро. Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори (Літературний стиль автора в гуцульській говірці). / Петро Шекерик-Доників. – Верховина : «Гуцульщина», 2009. – 352 с.

208. Шрадер О. Индоевропейцы (пер. с нем. Ф. И. Павлова) / Отто Шрадер. Изд. третье. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 216 с.

209. Шустер-Шевц Х. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития // Вопросы языкознания. – 1983. – № 2. – С. 33-50.

210. Шустер-Шевц Х. Язык лужицких сербов и его место в семье славянских языков // Вопросы языкознания. – 1976. – № 6. – С. 70-86.

211. Эдельман Д. И. Эволюция фонологического типа // Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I. – М. : изд-во «Наука», 1975. – С.19-88.

212. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып.1 – 37. / Под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974 – 2011.

213. Ягупова Л. М. Мовно-географічна варіативність системи середньовісньонімецьких префіксальних іменників : Монографія / Л. М. Ягупова. Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т. 4. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 605 с.

214. Boitzenburg (Електр. ресурс : <http://www.schloss-boitzenburg.de/schloss/historisches/schlossgeschichte1.html>)

215. Brather Sebastian. Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie / Sebastian Brather / Walter de Gruyter, Berlin, 2004. – 813 S.

216. Brüchner H. Die Geschichte der Sorben bis zum Verlust ihrer politischen Selbständigkeit // Schriftenreihe über die Sorben. – Heft 1. – Bautzen, 1955.

217. Chriewen (Електр. ресурс : <http://www.uckermark-region.de/schwedt/criewen.htm>)

218. Deutsch-Niedersorbische Ortsnamensliste (Електр. рэсупс : http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsch-Niedersorbische_Ortsnamensliste).

219. Die slawischen Ortsnamen auf der Insel Rügen (Електр. рэсупс: <http://www.wizlaw.de/html/polabisch.html>

220. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963. – 816 S.

221. Eggers M. Lenovii // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2-e Aufl., Bd. 18. – Berlin-New York, 2001. – S. 258-259.

222. Enders L. Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert / Lieselett Enders. – Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar, 1992.

223. Feist Sigmund. Germanen und Kelten in der antiken Überlieferung // Germanic philology pamphlets, Bd. 6. – Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1927. – 75 S.

224. Fritze H. Wolfgang. Frühzeit zwischen Ostsee und Donau. Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert (herausgeg. von L. Kuchenbuch und von W. Schich). / H. Wolfgang Fritze – Duncker&Humblot/Berlin, 1982. – 465 S.

225. Germania (Die) des Tacitus. Deutsche Übersetzung von Dr. Anton Baumstark, ordentlichem Professor der Universität zu Freiburg. Freiburg im Breisgau. Herder'sche Verlagsbuchhandlung. – Zweigniederlassungen in Strassburg, München und St. Louis, Mo., 1876.

226. Gieselbrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182 / L. Gieselbrecht. – Erster Band. – Berlin, 1843.

227. Grümbke Johann J. Neue und genaue geographisch-statistisch-historische Darstellungen von der Insel und dem Fürstenthume Rügen: Zur nähern und gründlichen Kenntniß dieses Landes / Johann J. Grümbke. – Band 2. – Berlin, 1819. – 295 S.

228. Haarmann Harald. Lexikon der untergegangenen Sprachen / Harald Haarmann/ 2.-te durchgeseh. Auflage / München, 2004. – 233 S.

229. Haefs Hanswilhelm. Ortsnamen und Ortsgeschichten aus Schleswig-Holstein zunebst Fehmarn, Lauenburg, Helgoland und Nordfriesland. Anmerkungen zur Geschichte. / Haefs Hanswilhelm. – 2004.

230. Handweg M. Die slawischen Götter in Pommern und Rügen / Michael Handweg / Elmenhorst Edition Pommern, 2010. – 50 S.

231. Heinz Ch. Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Skriptum zum Grundkurs / Christof Heinz / . – Wien, 2007. – 150 S.

232. Helmolds Chronik der Slaven (übersetzt von J. C. M. Laurent und W. Wattenbach) 3. Auflage von V. Schmeidler // Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Band 56. – Leipzig, 1910.

233. Herrmann Joachim. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. / Joachim Herrmann. – Akademie-Verlag Berlin, 1985. – 629 S.

234. Homer, Odyssee 13-22 (Електр. ресурс : <http://www.gottwein.de/Grie/Homer>)

235. Ηροδότου Μουσai Ιστοριων τετάρτη επιγραφόμενη Μελομένη / Herodotus, Histories, Book 4. Source : ed. A. D.

Godley. Cambridge 1920. (Електр. ресурс : http://upu29.plast.org.ua/ae-lib/ae-lib.narod.ru/texts-c/herodotus_historiae_4_gr.htm).

236. Jens Ruge. Rügen (Електр. ресурс: <http://www.wizlaw.de>).

237. Kaisa Häkkinen. Nykysuomen etymologinen sanakirja / Häkkinen Kaisa. – WS Bookwell Oy. Juva 2005.

238. Kaiser E. Untersuchungen zur Geschichte des Stammsilbenvokalismus im Draväno-polabischen. Auf der Grundlage des toponomastischen Materials / E. Kaiser / Slavistische Arbeiten (herausgegeben von Karl Heinz Pollok). – Dr. Dr. Rudolf Trofenik – München, 1968. – 240 S.

239. Kantzow Thomas. Pomerania oder Ursprung, Altheit und Geschichte der Völker und Lande Pomern, Gaßuben, Wenden, Stettin, Rhügen in vierzehn Büchern / Thomas Kantzow / Bd. 1. – Greifswald, 1816. – 571 S.

240. Kirsch Kerstin. Slawen und Deutsche in der Uckermark. Vergleichende Untersuchungen zur Siedlungsentwicklung von 11. bis zum 14. Jahrhundert. / Kerstin Kirsch. – Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2004. – 546 S.

241. Lehmann H. (hrsgeb.). Rügen. Sagen und Geschichten / Heinz Lehmann / Bremen: Edition Temmen, 2008. – 109 S.

242. Lehr-Splawiński T., Polański K. Słownik etymologiczny języka drzewian połabskich. Zeszyt 1-6 / T. Lehr-Splawiński, K. Polański / Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962-1994. – 1104 S.

243. Lorentz F. Slovinzisches Wörterbuch / Friedrich Lorentz. – Erster Teil. A-O. – St.Petersburg, 1908. – 750 c.

244. Łowmiański H. Początki Polski / Henrik Łowmiański. – z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. – Warszawa, 1964. – 427 c.
245. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940). / J. Marquart. – Leipzig, 1903. – 618 S.
246. Niederlausitz (Електр. ресурс) : <http://de.wikipedia.org/wiki/Niederlausitz>
247. Nippert Erwin. Die Uckermark. Zur Geschichte einer deutschen Landschaft. / Erwin Nippert. – Brandenburgisches Verlagshaus, 1996. – 174 S.
248. Panzer B. Der genetische Aufbau des Russischen. Statt einer historischen Grammatik / Baldur Panzer / – Heidelberg : C.Winter, 1978. – 184 S.
249. Pokorny J. Proto-Indo-European Etymological Dictionary: A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch [Електронний ресурс] / [ред. А. Lubotsky]. – DNGHU ADSOCIATION – INDO-EUROPEAN LANGUAGE ASSOCIATION, 2007. – 3441 c. – Назва з титул. екрану.
250. Ritter C. Die Vorhalle europäischer Völkergeschichten vor Herodotus um den Kaukasus und an den Gestanden des Pontus. Eine Abhandlung zur Altertumskunde. / C. Ritter – Berlin, 1820. – 446 c.
251. Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. / J. Rozwadowski. – Kraków. Rudnicki, M., 1948. – 344 c.

252. Ruge Jens. Rügen von A bis Z (Ел. пєсүрп: www.ruegen-web.de/Ruegen-von-A-bis-Z).

253. Ruge Jens. Rügen (<http://www.wizlaw.de>)

254. Scheil U. Genealogie der Fürsten von Rügen (1164 – 1325). / U. Scheil. – Greifswald, 1945.

255. Schmidt Ingrid. Götter, Mythen und Bräuche von der Insel Rügen / Ingrid Schmidt. – Hinstorff Verlag Rostock, 2002. – 152 c.

256. Schuchhardt C. Arkona. Rethra/Vineta. Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen / Carl Schuchhardt. – 2-te Aufl. – Berlin, 1926. – 111 S.

257. Schuster-Šewc H. Der Zerfall der slawischen Spracheinheit (des Urslawischen) und die genetische Gliederung der slawischen Sprachen // Zeitschrift für Slawistik 52 (2007) 3. – S. 314-325.

258. Schuster-Šewc H. Die späturnslawischen Innovationen und ihre Widerspiegelung in der Isoglossenstruktur des Sorbischen (Ein Beitrag zur Dialektologie des Späturnslawischen) / Heinz Schuster-Šewc. Das Sorbische im slawischen Kontext. Ausgewählte Studien. 1. Auflage. – Bautzen, 2000. – S. 23-44.

259. Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. – Bautzen: VEB Domowina-Verlag, 1988. – Heft 22. – S. 1649-1728.

260. Schuster-Šewc H. Zu den sogenannten urslawischen Archaismen im Altnovgoroder Dialekt des Russischen / Heinz Schuster-Šewc. Das Sorbische im slawischen Kontext. Ausgewählte Studien. 1. Auflage. – Bautzen, 2000 – S. 315-323.

261. Schuster-Šewc H. Zur Problematik der Entstehung des Niedersorbischen / Heinz Schuster-Šewc. Das Sorbische im

slawischen Kontext. Ausgewählte Studien. 1. Auflage. – Bautzen, 2000. – S. 55-65.

262. Schuster-Šewc H. Zwei sorbische Lautprozesse / Heinz Schuster-Šewc. Das Sorbische im slawischen Kontext. Ausgewählte Studien. 1. Auflage. – Bautzen, 2000. – S. 121-125.

263. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch / R. Schützeichel. – 3-te Auflage. – Tübingen, 1981. – 250 S.

264. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. / W. Skeat. – Oxford, 1983. – 780 S.

265. Stanislav J. Slowakische Grammatik / J. Stanislav. – Bratislava, 1977. – 191 c.

266. Sturlusonar Snorra. Ynglinga saga. – Heimskringla (див. Інтернет ресурс = http://www.heimskringla.no/wiki/Ynglinga_saga

267. Tacitus P.G. Germania. 2. Aufl. / P. G. Tacitus. – München, 1935. – 119 S.

268. Tacitus, Publius Cornelius. De origine et situ Germanorum (Germania). – anno domini XCVIII.

269. Taranec Valentin G.. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals / Valentin G. Taranec. – Studia et exempla linguistica et philologica. – Series II : Studia minora. – Tom 5. – Editor : Klaus Trost. – S. Roderer Verlag Regensburg, 1997. – 90 S.

270. Udolph J. Weichsel // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2-e Aufl., Bd. 33. – Berlin-New York, 2006. – S. 356-358.

271. Vocelka Karl. Demographische und soziale Entwicklung in Österreich bzw. der Habsburgermonarchie vom Mittelalter bis in die Gegenwart, 1880.

272. Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch / Jan de Vries. – 4. Aufl. – Leiden, 2000. – 689 S.

273. Vulpius Ch. A. Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, benachbarten und norddeutschen Völker. / Vulpius Ch.A. – Leipzig, 1827. – 352 S.

274. Wappen Dranske (Електр. ресурс: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wappen_Dranske.png)

275. Wendler O. Geschichte Rügens von der ältesten Zeit bis auf die Gegenwart / Otto Wendler / Bergen u. Sassnitz auf Rügen: F. Becker, 1895. – 159 S.

276. Widsith (Епос) (Електр. ресурс : <http://de.wikipedia.org/wiki/Widsith>).

277. Wörterbuch: Ortsnamen Niederlausitz (Електр. ресурс: <http://lodka.sorben.com/orte/Ortew.htm>)

278. Zedler J.H. Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste / J. H. Zedler. – Leipzig, Halle, 1732-1750.

Семантичний індекс слів

- аргіппеї (лісі люди/голий/голова; трипільське плем'я ?), с. 102-105
бойки, с. 50, с. 216-217
борани, с. 240-241
венети/венеди, с. 30-35
гевелли, с. 39-41
Герта/Нерта, с. 231-232
гуцули/галичани, с. 45-50, с. 197-214
Дон, с. 108-110
деревляни, с. 67-71
кіммерійці, с. 89-93
кривичі, с. 73-74
лемки, с. 50-51, с. 214-216
лужичани, с. 41-42, с. 262-265
лютичі/велети/вільци, с. 36-39
ободрити, с. 52-60
Параска/п'ятниця, с. 204-205
руги/руяни/рани, с. 64-67
русь/русини/рутени, с. 74-80
Рюген, с. 242-245
Свантевіт, с. 227-230
середа, с. 205-209
сіверяни, с. 63-64, с. 93-95
слов'яни/склавіни, с. 22-30
таври, с. 80-81, с. 95-96
тиверці, с. 81, с. 96-97
укри, с. 71-73, с. 252-261
черв'яни, с. 60-61
Чорнобог/Білобог, с. 226-227
Sinum (=Дон), с. 106-111

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

- ав. – авестійська
акк. – аккадська
алб. – албанська
англ. – англійська
балт. – балтійські
балт.-сл. – балто-слов'янські
бойк. – бойківське
болг. – болгарська
бр. – білоруська
брет. – бретонська
вірм. – вірменська
вл. – верхньолужицька
гал. – галльська
герм. – германські
гол. – голландська
гот. – готська
гр. – грецька
д.гр. давньогрецька
д.євр. – давньоєврейська
дє. – давньоєвропейська
двн. – давньоверхньонімецька
- дінд. – давньоіндійська
дісл. – давньоісландська
д.кімр. – давьокімрська
д.п. – давньопольська
дпрус. – давньопруська

др. – давньоруська
дсканд. – давньоскандинавська
д.ч. – давньочеська
ест. – естонська
єгип. – єгипетська
іє. – індоєвропейська
ір. – іранські
ірл. – ірландська
ісл. – ісландська
ісп. – іспанська
іт. – італійська
калм. – калмицька
катал. – каталанська
каш. – кашубський
кельт. – кельтські
кімр. – кімрська
курд. – курдська
лат. – латинська
лемк. – лемківське
лит. – литовська
лтс. – латиська
м. – македонська
гуц. – гуцульський
днн. – давньонижньонімецька
нім. – німецька
нл. – нижньолужицька
норв. – норвезька
ос. – осетинська
п. – польська

піе. – пізньоіндоевропейська
полаб. – полабська
порт. – португальська
прус. – пруська
псл. – праслов'янська
ріє. – ранньоіндоевропейська
ром. – романські
рос. – російська
свн. – середньовірнонімецька
серб. – сербська
с.ірл. – середньоірландська
сканд. – скандинавські
скр. – санскрит
слн. – словенська
слов. – слов'янські
слц. – словацька
снн. – середньоніжнонімецька
ст.п. – старопольська
стсл. – старослов'янська
схв. – сербохорватська
сх.слов. – східнослов'янські
тох. В – тохарська В
тур. – турецька
укр. – українська
фін. – фінська
фар. – фарерська
фр. – французька
франк. – франкська
фриз. – фризька

хет. – хеттська

хорв. – хорватська

хорезм. – хорезмська

ч. – чеська

чаг. – чагатайська

шв. – шведська

Summary
Valentin G. Taranets
Ukrainian Ethnos and Language

The present study completes the research of Slavic ethnic genesis, in particular, the origin of Old Ukrainian ethnos and its language which go back to common Indo-European social and linguistic environment described in the two preceding studies (2004, 2009). The conclusions of the three studies make it possible to state that the development of nations had a converging character. The Proto Slavic people, having spread from the Aryans, initially represented an ethnically and linguistically heterogenic population which eventually, due to their territorial proximity formed a unified ethnos and a parent language, both known as Slavic.

The first chapter presents an analysis of Slavic ethnonyms as viewed through the prism of their development from Indo-European with its differentiation of tribal names related to husbandry and cattle breeding. The second chapter is devoted to a linguistic analysis of common features pertaining to Slavic languages. The final third chapter describes the migration of Carpathian tribes to the north, up to the Baltic Sea, where habitations of Hutzuls, Boikos, Lemkos and Ukrs can be traced.

Those tribes constituted the basis of old Ukrainian ethnos, and their respective dialects and migration to the East resulted in the formation of the Old Ukrainian language. The study has revealed that the embryonic elements of what can be named

“*Ukrainian*” go back to the time of the Proto Slavic language which existed 2 thousand years B. C. With the appearance of the ethnonym *uckri* these elements gave rise to the formation of the Ukrainian ethnonym. From here it follows that the name “Ukrainian” comes from the tribal name *ukri* meaning ‘highlanders-cattle breeders’.

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Давньослов'янські племена	11
1.1. Слов'яногенез: походження давньої етності	11
1.1.1. Етніми з коренем іє. * <i>k^wele-</i> 'землероби'	22
1.1.2. Етніми з коренем іє. * <i>k^were-</i> 'скотарі; воїни'	52
1.2. Етніми свідчення про міграції слов'ян	83
1.3. Слов'яни в Кіммерії	88
1.4. Прадавні свідчення про слов'ян	98
Висновки до розділу 1	117
Розділ 2. Праслов'янська мова	119
2.1 Шляхи вивчення прамови	119
2.2. Особливості розвитку праслов'янської мови	129
2.2.1. Розвиток плавних у слов'янських мовах	132
2.2.2. Псл. * <i>w/*j</i> та їх розвиток у слов'янських мовах	142
2.2.3. Зародження протиставлення твердих/м'яких приголосних	150
2.2.4. Зміна псл. * <i>ô/ê</i> > <i>i</i> в слов'янських мовах	160
2.2.5. Субституція велярних приголосних дорсальними	170
2.2.6. Розвиток суфікса *(<i>k</i>) <i>ow-</i> у слов'янських мовах	184
Висновки до розділу 2	189

Розділ 3. Давньоукраїнський етнос та прмова	191
3.1. Праукраїнський етнос і його походження	191
3.1.1. Гуцульський етнос і його міграція	197
3.1.2. Міграція лемків та бойків	214
3.2. Західнослов'янські племена і діалекти	217
3.2.1. Язичницькі вірування венедів	217
3.2.2. Особливості венедської мови	236
3.2.2.1. Мешканці о. Рюген і Померанії та особливості мови	236
3.2.2.2. Укри й лужичани	253
3.3. Давньоукраїнські діалекти та праукраїнська мова	265
3.3.1. Особливості гуцульського наріччя	266
3.3.2. Наріччя бойків та лемків	285
3.3.3. Праукраїнська мова на спільнослов'янському тлі	294
Висновки до розділу 3	314
Загальні висновки	316
Література	323
Семантичний індекс слів	353
Скорочення назв мов, наріч та діалектів	355
Summary	359

Таранець В.Г.

Т 19 Українці: етнос і мова : монографія / В. Г. Таранець. –

Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.

ISBN

Зазначена монографія завершує розгляд проблеми слов'янського етногенезу, зокрема походження давньоукраїнського етносу та його мови, витoki яких знаходяться в індосвропейському суспільному та мовному середовищі. Останні розглянуті в попередніх двох працях (2004, 2009 рр.), результати трилогії в цілому дозволяють стверджувати існування конвергенційного розвитку народів, згідно з яким праслов'яни, витворившись із спільноти аріїв, представляли собою первісно етнотомну сукупність, яка на базі територіальної та язичницької близькості сформувалась у відносно єдиний етнос та прамову, що постали у вигляді слов'янських. Часова локалізація засвідчує перебування давніх слов'ян у дельті Дону та Причорномор'ї в VIII ст. до н. е., на території Прибалтики в I ст. н. е. та активні міграційні процеси в ці давні часи у межах зазначених регіонів.

У першому розділі розглянуто слов'янський етнімікон з позицій походження племінних найменувань із індосвропейського родоводу, в якому розрізнялися 'землероби' та 'скотарі', другий розділ присвячено аналізу загальнослов'янських мовних особливостей. Заключний, третій розділ становить собою розгляд міграції карпатських племен на Північ до Балтійського моря, в регіоні якого засвідчені сліди помешкань племен *суцувів, бойків, лемків, укрів*. Зазначені племена стали основою утворення давньоукраїнського етносу, а відповідні діалекти привели до формування давньоукраїнської мови. Дослідження показало, що ембріональні риси «українського» беруть свій початок з часу існування праслов'янської мови за 2 тис. років до н. е. і з моменту появи етніміма *украи* свідчать про утворення відповідного етносу. Останнє також стверджує походження назви *українці* від імені племені *украи* зі значенням 'верховинці-пастухи', а не 'ті, що живуть на окраїні'.

Для філологів, істориків, соціологів, етнологів, державних службовців і всіх, хто цікавиться походженням праслов'ян, а також давньоукраїнського етносу та його мови.

ББК 63.5+

81.2

ISBN 978-966-394-054-0

